

replika

132

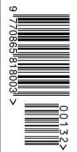
replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

TÁRSADALMI ONTOLÓGIA

NŐK A KONYHÁBAN

TÉRBELI MOBILITÁS ÉS
TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK

ára: 2990 Ft

132

2024/2

TÁRSADALMI
ONTOLÓGIA

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2024/2.

132. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Daradics Boglárka, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Hajnóczky Tamás, Havas Ádám, Köműves Dániel, Lajos Veronika,
Szabó Róbert, Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Krizsai Fruzsina, Tiszóczy Tamás

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia
támogatásával készült.
A kiadványt az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

BORÍTÓ

A borítót Fáber Ágoston fotójánaknak felhasználásával Wagner Sára készítette,
az alsó képek között id. Pieter Bruegel *Ikarosz bukása* című festménye látható.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Könyvpont Nyomda
Felelős vezető: Gembela Zsolt

Tartalom

Társadalmi ontológia

Szerkesztette: Ónya Balázs

Ónya Balázs

A társadalmi létezők természete

Ontológiai és metodológiai kérdések.....7

Mészáros Csaba

Társadalmak vagy életvilágok?

Az antropológia változó társadalomképéről 13

Pete Krisztián

A „fizikai” kitüntettségének mítosza

A társadalmi entitások és fajták védelmében..... 39

Pléh Csaba

Társas és társadalmi megkülönböztetése a klasszikus és a mai pszichológiában 61

Réz Anna

Jobbak-e a feljavított fogalmi elemzések? 83

Nők a konyhában

Troll Veronika

Nők a konyhában

A magyar szakácskönyvek nőképe a 20. század elején és végén..... 105

Térbeli mobilitás és társadalmi egyenlőtlenségek

Zsinka Flóra

Térbeli mobilitás és társadalmi egyenlőtlenségek

Elméleti perspektívák..... 139

A svéd családpolitika aspektusai

Glázer-Kniesz Adrienn

A családpolitika intézményrendszere Svédországban..... 165

Abstracts..... 189

Társadalmi ontológia

Szerkesztette: Ónya Balázs

Keith Lance: *Ádám elnevezi az állatokat*

Ónya Balázs

A társadalmi létezők természete

Ontológiai és metodológiai kérdések

Absztrakt: Írásomban röviden bemutatom a *Replika* 132. számában megjelenő *Társadalmi ontológia* blokk legfőbb kérdéseit, problémáit, irányait és fogalmait. Ezzel párhuzamosan vázlatosan kitérek a kérdéskör legfőbb filozófiatörténeti állomásaira, amelyek segíthetnek megérteni a társadalmi ontológia előzményeit, történeti alakulását és kontextusát, továbbá röviden ismertetem a blokkban megjelenő tanulmányok kérdéseit és eredményeit.

Kulcsszavak: társadalmi ontológia, természeti fajták, társadalmi fajták, a társadalomtudományok módszere

Hétköznapi intuícióink szerint van valamiféle, az ontológiai státuszra vonatkozó különbség a H₂O és az egyetemi polgárság között: míg az előbbi akkor is létezne, ha mi, emberek nem lennénk a Földön, addig az utóbbi létezése elképzelhetetlen lenne emberek nélkül. Ez nem pusztán azért van, mert az egyetemi polgárságot kizárólag emberek alkotják, hanem legfőképp azért, mert létrejöttek és fennmaradásának alapvető feltétele, hogy létezzen emberek egy olyan csoportja, akik megalkotják a fogalmat, meghatározzák az egyetemi polgárság szükséges és elégséges feltételeit, továbbá gyakorlataikkal, szabályaikkal, intézményeikkel tesznek azért, hogy ez a fogalom és közösség a továbbiakban is létezzen. Többek között ennek az alapvető különbségnek a felismerése indokolja a feltételezést, miszerint e két létező a valóság különböző régióiban foglal helyet: az első egy úgynevezett *természeti fajta*, amely a minden emberi konstrukciótól függetlenül létező természeti valóság részét képezi, míg utóbbi egy *társadalmi fajta*, amely az általunk, emberek által létrehozott és fenntartott valóságban kap helyet. Vannak azonban olyan fogalmak, amelyek esetében nem minden problémától mentes ez a típusú klasszifikáció (ilyen lehet a „férfi”, a „nő” vagy éppen a „rassz” fogalma). A társadalmi ontológia különböző irányzatainak képviselői arra vállalkoznak, hogy a természeti és társadalmi létezők természetének fent vázolt intuitív különbségével kapcsolatos kérdésekre és problémákra válaszokat, megoldásokat kínáljanak.

A részletesebb leírás előtt ugyanakkor érdemes látnunk, hogy melyek azok a történeti előzményként értelmezhető mozzanatok, amelyek hozzájárultak a társadalmi ontológia mai irányzatainak kialakulásához. A szofisták már az időszámításunk előtti V. században különbséget tettek *physis* (természet) és *nomos* (törvény, szokás) között (Platón 2007: 320c–328a). Többek között az a kérdés foglalkoztatta őket, hogy az igazságtalanság forrása vajon a természetben vagy inkább a konvenciókban, szokásokban keresendő-e. Platón (2008) dialógusai és Arisztotelész (1984) munkái sem mentesek az olyan kérdésektől, amelyek érintik a társadalmi ontológia mai kérdéseit: Platón például a nyelv, míg Arisztotelész a pénz természetét vizsgálta, azt feltételezve, hogy a *teljes* valóság nem csupán természeti, hanem részben emberi hozzájárulás eredményeként olyan, amilyen. Ám ezek a szövegek inkább csak annak az intuíciónak adnak hangot, miszerint vannak természeti, az emberektől független létezők, valamint – mondjuk így, némi anakronizmussal – társadalmi létezők, amelyek emberi tevékenység eredményei. Ezen kívül azonban nem foglalkoznak sem azzal, hogy mit csinálunk akkor, amikor létrehozunk, fenntartunk bizonyos társadalmi fajtákat, sem azzal, hogy milyen jellegzetes tulajdonságaik, típusaik vannak bizonyos társadalmi fajtáknak, illetve hogy milyen módon tehetünk szert ismeretekre e különböző létezőkkel kapcsolatban.

Bár a valóság természeti és társadalmi részekre történő felosztása nem az újkorban fogalmazódott meg először, a problémát mégis a modernitás hajnalán láthatjuk olyan elaborált formában felmutatva, amely közvetlenül kapcsolódik a kortárs társadalmi ontológia legfontosabb kérdéseihöz: ekkor vált lehetségessé ugyanis, hogy a társadalmi rendet ne a természeti rend mintájára, vagy annak analógiájára képzeljék el (Koyré 1957). Amennyiben a modernitás megértésére teszünk kísérletet, úgy számos értelmezési keretbe nyúlhatunk: tekinthetünk rá úgy, mint amelynek legfőbb speciális jegye a természeti világ matematizálására való törekvés, ahol Galilei az első tudós (természetfilozófus), aki a természeti valóság leírására alkalmasnak találta a matematikát, az axiomatikus rendszerek használatát, analógiát feltételezve ezáltal az aritmetika, valamint a geometria és a

fizikai valóság között (Husserl 1998 [1936]). A modernitás másik nagy narratívája René Descartes (2014 [1941]) filozófiai munkásságának azon részéhez kapcsolható, amely bevezeti a – biztos, megcáfолhatatlan tudást egyedülként garantálni képes – modern szubjektum fogalmát. Más kora modern szerzőknél, például Thomas Hobbesnál (1999 [1951]), majd később radikálisabb formában Jean-Jacques Rousseau-nál (2017 [1755]: 60–200) azt láthatjuk, hogy kísérletet tettek a természetes hierarchiák lebontására, ezáltal teremtve meg a modernitás eszmetörténeti értelmezésének új horizontját. Ez utóbbi horizont alaptétele szerint nincs analógia a természet és a társadalom között, utóbbit nem lehet visszavezetni az előbbire, annak saját, önálló részei, szabályai, működési elvei vannak. Mai fogalmakkal azt mondhatnánk: fellazították a viszonyt természeti és társadalmi fajták között, melynek politika(filozófia)i következménye, hogy a természetes hierarchiákra való hivatkozás kerülendővé, de minimum gyanússá vált. Bizonyos értelemben ez utóbbi modernitáskonceptióból kirajzolódó szemlélet egyik örököse a társadalmi ontológia.

A XIX. század elején Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1961 [1807]) újabb, kiindulópontját tekintve máig eleven álláspontot képviselt, amelyben azt állítja, az egyén nem feltétele, sokkal inkább következménye az őt ontológiailag és ismeretelméletileg egyaránt megelőző társadalomnak, amely alapvetőbb az individuumnál, s független attól – ezt az álláspontot nevezzük ontológiai holizmusnak (Brandom 2001; Lukács 1976). A társadalom ilyen módon való kitüntetettsége ráirányíthatta a figyelmet azokra a kérdésekre, amelyek végigkísérték a XIX. század filozófiai irányzatait, és amelyek kérdések az egyéni tudatról a társadalom szintjére helyezték a hangsúlyt.

Ennek a rövid és korántsem teljes történeti áttekintésnek az eddig említett állomásai egyfelől némileg önkényesen kijelöltek, másfelől számuk még sokáig szaporítható lenne: jelentős hatása volt Szent Ágostonnak (2008: 100–101 [6.25]), Immanuel Kantnak (2018 [1781]), Friedrich Nietzsche-nek (2019 [1887]), valamint azoknak a kritikai eleméletek felől érkező modern teoretikusoknak, mint Lukács György (2023 [1923]), Max Horkheimer (1976 [1937]) vagy éppen Theodor Adorno (1966).¹

A *tulajdonképpen* társadalmi ontológiai problémák – ahogy maga a fogalom is – csak a XX. század második felében jelentek meg. Ekkorra a társadalmi ontológia egy olyan, a társadalmi valóságunk természetét vizsgáló átfogó filozófiai-szociológiai elméletcsaládként tűnt fel, amely egyrészt arra vállalkozik, hogy leírja a társadalmi jelenségek speciális jellegzetességeit (melyek az alapvető építőkövei a társadalmi valóságnak, mely kritériumok a legalkalmasabbak a társadalmi és a természeti világ megkülönböztetésére, miként ismerhetjük meg az általunk létrehozott dolgok természetét, kik az ágensei a társadalomnak stb.), tehát azokat a metafizikai jegyeket és ismeretelméleti megfontolásokat, amelyek segíthetnek megérteni az általunk létrehozott (társadalmi) világ működését.

A társadalmi ontológia másrészt azzal foglalkozik, miként jönnek létre a társadalmi entitások. Ez nem azonos az elsőként említett feladattal: a speciális jellegzetességek (alapvető tulajdonságok, konstituensek, feltételek) összegyűjtése és leírása nem mondja meg nekünk, hogy milyen gyakorlatok, jogkörök, társadalmi körülmények és aktív szereplők szükségesek ahhoz, hogy bizonyos kategóriákat *létrehozzunk és fenntartsunk*: azaz

1 A kortárs társadalmi ontológia kérdéseinek előképei minden bizonnyal megjelennek a nem nyugati filozófiai/teológiai gondolkodásban is, ugyanakkor ebben a rövid bevezetőben kizárólag a tipikusan nyugati filozófiaként értett hagyománnyal, diskurzussal foglalkozom.

alkalmazzuk, legitímen használjuk, módosítsuk őket. Ez a genealógiai aspektus biztosítja a társadalmi ontológia történetiség melletti elköteleződését: a kontextus elemzése és a történeti perspektíva érvényesítése lehetővé teszi, hogy értelmezzük a különböző történelmi-társadalmi konstellációk által termelt társadalmi jelenségeket – legyenek azok intézmények, szabályok, nyelvek vagy éppen a társadalmi képzelet.

Harmadrészt, a társadalmi ontológiával kapcsolatos metafizikai meggyőződéseink számos metodológiai következménnyel is bírnak; amennyiben radikális eltérés mutatkozik a természeti és a társadalmi valóság között, úgy ez bizonyos módszertani implikációkat is magában hordoz. A társadalmi ontológiával foglalkozóknak tehát – különösen a társadalomtudósoknak – hűsbavágó kérdés, hogy ontológiai elköteleződéseiktől függően milyen szemüvegen keresztül, milyen módszerrel viszonyulnak kutatásuk tárgyához. Ha egy szociológus például azt gondolja, hogy a társadalmi fajták természetét alapvetően határozzák meg azok a fogalmak, amelyekkel megragadjuk e jelenségeket, akkor ezen álláspontja feszültséget mutat azokkal a társadalomtudományos módszerekkel, amelyekben az empiriának, a kvantifikációnak szinte kizárólagos szerepe van. Ez a – koherenciát fontos tudományos erényként tételező – kutató sokkal inkább a *megértő társadalomtudományok* módszertani megfontolásait veszi majd számításba, amely szerint a szociológusoknak nem annyira a magyarázat, mint inkább a megértés jelszavát kellene a zászlajukra tűzni.

A *Replika* 132. számában helyet kapó tematikus blokk megjelenését leginkább az motiválta, hogy kísérletet téve a társadalmi ontológia területén felmerülő kérdések megválaszolására, e válaszok kidolgozása közben részben bemutassa, részben pedig létrehozza azokat a magyar filozófiai nyelvben egyelőre ismeretlen vagy eddig kevésbé diszkutált fogalmakat, kérdéseket, álláspontokat, amelyek – valamiféle diskurzusteremtő igénnyel és kanonizációs programmal – egyáltalán lehetővé teszik a társadalmi ontológia kérdéseiről való gondolkozást. Bár lazán véve több magyar nyelven is olvasható szöveg illeszkedhet a társadalmi ontológia kérdésköréhez, olyan típusú törekvés ugyanakkor nem – vagy alig – látszik, amely arra vállalkozna, hogy dedikáltan a társadalmi ontológia által kínált fogalmi eszköztárral közelítsen filozófiai problémákhoz vagy a társadalmi jelenségek megértéséhez.² Magyar nyelven nemcsak a szövegek és a pontos elméleti pozíciók kvázi ismeretlenek, de a terminológia is olyannyira hiányos, hogy a blokk lehetőséget kínál a releváns fogalmak magyarországi bevezetéséhez, meggyökeresedéséhez. Az itt megjelenő szövegek célja ugyanakkor nem „puszta” rekonstrukció és disszemináció; a tanulmányok nem csupán felvázolják a lehetséges kérdések, érvek és álláspontok palettáját, hanem önálló hozzájárulást nyújtanak a mostanság – különösen nemzetközi szinten – sokakat foglalkoztató kérdésekhez.

Mészáros Csaba tanulmányában rekonstruálja azokat az érveket, amelyek a korábban magától értetődően feltételezett társadalom létezését kétségbe vonják, s helyette egy olyan álláspontot kínál, amelyben jelen van ugyan a közösségeket alkotó mi-szobjektum iránti igény, azonban a „társadalom” fogalma helyett az „életvilág” lesz az, amely biztosítja a rugalmas értelmezési kereteket azon antropológusok számára, akik szembesülnek azzal a módszertani nehézséggel, hogy „a terepen nemcsak az kérdőjeleződik meg, hogy hol van a társadalom határa, kik, milyen intézmények és folyamatok alkotják azt, de az is,

2 Kivételt képez ez alól Sivadó 2018.

hogy egyáltalán milyen entitások vesznek részt a helyi társadalmiság kimunkálásában” (Mészáros 2024: 34). Állítását alátámasztandó elemzi a szaha életvilágot, s arra a következtetésre jut, hogy a szahák esetében a rétek és emberek viszonya nem csupán ökológiai vagy mezőgazdasági kérdés, hanem a társadalom konstitutív részét képező jelenség – így mutat rá a klasszikus társadalomfogalmunk problematikusságára és ezzel az ontológiai antropológia erényeire.

Pete Krisztián arra az alapvető jelentőséggel bíró kérdésre keres választ, hogy van-e egyáltalán bármiféle demarkációs kritérium, amellyel elkülöníthetjük egymástól a természeti és társadalmi fajtákat. Willfrid Sellars „kategoriális adott”-ra irányuló kritikájára, valamint a kommunikáció Horányi Özséb-féle participációs elméletére támaszkodva amellet érvel, hogy a természeti fajtáknak nincs ontológiai elsődlegessége: nem fundamentálisabbak vagy valóságosabbak, mint a társadalmi fajták; pusztán azért gondoljuk őket kitüntetettnek, mert „a természettudományos fogalmi kereteinket életre hívó gyakorlati érdekeink olyasmire irányulnak, amelyek alapvetően tőlünk függetlenek, magyarázataink során nem kell számolnunk más ágensekkel, ezért ezeknek a kategóriái sokkal nagyobb invarianciát mutatnak, és jobban illeszkednek a mindennapi világképünkhöz, mint a társadalomtudományos fogalmi keretek” (Pete 2024: 58). Javaslatára szerint nem kell azon fáradozunk, hogy a társadalmi fajtákat valamiféleképpen a természeti fajták szintjére emeljük, miként arra sem kell kísérletet tennünk, hogy a társadalmi fajtákat a természeti fajtáktól elkülönült, teljesen autonóm területként határozzuk meg. Célja sokkal inkább az, hogy megmutassa: a természeti fajták ontológiai kitüntetettsége csupán mítosz, és a fogalmi kereteink relatív státuszának elismerését kínálja.

Pléh Csaba áttekinti a pszichológia előzményeit, történeti alakulását és kortárs álláspontjait annak érdekében, hogy választ kínáljon arra, milyen értelmezési keretek állnak rendelkezésünkre, ha egyén és társadalom viszonyának megértésére vállalkozunk. Vizsgálódása során egyaránt felhasználja a – XIX. századig eleve összetartozó – antropológiát, szociológiát, (szociál)pszichológiát és biológiát, miközben egyfelől rávilágít „társas” és „társadalmi” különbözőségére, másfelől egyaránt igyekszik ezeket eltávolítani a represszív szocializáció képzetétől, valamint az olyan metafizikailag problémás – de minimum túlterhelt – fogalmaktól, mint például a „csoportlélek”. Végül arra a következtetésre jut, hogy pszichológiának és szociológiának nem versenyeznie kéne az ember társas-társadalmi lényként való megértésében, ehelyett együttesen kéne választ adniuk arra a kérdésre, hogy a társas interakciók miként hoznak létre az individuumokon túlmutató kognitív mintákat. Emellett azt állítja, hogy társas és társadalmi különbsége árnyalható, amennyiben az emberre *biológiailag* társas lényként gondolunk (Pléh 2024: 61–82).

Réz Anna tanulmányában az úgynevezett fogalmi javítás [*conceptual amelioration*] módszertanához kapcsolódik. A fogalmi javítás mellett elkötelezett filozófusok a klasszikus definíciós kísérletek helyett azt a gyakorlatot tartják kívánatosnak, hogy társadalmilag és politikailag jelentős fogalmainkat úgy alkossuk meg, hogy azok ne a valóság leírását, hanem az előzetes politikai-erkölcsi céljainkat szolgálják – ennek következtében a definíciók explicite normatív kérdéssé válik. A szerző először Sally Haslanger, majd Katharine Jenkins s harmadikként Kate Manne elméleteit vizsgálja meg, végül pedig – az elméletekkel szemben felvethető nehézségek fényében – egyfelől afelé konkludál, hogy „pusztán fogalmak újragondolásával nem tudjuk megspórolni sem a társadalomelméleti, sem az

erkölcsi vizsgálódást. Ha önkényes módon variáljuk a fogalmaink jelentését, azzal jobb esetben kudarcot vallunk, rosszabb esetben ellehetetlenítjük, hogy érdemi – nem verbális és nem is metaszinten zajló – párbeszéd jöhessen létre” (Réz 2024: 101). Továbbá azt állítja, hogy ha sikeres fogalmi javítást akarunk végezni, akkor nem elégséges pusztán a politikai-erkölcsi céljaink számbavétele – még ha azok igen jóindulatú szándékkal születtek is –, hanem abban is hinnünk kell, hogy definíciónk legalább részben bír a klasszikus episztemikus erényekkel. Ezekről a definícióktól ugyanis azt várjuk, hogy a társadalmi valóságunk pontosabb magyarázatát, plauzibilisebb és koherensebb értelmezését, helyeztünk adekvát felismerésének lehetőségét is kínálják.

Az itt megjelent szövegek nyilvánvalóan nem fedik le a társadalmi ontológia összes releváns kérdését, ugyanakkor amellet, hogy részletesen elemeznek egy-egy problémát, arra is rávilágítanak, milyen közelítések állnak rendelkezésünkre, ha meg akarjuk érteni az *emberi* létezés speciális jellegzetességeit, valamint azt is megmutatják, hogy *prima facie* egymástól eltérő problémák miként kapcsolódhatnak egy elméletcsalád keretein belül.

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor W. (1966): *Negative Dialektik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Arisztotelész (1984): *Politika*. Budapest: Gondolat.
- Brandt, Robert B. (2001): Holism and Idealism in Hegel's Phenomenology. *Hegel-Studien*, 36: 57–92.
- Descartes, René (2014 [1641]): *Elmélkedések az első filozófiáról*. Budapest: Atlantisz.
- Hegel, Friedrich (1961 [1807]): *A szellem fenomenológiája*. Budapest: Akadémiai.
- Hobbes, Thomas (1999 [1651]): *Leviatán*. Budapest: Kossuth.
- Horkheimer, Max (1976 [1937]): Hagyományos és kritikai elmélet. In *Tény, érték, ideológia*. Papp Zsolt (szerk.). Budapest: Gondolat, 43–116.
- Husserl, Edmund (1998 [1936]): *Az európai tudományok válsága I*. Budapest: Atlantisz.
- Kant, Immanuel (2018 [1781]): *A tiszta ész kritikája*. Budapest: Atlantisz.
- Koyré, Alexandre (1957): *From the Closed World to the Infinite Universe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lukács György (2023 [1923]): Az eldologiasodás és a proletariátus tudata. In Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Gondolat, 147–307.
- Lukács György: (1976): *A társadalmi lét ontológiájáról I–III*. Budapest: Magvető.
- Mészáros Csaba (2024): Társadalmak vagy életvilágok? *Replika* (132): 13–38.
- Nietzsche, Friedrich (2019 [1887]): *A morál genealógiája*. Máriabesnyő: Attraktor.
- Pete Krisztitán (2024): A „fizikai” kitüntettségének mítosza. *Replika* (132): 39–59.
- Platón (2007): *Prótagorasz*. Budapest: Atlantisz.
- Platón (2008): *Kratülosz*. Budapest: Atlantisz.
- Pléh Csaba (2024): Társas és társadalmi megkülönböztetése a klasszikus és a mai pszichológiában. *Replika* (132): 61–82.
- Réz Anna (2024): Jobbak-e a feljavított fogalmi elemzések? *Replika* (132): 83–102.
- Rousseau, Jean-Jacques (2017 [1755]): Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. In Jean-Jacques Rousseau: *Politikafilozófiai írások*. Miklós Tamás (szerk.). Budapest: Atlantisz, 61–200.
- Sivadó Ákos (2018): *A megértés mestersége*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Szent Ágoston (2008): *Beszédek Szent János evangéliumáról I*. Budapest: Jel, 100–101.

Ónya Balázs

filozófus, a PTE Filozófia Doktori Iskola doktorandusza, a pécsi Kerényi Károly Szakkollégium tanára, valamint az *Új szem* portál szerkesztője

Mészáros Csaba

Társadalmak vagy életvilágok?

Az antropológia változó társadalomképéről

Absztrakt: Az antropológiai kutatás ontológiai fordulatanak egyik legfontosabb hatása az volt, hogy a kutatók egyre inkább nem értelmezésbeli, világképbeli, hanem sokkal inkább ontológiai különbségeket ismertek fel egyes közösségek életvilágaiban. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy az antropológiai megismerő tevékenység során a kutatók alapvető kategoriális és tipológiai különbségeket fedeztek fel. Az élők és nem élők, az emberek és nem emberek közötti határok eltérő módon való meghúzása azt is jelentette, hogy egyes életvilágokban máshol és másképp rajzolódtak ki a társadalom határai. Egyáltalán, az is kérdéssé vált, hogy van-e bármi egy-egy közösségben, amelyet érvényes módon társadalomként értelmezhet a kutató. Tanulmányomban nemcsak ezekre a nehézségekre mutatok rá, hanem arra a csapdára is, amely az ontológiai antropológiai kutatások egyik fő nehézségét jelenti, tehát arra, hogy a kutatók gyakran ismernek fel zárt ontotipológiai modelleket – mintegy rekonstruálva a zárt, monolit kultúrákban gondolkodó hagyományos antropológiai megközelítéseket. Tanulmányomban arra kívánok rámutatni, hogy a kategóriákban és tipológiákban gondolkodó megközelítések helyett érdemes az ontológiai antropológiai kutatásokból fakadó tanulságok leszűrése során a sokszínűsége összpontosítani, illetve arra, hogy a puha adatok feldolgozása puha fogalmakhoz vezet. És ez nem is baj!

Kulcsszavak: ontológiai antropológia, fenomenológia, életvilág, etnosz, társadalom

A társadalom fogalmának analitikus értéke az antropológiai érdeklődés kibontakozása óta a kutatók érdeklődésének középpontjában áll.¹ Ezt az állítást nemcsak a társadalomszervezettel és a rokonsággal foglalkozó kutatások magas száma erősíti meg, hanem az a tény is, hogy a társadalom *egészére* vonatkozó hipotézisek mintegy kulcsként, közvetítő eszközként segítettek az antropológusok munkáját. A 20. század közepéig jellemzően a rokonsági kapcsolatok vizsgálatát tekintették a társadalom egészére vonatkozó kutatások legfontosabb eszközének az antropológusok. Ahogy Robin Fox rokonságméleti munkájának bevezetőjében fogalmazott, a rokonság a társadalomkutatás logikájaként is felfogható (1967: 2). Mind a leszámazást, mind a házassági kapcsolatokat a kutatások középpontjába helyező megközelítés célja az volt, hogy a társadalomszervezet bonyolult működését egy könnyebben érthető, viszonylag mechanikus módszertanú terepmunka segítségével is feltárható,² biológiailag kódolt – tehát szükségképpen univerzálisnak tételezett – rendszer működésének vizsgálatával magyarázza. Tehát a „primitív társadalmak” leírására egy „primitív eljárást” javasolt, legalábbis abban az értelemben, hogy egy jól matematizálható, egyszerűbben leírhatóan tételezett jelenségcsoport (a rokonság által) kívánta bemutatni a nem európai közösségek működését.³

A biológiai törvényszerűségekben gyökerező rokonsági rendszerek előtérbe helyezése a társadalom megértése során majdhogynem szükségszerűség volt a 19. század végén, hiszen a vizsgált emberi csoportok egyértelmű keretezése az antropológiai kutatásoknak egyfajta *feltétele* is volt. A korai szociálintropológiai munkáknak alapvető kiindulópontja volt az, hogy feltételezzon egy közösséget, egy társadalmat, másképp fogalmazva egy olyan értelmezhető keretet, amelyen belül az antropológiai vizsgálat, az empirikus adatok „gyűjtése” (sokkal inkább azoknak közös kimunkálása, esetleg előállítás) elvégezhető.⁴ A társadalom, a társadalmi szabályok általános meglétének feltételezése nélkül egészen az 1960-as évekig nem létezett értelmezhető terepmunka. Nemcsak a *tárgya* volt tehát a társadalom a kutatásnak, hanem *eszköze, vehikuluma* is. E kettős szerepe miatt az antropológiai kutatásokban (egészen az ezredfordulóig) ritkán merült fel az a kérdés, hogy létezik-e egyáltalán olyan entitás, amelyet társadalomnak lehet nevezni.⁵ Annak létezése ugyanis sokkal inkább a kutatás *feltétele*, mintsem *tárgya* volt.

1 Jó áttekintést ad a társadalom fogalmának antropológiai értelmezéstörténetéről Giordano és Boscoboinik (2017).

2 A társadalmi jelenségek kutatásának első antropológiai terepmunkamódszere az ún. genealógiai módszer volt, amelyet William Halse Rivers dolgozott ki a Torres-szigeteken végzett terepmunka során. A Rivers által kidolgozott (és az egymást követő terepmunkák során továbbfejlesztett) „genealógiai módszer” egy kultúráktól függetleníthető társadalomkutatási eljárást javasolt (Rivers 1910; Müller-Wille 2022).

3 A primitív társadalom fogalmának kikristályosodásáról és tartalmi elemeiről ad összegzést Adam Kuper (1988).

4 Az egyedi és zárt entitásokként értelmezett társadalmak szígettengere mint érvényes értelmezési keret leghatározottabban a boasi kulturális antropológiában jelent meg (Stocking 1974). Hasonló zárt megközelítést alkalmazott a világ társadalmainak összevetésére George P. Murdock nagy hatású komparatív iskolája is (Murdock 1965).

5 Fontos kivételt jelentenek azok a munkák, amelyek célja kifejezetten annak a vizsgálata, hogy milyen értelemben lehet beszélni egy-egy terep kapcsán a társadalomról. Maurice Godelier Pápua Új-Guineában, a baruják között szerzett terepélményei arra világítanak rá, hogy a társadalom fogalmának alkalmazhatósága korántsem problémamentes. Vannak-e egyáltalán olyan rokoni, politikai, gazdasági, vallási tényezők – teszi fel a kérdést a szerző –, amelyek egységbe forrasztják az egyének csoportjait? (Godelier 2009: 142)

A hagyományos antropológiai gondolkodás azonban túlment annak a feltételezésén, hogy a társadalom egy empirikus alapon megragadható, leírható, elemezhető, a Föld minden egyes emberi közösségében fellelhető entitás. Azt is feltételezte egyúttal, hogy a társadalomnak okvetlenül *változatosnak* kell lennie. Sokféle emberi közösségben sokféle társadalom és változatos társadalmi szabályok figyelhetők meg. Ez a megközelítés továbbá azt is feltételezte, hogy e sokféleségben mégiscsak felfedezhető valami *azonosság*, közös jegy: tehát van alapja annak a feltételezésnek, miszerint az emberi együttélés változatos (sokszor egymással össze nem egyeztethető) formáit egyaránt társadalomként lehet megragadni.

A társadalom fogalmának antropológiai használata mindezekén túl egy további problémát is felvetett. A társadalom egyrészt általában, az ember szociális beágyazottságának jelölőjeként jelent meg, másrészt viszont egy meghatározott csoportként/etnikumként/kultúraként, egyként a sok önálló és olykor diszkrétnek tételezett entitás közül. Ebben az értelemben lehetett tehát beszélni az evenki (Anisimov 1936),⁶ a mornington-szigeteki (McKinght 2002) vagy éppen a kínai társadalomról (Hsu 1953). A fogalom sokféle használata természetesen nem könnyíti meg azt, hogy a tanulmány egységes képet vázoljon fel arról, hogy az antropológiai gondolkodás miképp is tekint(ett) a társadalomra, és miképpen használja/használta azt (reflektált vagy kevésbé reflektált módon) a kutatásai során. Mielőtt azonban ennek vizsgálatára rátérnék, fontos egy rövid kitérőt tennem, bemutatandó az antropológiai fogalomhasználat és fogalomalkotás sajátos dilemmáit.

Az analitikus fogalmak antropológiai domesztikációja

Az antropológiai fogalomhasználat egyik legalapvetőbb problémája a sokféle közegekből származó elképzelések, fogalmak „domesztikálása”, egységes rendszerben való kezelése. Ennek egyik oka az, hogy a kutatók számos olyan kifejezést használnak társadalmi jelenségek leírására, amelyek nem az európai tudományosság közegeiből származnak (pl. *compadrazgo*, *obok*, *naven*).⁷ E fogalmak használatával kapcsolatban nemcsak az a kérdés merül fel, hogy milyen analitikus értékkel rendelkezhetnek saját közegükön kívül (és egyúttal egy más ismeretelméleti rendszerben), hanem az is, hogy vajon miképp viszonyulnak az adott közösségeken belül ismert „eredeti” jelentésükhöz. További kérdés az is, hogy rá lehet-e mutatni egyáltalán egy olyan csoportra, esetleg társadalmi intézményre az adott közösségekben, amelyre e fogalmak használhatók. A sokféle egyedi fogalomhasználatból, amellyel a kutató a terepmunka során találkozok, miképp absztrahálható egy-egy helyi kifejezés „igazi”, „általános”, az adott társadalom egészére érvényes értelme? Lehet-e

6 A szibériai evenkik társadalmiságának feltételezésével az a gond, hogy sem életmódban, sem szállásterületeit, sem ökológiai viszonyait tekintve nem tekinthető egységesnek a sokféle evenki közösség.

7 Míg a *compadrazgo* (mint keresztszülőség) fogalma széles körben ismertté vált, és használata általános lett (Gudeman 1971), addig az *obok* leginkább egy, a nomádok nemzetségi szervezeteiről szóló vitában kapott szerepet, amelyben Elizabeth Bacon egy, az Afganisztánban élő hazaráktól származó kategóriát kívánt általános analitikus értékkel ellátva beemelni az antropológiai szóhasználatba (Bacon 1958). A *naven*hoz hasonló avatási eljárások, társadalmi szerepváltások kutatása Gregory Bateson óta a melanéz közösség kutatásának egyik központi eleme (Bateson 1958).

például az együttélés sokszínű és sokféle helyi gyakorlattal, tartalommal átítatott jelenségeit, illetve fogalmait analitikus eszközzé, a rokonság fogalmává alakítani az antropológiai elemzés során (Mészáros 2022)?

Egy másik probléma az antropológiai fogalomhasználat ellenkező irányú nehézségeire világít rá. Vagyis arra, amikor az európai társadalomtudományok fogalmi készletének egyes elemeit kívánja olyan jelenségek megragadására használni az antropológus, amelyek alapvető sajátosságaikban térnek el a fogalom által eredetileg leírt társadalmi formációktól. Olyan, az emberiség egészére jellemzőnek vélt társadalmi jelenség vizsgálata esetében is problémát jelent ez, mint például a rokonság. A kortárs terepkutatások egyre határozottabban arra mutattak rá, hogy a „nyugati” tudományos ismeretelmélet szabályainak megfelelő diskurzusok során kimunkált fogalmak egyszerűen nem alkalmasak arra, hogy egyes közösségek társadalmi rendszereit megragadják (Schneider 1984; Sahlin 2013).

A tudományos és a helyi fogalmak, értelmezési keretek eltéréseiből fakadó feszültségek kezelésére többféle megoldást javasoltak az egyes antropológiai paradigmák. Az émikus és étikus fogalmak kettősségének feltételezése,⁸ a terepmunkaélmények „lefordítása” olyan, széles körben elterjedt eljárások, amelyek sokáig meghatározták a kutatás ismeretelméleti kereteit. Bármilyen módszertannal is közelített azonban a kutató egy közösséghez (vagy egyénhez), a megértés egyik legfontosabb előfeltétele mégiscsak az volt, hogy a kutató a terepmunkaélmények megélése során részlegesen felfüggeszse saját fogalmi rendszerét, készen állva arra, hogy belépjen olyan életvilágokba, amelyek más keretekben, más szabályok szerint működnek. A tudományos megismerés fogalmi rendszere a kutatók és intézményeik háttérére előtt formálódik. Ezen belül kristályosodnak ki a tudományos, sőt a logikai fogalmak (Schütz 1954: 265). Az antropológiai terepmunka során tehát olyan fogalmak értékét is meg kell kérdőjelezni, amelyek a tudományos megismerés alapvető építőköveinek tűnnek (Jackson 2012). Ilyen fogalom a „társadalom” is.

Az analitikus fogalmak felfüggesztése új perspektívát nyit az antropológiai fogalomalkotás és fogalomhasználat számára. Egyrészt, zárójelbe teszi azt az egyirányú folyamatot, amelynek kezdőpontján a terep, a „Másik”, a végpontján pedig a tudományos diskurzusok, a teorémák és a megismerő „Mi” tagjai állnak, elkülönítve a leírók közösségét a leírottaktól (Chua és Mathur 2018). Másrészt, a felfüggesztés eljárása lehetőséget ad arra is, hogy megfordítsa az antropológiai fogalmak és a terepélmények (etnográfiai) közötti kapcsolatot. Ezzel összhangban az analitikus, leíró antropológiai fogalomhasználatot destabilizálva a reflexív (Marcus és Clifford 1986; Biczó 2018), illetve az azt követő

8 Az antropológiai fogalomhasználat szerint az émikus nézőpont egy adott társadalom belső értelmezéseit jeleníti meg, míg az étikus a kutató közösségen kívül álló személy analitikus, tudományos szemléletét (Lett 1996). A terminusokat megalkotó nyelvész és antropológus Kenneth Pike szerint az étikus megközelítés általános érvényű kijelentést kíván tenni, az émikus megközelítés viszont az adat egy feltételezett, az adott társadalmon belül viszonylag egységes értékét kívánja minél jobban megismerni (1954: 8). Raoul Naroll az egyetlen társadalomhoz kötött, illetve az univerzális jelenségek közötti különbségtételben határozta meg az émikus és az étikus kategóriáját (1973). Ilyen értelemben a társadalom fogalma csakis étikus kifejezésként használható, hiszen maga is feltételezi azt, hogy léteznek egyaránt társadalomként értelmezendő keretek, amelyeken belül a különféle émikus fogalmak megjelenhetnek.

9 Az antropológiai fordítás, megértés egy többlépcsős eljárás: elsőként a kutató fogalmilag megragadja, majd lefordítja az adott társadalomban gyűjtött adatokat, ezeket aztán elrendezi a fordítás során megfelelőnek talált tudományos fogalmak szerint, e rendszert pedig végül összeveti más rendszerekkel (Evans-Pritchard 1963).

fenomenológiai, majd ontológiai fordulat (Holbraad és Pedersen 2017) fokozatosan felértékelte a tereptapasztalatok jelentőségét. A tereptapasztalatok a fenomenológiai és ontológiai tájékozottságú antropológiai irodalom megjelenéséig elsősorban az „empirikus állapot”, az „etnográfát” biztosították az antropológiai elemzés számára. Ezen iskoláknak köszönhetően azonban ma már az elméleti keret kialakításában is egyre növekvő szerepet kapnak a terepen észlelt életvilágok.

A reflexív fordulat eredményeképpen lehetővé vált egy sereg antropológiai fogalom dekonstrukciója, kritikai újraértékelése. Az antropológiai reprezentációk és az azokat meg támogató fogalmi rendszerek értéke mérlegre került azáltal, hogy a kutatók rámutattak azokra a hegemon (társadalmi, kulturális, politikai stb.) feltételekre, amelyek az antropológiai tudástermelést és fogalomhasználatot meghatározták. Az antropológia reflexív fordulata tehát az európai gondolkodás nyújtotta keretből indult ki – de azzal a céllal, hogy analitikus értéküket lebontva, a globális hatalmi viszonyok hálójába helyezze az antropológiai kutatás céljait és eszköztárát.

Az európai tudományosság analitikus fogalmainak felfüggesztésében, kritikájában a fent említett dekonstrukciós törekvéseknek igen jelentős szerepük volt. Ebben az irányban egy radikális továbblépési lehetőséget hozott az ontológiai fordulatként ismert ismeretelméleti paradigma az antropológiában. Ennek oka az, hogy a dekonstrukció után az ontológiai fordulat lehetőséget adott a rekonstrukcióra, vagyis az analitikus fogalmak újjáépítésére is (Holbraad és Pedersen 2017).

Az első lépést abba az irányba, amely később az ontológiai fordulatba torkollott, a fenomenológiai tájékozottságú antropológia tette, amely szó szerint az értelmezés, a fogalmi megragadás minimum pontjáról kívánta felépíteni a terepmunka-leírásokat. Ahogy azt Michael Jackson kötetének címe is sugallta: minimális etnográfiaival (Jackson 1998)¹⁰ kívánta megragadni a jelenségeket, úgy, „ahogy vannak” (Jackson 1996). Tehát anélkül, hogy alárendelné azokat az európai tudományos megismerés analitikus fogalmi apparátusának. Ennek eredményeképpen a fenomenológiai megközelítés olyan témákat exponált az antropológiában, amelyek a fogalmi keretrendszerek áthágásának feltételeit megteremtették: így került középpontba a karizmatikus személyek ereje (Csordas 1994), az emberi test, az érzékelés és az érzelmek (Desjarlais 1992), illetve a fájdalom megélése, kifejezése (Throop 2010). Tehát az emberi test és érzékelés sajátos, helyben értelmezett „természetes beállítódásai” is megjelentek az antropológiai leírás során.

Nemcsak emberek egy csoportját ismeri meg a kutató a terepmunka életvilágában a fenomenológiai megközelítés szerint, hanem mindezt igyekszik úgy megtenni, hogy eközben megismeri az érzékelés helyi eszköztárát is, és ezt a megismert helyi eszköztárt alkalmazza az elemzés során. A husserli epoché elérése a kiindulópontja lett azoknak az intencionális aktusoknak, amelyek eredményeképpen az antropológus képessé vált megragadni a terep interszjektív környezetét. Azonban ez a felfüggesztés nem csak ismeretelméleti problémákat tárt fel. Egyre nyilvánvalóbbá vált az is, hogy nemcsak másképp ismerték meg az antropológusok ugyanazt a világot: a terepet, hanem számos esetben az etnográfiai, a leírások útjában álltak azok az előzetes ontológiai feltételezések, amelyek a megértés és a leírás kereteit adták.

10 Hasonló törekvést fogalmaz meg magyar nyelven Régi (2018).

Nemcsak az a kérdés merülhet tehát fel a terepmunkaélmények megélése és feldolgozása során, hogy miképp lehet érzékelni ugyanazokat a jelenségeket, hanem az is, hogy a jelenségek valójában ugyanazok-e. Amennyiben pedig radikálisan más jelenségek ezek, mint a mi életvilágunkban a saját fogalmi rendszereinkkel leírt objektumok, akkor miképp lehet explicitté tenni azt a folyamatot, amelyben az antropológus eltávolodik előfeltevéseitől, fogalmi mankóitól – kísérletet téve azok kritikai átalakítására, megújítására. Az antropológiai megismerés az ontológiai megközelítésekben tehát egyfajta fordított perspektívát alkalmaz. Nem az a kutató kérdése, hogy egy-egy fogalom segítségével miképp lehet megragadni és leírni a helyi életvilágokat, hanem sokkal inkább az, hogy a helyi életvilágok megértésének milyen következményei vannak saját fogalmi rendszereinkre nézve (Holbraad és Pedersen 2017: 285–287).

Nincsen tehát leírható „társadalom” a kutatás (emberi és nem emberi) közegében. Sokkal inkább élmények folyama, helyi megértési keretek vannak, amelyek lehetővé teszik a dekonstruált társadalomtudományi fogalmak – amelyek immár részlegesen megszabadultak a hegemon értelmezés szociokulturális közegétől – újraírását, újraértékelését. Az ontológiai antropológia a helyi gyakorlatokon, a személyes és interszubjektív élményfolyamon túl immár a helyi értelmezői, osztályozói rendszereket is meg kívánta érteni. Sőt, annak tanulságait az elemzés részévé téve, felül kívánta vizsgálni a nyugati tudományosság fogalmainak analitikus értékét is. Ahogy Eduardo Viveiros de Castro fogalmazott: tiszta gyakorlat valójában nem is létezik (2003: 13). A posztmodern és a reflexív fordulat koncepciókkal szembeni távolságtartása helyett az ontológiai antropológia tehát elhozta a világok és koncepciók pluralitását, illetve azt az igényt és törekvést, hogy ezek a világok egymásra vonatkoztathatók, a fogalmak és ontotipológiai rendszerek egymásba átírhatók legyenek.

Ez az eljárás egyúttal a tudásáramlás irányát is kétirányúvá tette: nem csupán a helyi társadalmak mutatkoznak meg az elemző „Mi” perspektívájából, hanem a mi társadalmunk is másképp mutatkozik meg a helyi rendszerek fényében. Ez az eljárás megváltoztatta egyúttal az antropológiai fogalmak életciklusát is (Jackson 2021). A társadalom fogalmának esetében azonban számos további problémával is szembe kell nézni: habár fel lehet függeszteni azt, hogy a kutató mit és miként tekint társadalomnak, de fel lehet-e függeszteni azt a kutatói alapállást, hogy az antropológus valamilyen társadalomban (társadalmiságban?) helyezze el a saját (terep)munkáját. Ha pedig nem egy/a társadalom adja a terepmunkaélmények közegét, akkor micsoda?

A következő oldalakon az antropológiai fogalomhasználat előbbiekben számba vett kérdéseit szem előtt tartva azokat a dilemmákat kívánom röviden bemutatni, amelyek a társadalom értelmezésével kapcsolatban az antropológia története során felmerültek. Elsőként azokra a diskurzusokra világítok rá, amelyek a társadalom meghatározásának ellentmondásait tárják fel. A bemutatás során arra kívánok rámutatni, hogy a társadalom mellett más fogalmak is (mintegy alternatívaként) megjelentek az antropológiai diskurzusokban – inkább fokozva, mintsem csökkentve a fogalmi tisztázatlanság okozta nehézségeket. Ezt követően három olyan paradigmára hívom fel a figyelmet, amelyek az antropológia társadalomszemléletére jelentős mértékben hatottak.

1. Elsőként a primitív társadalom rokoni alapon való értelmezését, megragadását mutatom be.
2. Ezt követően azt, hogy a kulturális relativizmus és később az ún. kulturalista kutatások miképp hatottak a társadalom fogalmának antropológiai jelentéstartalmára.
3. Végül pedig az ontológiai-antropológiai megközelítés világokban, ontotipológiai típusokban gondolkodó megközelítését vázolom fel.

E három antropológiai paradigma bemutatását követően saját terepmunkaélményeimmel kívánom megerősíteni azt a gondolatot, miszerint a társadalom előzetes fogalmi meghatározása és lehorgonyzása nem minden esetben célravezető eljárás a terepmunka és az azt követő értelmezés során. Végül a fogalmi sokszínűségben megfigyelhető inkongruenciák összeegyeztetésére teszek javaslatot.

Társadalom, kultúra, etnosz és világok

Írásom ezen szakaszában azt kívánom bemutatni, hogy a különféle antropológiai szemléletmódok nemcsak eltérő, de igen gyakran egymással össze nem egyeztethető módon használták a társadalom fogalmát, illetve a hasonló szerepben (tehát a kutatás kereteit megteremtő entitásként) feltűnő kifejezéseket. E sokszínűségben szinte lehetetlen meghatározni a fogalom által érintett entitások, intézmények közös elemét, és nehéz ez alapján következtetni a társadalom legalapvetőbb individuációs feltételeire is (Burge 1993: 311).

Amennyiben a társadalmat egyének szervezett csoportjaként értelmezzük, akik sajátos életformával rendelkeznek, akkor – fogalmaz Raymond Firth – a kultúra fogalma értelmezendő e csoport életformájaként. Ha azonban a társadalmat nem az egyének halmozaként, hanem kapcsolatok és szabályok szövedékeként értelmezzük, abban az esetben e kapcsolatok tartalma, üzenete tekinthető kultúrának (Firth 1951: 27). A Firth által felvetett mindkét megközelítés azt a gondolatot közvetíti, miszerint a kultúra és a társadalom fogalma egymástól nehezen elválasztható az antropológiai értelmezés során. Nehéz elképzelni ugyanis egy olyan kultúrát, amelyhez nem kapcsolódik társadalom; és fordítva: minden társadalom rendelkezik kultúraként értelmezhető jelenségekkel. A kérdés csupán az, hogy e két fogalom között milyen kapcsolatot kell tételni. Egyik általános megoldás az volt, hogy a társadalomra egyfajta politikai egységként tekintettek a kutatók. Ezt fogalmazta meg Edmund Leach is, aki úgy érvelt, hogy a társadalom nem tekinthető egyszerűen emberek egy csoportjának, hanem sokkal inkább egy olyan csoportnak, amely *területileg és politikailag* meghatározható egységet alkot. Ugyan egy-egy társadalom térbeli és politikai keretei rendszerint nehezen meghatározhatók, de kutatási hipotézisként viszonylag jól használható volt az antropológiában az a gondolat, hogy a társadalom nagyjából az egy helyen, közös célok és értékek szerint együtt élők csoportja (Leach 1982: 41).¹¹

¹¹ Ez a gondolat aztán az 1970-es években lassanként szertefoszlott, amikor a kutatók egyre határozottabban mutattak rá a globális folyamatokra, illetve arra, hogy nem feltétlenül csoportokat, hanem emellett társadalmi problémákat, transznacionális áramlásokat is kutathat az antropológus (Hannerz 1996).

Az együttélés, az együtt végzett tevékenységek (pl. a termelés) szövődékének megléte nemcsak a társadalom, hanem az emberi létfenntartás alapvető feltételeként jelent meg az antropológia marxista szemléletű iskoláiban. Bodrogi Tibor a társadalom létének szükségességét azzal magyarázza, hogy egy ember egyedül nem képes saját szükségleteit ellátni, ezért a javak megtermelése és elosztása elkerülhetetlenné teszi a más emberekkel való állandó kapcsolat létrehozását.

[a] létfenntartás során, „életük társadalmi termelésében” (Marx) az emberek meghatározott viszonyba lépnek egymással. Ez a viszony többféle lehet: vonatkozhat szorosan a javak megszerzésére és előállítására, vonatkozhat a javak cseréjére, de vonatkozhat arra is, hogyan oszlanak meg a termelt vagy megszerzett javak valamely embercsoport tagjai között (Bodrogi 1961: 5–6).

A fenti értelmezésekből jól látható az, hogy a hagyományos közösségekről és a „primitív társadalmakról” alkotott reprezentációs sémák jelentős hatással voltak arra, ahogy a reflexív fordulatig az antropológiai kutatások kibontották és kimunkálták a társadalom fogalmának értéktartalmát. Az előzőekben bemutatott meghatározások azon a közös feltételezésen alapulnak, hogy *a társadalom fogalma egy rokonsági, politikai, területi és/vagy kulturális alapon megragadható érvényes keretet ad a kutatásnak*. A különféle keretek egymásra vetülve ekképpen viszonylag zárt rendszereket hoznak létre, amelyek egymással összevethető egységekként jelennek meg az elemző tekintet előtt. E zárt rendszerek megléte, tehát az egyes társadalmak egymással való érintkezése az antropológia klasszikus megközelítése szerint a kutató (sőt, maga az ember!) alapvető élménye. Ahogy Ian Jarvie az antropológiai relativizmussal szemben írott kritikájában fogalmaz:

[a]zt az értelmezést javaslom, hogy az ember (kvázi antropológusként) ősi állapotában egy adott területet bejáró vadász-gyűjtögetők csoport tagja volt. És hogy ez a terület volt az ő univerzumának a határa. E helyen itt-ott érintkezett más csoportokkal, amelyekkel hol baráti, hol ellenséges kapcsolatokat épített ki. Amikor ez az ember, ez a proto-antropológus, a kereskedelem, a vándorlás vagy bármilyen más tevékenység révén egy teljesen más világgal találkozott: vagyis egy más nyelvvél, kultúrával és társadalommal, akkor az első hipotézise az lehetett, hogy az emberi lények (ahogyan szinte minden csoport önmagát nevezi) valami furcsa, új teremtményekre bukkantak, akik hasonlítanak rájuk, de különböznek is tőlük. Olyanok, mint mi, de mégsem olyanok, mégsem egészen közénk valók. Védekezésképpen az emberiséget, az emberi lényeket a saját csoportjával azonosította (Jarvie 2016: 25).

Az az elképzelés, miszerint a határozott kontúrokkal rendelkező csoportok élesen elkülönülnek egymástól, azt a következtetést is magában foglalta, hogy az egyes közösségek valójában nem önálló társadalmak, hanem külön-külön emberiségek buborékjai is.

Az antropológia ontológiai fordulatát követően megerősödtek azok a hangok, amelyek a hagyományos, bennszülött közösségeket nem sokszínű társadalmak halmazaként, hanem önálló világok belakóiként írták le. Az animizmus jelenségéről írott munkájában például Istvan Praet következetesen amellet érvel, hogy egy-egy közösség belső szemléletei egy olyan értelmezésnek engednek utat, amelyben nem egyetlen nagy emberiség különálló társadalmi érintkeznek egymással, hanem sokkal inkább különálló világok benépesítői lépnek egymással kapcsolatba (Praet 2014). Saját terepmunkaélményeinek

értelmezése során arra a következtetésre jut, hogy valójában a *chachi* közösség (magyarul jobban ismert nevükön a *kajapók*) értelmezésére a legalkalmasabb eszköz nem a társadalom, hiszen a „chachi” kifejezés nem egy emberi csoportot jelölt a sok közül, hanem az *egyetlen* emberi csoportot.

Igaz ugyan, hogy az olyan kifejezések, mint a „chachi”, valami olyasmit jelölhetnek, amelyet sok chachi ember manapság „társadalomként”, „kulturaként”, „etnikai közösségként” vagy „őshonos törzsként” értelmez, azonban ez a fajta értelmezés viszonylag új keletű; a legtöbb esetben gyarmati örökség. Az olyan kifejezések, mint a „chachi”, eredetileg nem egyes emberekre vagy egy meghatározott embercsoportra, hanem az összes emberre vonatkoztak. Vagyis az emberiség egészét jelölték. Vagy – hogy egy alternatív megfogalmazást használjak, amelyet a későbbiekben részletesen kifejtek – nem egyes élőlényekre vagy az élőlények egy meghatározott csoportjára, hanem az élet egészére vonatkoztak (Praet 2014: 14–15).

Ezek az elképzelések a társadalom helyett különálló világokat (ontológiai rendszereket) helyeztek az antropológiai érdeklődés homlokterébe. Ugyanakkor, szemben azzal a megközelítéssel, amelyet a „primitív”, izolált közösségekről kimunkált az antropológiai kutatás, úgy tűnik, hogy a gyűjtögető-vadász csoportok sokkal gyakrabban és meglepően széles térbeli kiterjedtséggel tartottak igen szoros kapcsolatot egymással. Ezt nemcsak a genetikai adatok támasztják alá (Bird et al. 2019), hanem a ma élő gyűjtögető-vadász közösségek életmódja is (Hill et al. 2011). Szintén a sokféle közösségek buborékserű elkülönültségét kérdőjelezi meg az a tény is, hogy a gyűjtögető-vadász társadalmak Észak-Amerikában egy olyan nyelveken, ökológiai rendszereken átívelő egységet képviseltek, amely leginkább különféle csoportok átjárható, laza szövetségeként értelmezhető, és amelyen belül az egyes csoportokat jelképező totemállatok (a medve, a hód és a jávorszarvas) mindenhol meglepő egységességben voltak megtalálhatók (Tooker 1971).

Az antropológia társadalmak archipelágóját vizionáló szemléletével szemben állnak azok a következtetések is, amelyeket a kutatók a felső paleolitikum anyagi kultúrájának egységességével kapcsolatban levontak. A prekoloniális, hosszú távú kereskedelmi, házassági és kulturális kapcsolatok összevetése azokkal a felső paleolitikumi régészeti leletekkel, amelyek az észak-amerikai példához hasonlóan működő „kozopolita” rendszerekre engednek következtetni, egyúttal a társadalom fogalmának átértékelésére is ösztönözték David Graebert és David Wengrowot:

Elég nehéz rekonstruálni azt, hogy miképp működtek ezek a távolsági szerveződési formák akár csak néhány évszázaddal ezelőtt is, mielőtt még az európai telepesek megérkezése elpusztította volna őket. Így csak találgatni lehet arról is, hogy miképp működtek a hasonló rendszerek mintegy 40 000 évvel ezelőtt. De a régészek által nagyon nagy távolságokon keresztül megfigyelt feltűnő anyagi egyöntetűségek ilyen rendszerek létezéséről tanúskodnak. A „társadalom”, amennyiben azt akkoriban felfoghatjuk, kontinensekre terjedt ki (Graeber és Wengrow 2019: 133).

Hasonlóképpen áll szemben a lényegében izolált, egymás mellett élő társadalmak feltételezésével egy másik antropológiai paradigma, amely a társadalmak helyett az etnosz, etnikum fogalmának használatával kívánta megragadni kutatásának tárgyát és keretét.

1912 és 1918 között rénszarvastartó, illetve halász-vadász evenki közösségekben végzett terepmunkát Szibériában és Mandzsúriában Szergej Mihajlovics Szirokogoroff. Apórolékos társadalomszervezeti leírásai mellett megpróbálta megérteni az általa megismert evenki közösségek társadalmiságának kereteit, határait. Ellentétben a korabeli angolszász antropológia szóhasználatával, amely kvázi rokoni alapon, törzsek és nemzetségek segítségével kívánta megragadni a helyi társadalmakat, Szirokogoroff új keretet keresett. Terepmunka-tapasztalatai arra mutattak rá ugyanis, hogy az együtt nomadizáló, magukat egy leszármazási csoportba soroló emberek közössége korántsem alkalmas arra, hogy kijelölje a társadalmiság kereteit. Érvéle szerint sokkal inkább egy nagyobb területre alkalmazkodó csoportok laza hálózata jelentette mentális adottságok hozzájárulását a csoport kontinuitásának kereteit. Vagyis az evenki társadalom határainak meghúzására sem az emberek együtt vándorló, együtt élő csoportjainak, sem pedig a társadalmi intézmények hatókörének kijelölése nem alkalmas.

Éppen ezért Szirokogoroff nem statikus jelenségként értelmezte a társadalmiság közegét, hanem egyfajta folyamatként. Egy olyan folyamatként, amely folyton megújítja saját hatókörének kereteit a tudásátadás, a hétköznapi gyakorlatok és viselkedések ismétlődése által.

Jelenleg talán nincsenek nézetkülönbségek a kutatók között a néprajzi jelenségek általános természetét, illetve azok rendszereit és elemeit illetően. A néprajzi jelenségek közé tartoznak a megszerzett tudás elemei, a gyakorlatok és a viselkedés megfigyelhető megnyilvánulásai. Ezek vagy nemzedékről nemzedékre öröklődnek, vagy szomszéd csoportoktól kölcsönöznek, de akár egyes emberek is létrehozhatják őket. E folyamatok azonban olyan etnikai egységekben valósulnak meg, amelyek, mint minden más populáció, rendelkeznek egy sor öröklött fiziopszichológiai sajátossággal, amelyek lehetőségeket és korlátokat szabnak a néprajzi jelenségek létrehozásának. Ezek tehát tisztán pszichológiai és mentális jellegűek, az emberi alkalmazkodás egy formájaként értelmezhetők, ahogyan ez utóbbi megfigyelhető az általános etnosznak nevezett folyamat eredményeként létrejött emberi csoportokban (Szirokogoroff 1935: 1).

A rokoni kapcsolatokat és csoportokat, az etnosz folyamatának alárendelve, az együtt vándorló csoportok egyik jelenségként értelmezi Szirokogoroff. Az etnosz, etnikum kérdése nemcsak a társadalmiság kérdésével összefüggésben, hanem annak alternatívájaként is felmerült az antropológiai szakirodalomban, elsősorban a német és orosz nyelvű kutatásokban. Ahol tehát evenki etnoszt vagy etnikumot láttak az orosz kutatók, ott a brit és amerikai antropológia evenki társadalmat ismert fel.

Azonban az etnosz, az etnikum nem volt alkalmas arra, hogy a társadalom fogalmánál megfelelőbb, a kutatást jobban körülhatároló értelmezési keretet hozzon létre. Ezt nemcsak az etnikum, etnosz és az etnicitás fogalmára vonatkozó széles körű viták támasztják alá (Cohen 1978), hanem az is, hogy egy olyan értelmezéstörténet alakult ki, amely együtt járt a kultúra és a társadalom fogalmának újraértékelésével is. Egyre inkább egyértelművé vált, hogy az antropológiai kutatás kereteit nem lehet kultúrák, társadalmak, geográfiai egységek vagy éppen etnikumok szerint meghatározni (Gupta és Ferguson 1997). Fredrik Barth az etnicitás jelenségének vizsgálata kapcsán számol ezzel a problémával. Érvéle szerint téves az az elképzelés, amely a kultúrát az emberi viselkedés rendszerszerű megjelenéseként, az etnikus csoportot pedig annak hordozójaként értelmezi. Ehhez hasonlóan

az sem igaz, hogy minden kultúra megfeleltethető egy-egy etnikus csoportnak. Dacára annak – szötte tovább a gondolatmenetet Barth –, hogy a kultúrák kapcsolataival, különbségeivel, térbeli elterjedésével igen sokat foglalkozott az antropológia, sokkal kevesebb figyelmet szenteltek a kutatók az etnikus csoportok megértésének. Az etnikus csoport fogalmának tisztázása helyett a társadalom fogalmának használata sem jelent megoldást arra, hogy miképpen lehet kijelölni az antropológiai kutatás tárgyát és keretét. Az etnikus csoport, a kultúra és a társadalom egymással összefüggő, egymástól nehezen elválasztható rendszerek:

Másképpen fogalmazva, az etnikus különbségek nem a társadalmi kapcsolatok hiányának a termékei, hanem ellenkezőleg, sokkal inkább annak az alpnak tekinthetők, amelyre a társadalmi rendszerek épülnek. Az etnikus csoportok közötti interakciók a változás és az akkulturáció által nem eredményezik az etnikus elkülönülés megszűnését; a kulturális különbségek az interetnikus kapcsolatok és függőségek dacára is megmaradnak (Barth 1969: 10).

Mind ezek figyelembevételével Barth elutasítja azt a korabeli elképzelést, amely az etnikus csoportot, a társadalmat, a kultúrát egymással többé-kevésbé összefüggő, egymást feltételező fogalomként tartja számon (vö. Naroll 1964).

E rövid szemlével arra kívánok rámutatni, hogy a társadalmak/etnoszok/kultúrák határainak, fogalmi megragadásának nem csupán az a tétje, hogy miképp áll össze az emberi sokszínűség mozaikja, hanem az is, hogy mi az érvényességi köre és a hatóereje az antropológiai következtetéseknek. Amint látható, a társadalom fogalma hol túl szűknek, hol pedig túlságosan tág, megengedőnek bizonyult a kutatások során. E problémát megoldandó az antropológiai kutatásokban újra és újra felmerültek olyan paradigmák, amelyek a társadalom fogalmát és ezáltal a kutatás keretét kívánták lehorgonyozni.

Az antropológia társadalomképe I.: a primitív társadalom

Ezek közül az elsők a „primitív társadalomra” vonatkozó korai, a 19. század második felében kikristályosodott nézetek. Ezek a konstrukciók az antropológia társadalomképét egészen a reflexív fordulatig meghatározták. A primitív társadalom kutatása eleinte (vagyis az antropológia mint önálló tudományág megszilárdulása előtt) a jogászok érdeklődési körébe tartozott. Edward Burnett Tylor – akit az angol szociálandropológia egyik alapítójának lehet tekinteni – amellet érvelt, hogy a primitív társadalmak kutatása az összehasonlító jogtudományra tartozik. Ennek oka pedig az, hogy e társadalmak működését, belső szabályait csak olyan kutatók érthetik meg, akik járatosak a jogrend tanulmányozásában (Tylor 1865).

Nem meglepő tehát, hogy a primitív társadalomra vonatkozó munkák szerzői eleinte javarészt jogász végzettségű szerzők voltak. Henry Sumner Maine ősi jogról írott munkája 1861-ben látott napvilágot. A kötet a primitív társadalmak megértésének, kutatásának alapvető feltételeként határozta meg a rokonsági kapcsolatok, az ősi család- és házassági formák kutatását (Maine 1997). Az az eszmecsere, amely az emberi társadalom létrejöttének és működésének kérdéseit vizsgálta, jószerivel egyet jelentett azzal a vitával, amely a nő- és férjijogú társadalomról, illetve a házasság ősi formáiról szólt. E vitában szintén

jogtudósok, mint például John Ferguson McLennan, Johann Jakob Bachofen és Lewis Henry Morgan, vettek részt.

Ezek a megközelítések – és általában véve az a kép, amelyet az antropológia korai képviselői kialakítottak a primitív társadalomról – a rokoni viszonyok jelentőségét hangsúlyozva érveltek amellett, hogy mindaddig, amíg nem létezett szilárd jogrend és magasabb rendű civilizáció, addig a társadalmak működtetői a leszármazási és házassági szabályok, valamint gyakorlatok voltak. Ezek a szabályok és gyakorlatok hozták létre ugyanis azokat a rokoni csoportokat, amelyek a társadalom funkcionális egységeit adták. Dacára annak, hogy a korai antropológiai munkák evolucionista szemlélete néhány évtizeden belül, gyakorlatilag már a 20. század elejére sokat veszített a népszerűségéből, a primitív társadalomról kialakított séma egyes elemei még igen sokáig makacsul tartották magukat az antropológiai kutatásban.

Ilyen például az az elképzelés, miszerint a primitív társadalom váza, a rokonság az emberiség egészére jellemző módon a házassági és leszármazási kapcsolatok összességéből jön létre. Ezek közül a leszármazás már adott a megszületés előtt, a házasság viszont csak a születést követően alakul ki. E nézetnek megfelelően az egyszerű társadalmak voltaképpen egyfajta laboratóriumai voltak az antropológiai teóriáknak. Olyan laboratóriumok, amelyekben a bonyolultabb, összetettebb társadalmi intézmények, csoportok embrionális formában könnyebben megfigyelhetők. Ennek oka az, hogy e társadalmak még jól feltárható módon őrzik (a rokonságban kódolva) az emberi nem biológiai adottságait – tehát az utódnemzés szükségességét. Harold Scheffler és Floyd Lounsbury 1971-ben például amellett érveltek a rokonsági viszonyokról írott monográfiájuk bevezetőjében, hogy a biológiai leszármazás (vagyis a *valódi* rokoni viszonyok) logikailag és időben is előbbre valók, mint bármely más társadalmi intézmény és kapcsolat (Scheffler és Lounsbury 1971).

Lewis Henry Morgan 1871-ben megjelent *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family* című munkája elsőként kísérelt meg a rokonsági formák alapján egy általános emberi társadalomfejlődési ívet bemutatni. A társadalom, a társadalmi intézmények kibontakozása Morgan szemléletében a rokonság változó intézményeiben gyökerezett. Ez a szemlélet egy évszázadig (1870 és 1960 között) meghatározó volt az antropológiában. A rokonsági rendszerről írott munkáját az ősi társadalomról írott társadalomelméleti kötete követte, amely igen határozottan állított párba egyes családformákat, házassági rendszereket és rokoni csoportokat a civilizációs haladás egyes társadalmi intézményeivel (Morgan 1961).

Morgan hatását nemcsak abban lehet érzékelni, hogy a rokonságot a társadalomra vonatkozó kutatások középpontjába helyezte, hanem abban is, hogy kidolgozott egy olyan tudományos nyelvezetet, amely által a rokonsági terminológiát, a rokoni csoportokat és rokoni kapcsolatokat együtt lehetett kutatni. E résztémák összefüggését ugyan a 19. század második felében jelentős viták övezték (McLennan 1865, 1886: 273), az azonban nem vált vita tárgyává, hogy a rokonság alapvető elemei a biológiai reprodukció társadalmi variációi, ahogy az sem, hogy a primitív társadalmak megértésének ez az eljárás az egyetlen célravezető eszköze (Tylor 1889).

A primitív társadalmak a 19. században még szigetszerű entitásokként jelentek meg, amelyek az általános emberi fejlődés egyes fokozatait mutatják meg, de az evolucionista szemlélet sugallta társadalomfejlődési kép kritikájával párhuzamosan, illetve a

diffuzionista szemlélet megjelenésével együtt a primitív társadalmak egyre inkább egymással való összefüggésükben, kapcsolataikban mutatkoztak meg. William Halse Rivers a Torres-szigeteket bemutató (még szigetszerű társadalmakat tételező) leírását (1904) követően 1914-ben a „melanéz társadalmat” valójában sok apró, egymásra ható (egyes kulturális elemeket átadó és átvevő, másokat viszont kifejlesztő) részek komplex rendszereként írta le (Rivers 1914). A számos nyelvet és közösséget együttesen a nagy melanéz társadalom részeként kezelő megközelítés a társadalom egy olyan szemléletét közvetítette, amely a primitív társadalmat sokkal inkább intézményeiben, mintsem csoportjaiban ismerte fel.

A primitív, rokonsági viszonyaikban meghatározott társadalmak mint a társadalmi intézmények egy sajátos formája az evolucionista megközelítés elhagyásától függetlenül is az antropológiai kutatás központi elemévé vált. Robert Lowie *Primitive Society* című munkájában már úgy érvel, hogy a primitív társadalmak létezése nem tudományos, hanem ténykérdés. A tudományos leírástól függetlenül (mint primitív társadalmak) léteznek, a kutató feladata az, hogy ezeket leírja (Lowie 1920: 2). A leírás azonban nem önmagáért való dolog, a primitív társadalmak nem önmagukért érdekesek – folytatja Lowie a gondolatot –, hanem azért, mert rávilágítanak saját társadalmi intézményeink kontingenciájára. A primitív társadalom ekképp az igazi társadalom egyszerűbb, preparálásra készen álló változata.

Az, hogy a primitív rokoni alapon megérthető társadalom egyfajta ellenképe az európai civilizált világnak, az antropológiai megismerést jelentős mértékben áthatotta. Számos antropológiai iskola aknáztta ki a rokonságon alapuló primitív társadalom konstrukcióját mint a társadalmak primitív képét abból a célból, hogy egy-egy antropológiai problémát a saját szemlélete szerint megmagyarázzon. A brit szociálintropológiában a társadalmi funkciók (Radcliffe-Brown 1952) melletti érvelés egyik eszközévé vált a primitív társadalom rokoni alapú leírása. A rokoni csoportok a társadalom mint politikailag is értelmezhető entitás felépítésének is fontos építőköveivé váltak (Fortes 1949; Evans-Pritchard 1951). Az Egyesült Államokban az etnoökológiai és neoevolucionista kutatások kibontakozásában játszott fontos szerepet a primitív társadalom. E kutatások esetében is a rokonsági szervezet magyarázta az egyes életformákat és társadalmi szervezeteket. Míg Marshall Sahlins neoevolucionista munkája egyetlen entitásként állította szembe a komplex társadalmakkal a primitív társadalmakat (Sahlins 1968, 1972), addig a patriklánok által szervezett hordatársadalmak hatották át Elman Service és Julian Steward érvelését (Steward 1936; Service 1966, 1962). Legalább az 1970-es évekig a rokonság és a rokonsági terminológia vizsgálata volt az a bennfentes kutatási terület, amely a legkevésbé volt hozzáférhető a laikusok számára. Ez volt a leginkább zsargonizált, és ennek a kutatói voltak a leginkább hajlamosak az elvont modellek használatára.

Ha az antropológia nem is adott választ arra, hogy mi a társadalom, és milyen intézmények alkotják, megalkotta a primitív társadalom képét, amellyel a komplex társadalmak frontálisan összehasonlíthatóvá váltak (Candea 2018). A primitív társadalmak leírására pedig talált egy olyan eszközt, amelyet szisztematizálható, összevethető módon a tudományos megismerés szolgálatába lehetett állítani. Ez az eszköz egy, az emberi nem egészére univerzálisan jellemzőként és biológiailag rögzítettként tételezett jelenség volt: a rokonság. A társadalom ekképpen való leírásának egyik legfőbb nehézségeként azzal kellett szembenézni, hogy a rokonság maga is társadalmi jelenség volt. Ahogy arra David

Schneider rámutatott, nincsen önmagában minden társadalom számára adott rokonság. Sokkal inkább az a helyzet, hogy igen sok rokonsági rendszer létezik egymás mellett, és ezek gyakran egymással nehezen összeegyeztethetők. A sokféle rokonsági rendszernek nincsen közös magja, univerzális közös eleme. A rokonság tehát nem lehet a társadalom szövétének a magyarázata, sokkal inkább a társadalom magyarázza azt, hogy egy-egy közösség mit is tekint rokonságnak (Schneider 1984).

Az antropológia társadalomképe II.: az összevethetetlen társadalmak

A David Schneider javasolta szemlélet szerint minden társadalom és kultúra egyedi, sajátos. és elősorban önmagában érthető meg. Nincsen általában vett rokonság, sokkal inkább „rokonságok” (vagyis inkább annak helyi rendszerei) léteznek. Ekképpen az a kérdés is értelmetlen, hogy mi általában a társadalom. Egyfajta paradoxonként azt lehet állítani, hogy minden társadalom maga határozza meg, hogy mit tekint (önmagára vonatkozóan) társadalmiságnak.

A társadalmak önálló totalitásként való vizsgálata az antropológia Franz Boashoz köthető kulturális relativista iskolájaként jelent meg tudományágunkban. Boas kötődése a német tudományossághoz és különösképpen ahhoz az antideterminista és diffuzionista kultúraszemlélethez, amelyet Adolf Bastian munkássága határozott meg, jelentős mértékben alakította azt a szemléletet, amely nem a grandiózus teóriák építésére, hanem egyedi példák feltárására koncentrált. A diffuzionista elképzelések szerint nem tekinthető fejlődési törvényszerűség eredményének az, ahogy egy társadalom felépül. Sokkal inkább véletlenek és kapcsolatok szövedéke hozza létre minden társadalom egyedi arculatát (Goldenweiser 1925).

Az amerikai kulturális antropológiában ez a fajta, a kultúrákat, társadalmakat önmagukban szemlélni szándékozó törekvés a legtisztább formában Ruth Benedict *Patterns of Culture* című munkájában jelenik meg (Benedict 1934). Az antropológia társadalomszemléletének formálódásában kiemelt szerepet kapott ez a kötet, hiszen megjelenése után az amerikai felsőoktatásban széles körben használt egyetemi tankönyvvé vált. Benedict nemcsak amellett érvelt, hogy minden kultúra, minden társadalom egyedi, hanem azt is hangsúlyozta, hogy minden kultúrában más intézmények és szabályok hozták létre a társadalmiság kereteit.

A társadalmak ezen szemlélete felvetette azt a kérdést is, hogy célravezető-e az antropológia társadalomfogalmát következetesen meghatározni és alkalmazni az eltérő társadalmi konstellációk esetében. Vajon meg lehet-e őrizni a társadalom fogalmának koherenciáját akkor, amikor az egyes terepélmények ezt nem támasztják alá? Joggal vetik fel tehát a kulturalista kutatások, hogy a közös antropológiai nyelvezet (és fogalmi apparátus) használata nemcsak problémás, de nem is kívánatos. Ebből pedig az a további kérdés következik, hogy lehet-e a társadalom fogalmát – legyen bármiképp is meghatározva – csak egyes társadalmakra alkalmazni, míg másokra nem. Ha viszont egyes kutatási keretek nem társadalmak, akkor azok micsodák?

Az említett dilemmákra adandó válasz előtt egy további kérdést is érdemes megfontolni, nevezetesen azt, hogy milyen kapcsolatot tételez az egyén és a társadalom között

az antropológia. A kulturális különbségekre összpontosító antropológiai kutatások arra mutattak rá, hogy sem az individuumok, sem az individuumokból álló társadalom feltételezése nem általános az egyes közösségekben. A társadalom és az egyén viszonya Émile Durkheim munkássága óta foglalkoztatja az antropológusokat. Durkheim határozottan amellett érvelt, hogy a társadalom egyfajta ötvözetként, egyfajta szuperorganikus entitásként az egyének felett és nem az egyének által konstituálódik. Ezt a társadalomszemléletet Durkheim „A szociológia módszertani szabályai” című munkájában a következőképpen fogalmazta meg:

Van tehát a tényeknek egy olyan osztálya, amely egészen sajátos jellegzetességekkel rendelkezik. E tények az egyénhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre (Durkheim 2000: 274).

Egy olyan társadalomszemlélet rajzolódik ki ezáltal, amelyben az egyes jelenségek vizsgálata csak teljes társadalmi kontextusában lehetséges. Az antropológiai kutatások ismételt kérdése az volt, hogy miképp lehet értelmezni a társadalmi tények kényszerítő erejét.

Ahogy arra Durkheim kapcsán Ernest Gellner rámutatott, a társadalmat leíró fogalmak bizonyos értelemben maguk is intézmények.¹² Ekképpen pedig meglehetősen állandó keretet biztosítanak a társadalmi élet számára, és ezáltal függetlenek az egyéntől. Ezen intézményeknek alávetve bontakoznak ki az egyéni életstratégiák. Vagyis a leíró fogalmak a társadalom intézményeinek korrelátumai: egy társadalom működésének megértése így azt is jelenti, hogy a fogalmak által megértjük annak intézményeit (Gellner 2000: 20–21).

Azonban a társadalom individuumoktól független kényszerítő erejével kapcsolatban számos kétely merült fel az antropológiai kutatások során. Az egyéni döntési stratégiák elemzése arra mutattak rá, hogy sem a racionális döntésemélet, sem egyfajta társadalmi kényszerítő erő feltételezése nem ad megfelelő perspektívát a terepélmények elemzéséhez (Boholm et al. 2013: 98; Heiss 2018: 240).

Egy másik jelentős problémára a társadalom és az individuumok kapcsolatát illetően a rokonságkutatás mutatott rá: számos közösségben korántsem magától értetődő az, hogy az egyéneket individuumoknak tekintse a kutató. Számos közösség ugyanis nem individuumokból áll. Louis Dumont indiai kutatásaira támaszkodva mutatott rá arra, hogy az individuum, vagyis *a tovább nem osztható egyén*, egy olyan ontológiai konstrukció, amely az európai társadalomszemlélet egyik legjellemzőbb sajátja (Dumont 1998). Az emberi individuum diszkrét voltát azonban időben, térben eltérő módon értelmezték az egyes közösségek. Az emberről alkotott elképzelések pedig sok közösségben a kontextusokra, a relációkra, az interakciókra helyezték a hangsúlyt, és nem az egyénnel, az individuummal önzonos tudatra (Fowler 2004: 1). Vagyis egy sereg olyan jelenséget, amelyet Európában a társadalomhoz (és nem az egyénhez) kapcsolódónak tartanánk, azt más közösségekben az egyén részeként értelmeznék.

Az emberi személyiséget igen gyakran részekből álló, fel- vagy szétoosztható jelenségnek tekintik az egyes társadalmakban. Ez a nem individuális (tehát *dividuális*) személy dinamikusan változó részekből áll, amelyek a kontextusok függvényében változnak

¹² Maga a „társadalom” is egy ezen fogalmak közül.

(Fowler 2004: 15). A dividualis egyén „társadalomról” alkotott elképzelése alapvetően eltér attól, amit az individuumok közötti kapcsolatokat elemző durkheimianus társadalomkutatás tételez. A dividualis személy testében, tárgyaiban, ajándékaiban, sőt étkezésében is kapcsolatba lép közösségének a tagjaival – önmagát *megosztja velük, másokból pedig részeket integrál magába* (Strathern 1998; Mosko 1992: 702–706). Ekképpen a társadalom ontológiai és nem szociális kérdés. Ha egy személy az interakcióiból áll össze, és általuk osztja szét magát, ő nemcsak pontszerű entitásként áll kapcsolatban, hanem részét is képezi egy másik személynek. Önmagában egy kicsi társadalomnak is tekinthető.

Sőt, a dividualis személy nemcsak emberek között oszlik meg, hanem más élő vagy élettelen entitások között is. Vagyis az emberi személyiség állatokból, növényekből kebelez be részeket, és adja át magát azoknak (nekik) (Barraud et al. 1994: 53). Számos olyan etnográfia ismert, ahol az egyes létezők közötti ontológiai kapcsolat lehetőséget teremt a biológiai fajok közötti átjárásra, rokonság vagy éppen személyiségközösség kiépítésére (de Coppet 1990).

Dél-Indiából származó etnográfiaik utalnak arra, hogy a dividualis személyiségnek többféle elképzelése lehet. Cecilia Busby egy halászközösségben végzett terepmunkája arra világít rá, hogy egy személy nem egymásnak átadható részek mozaikjából áll, hanem egymást eltérő mértékben átható szubsztanciákból. Ez a fajta dividualis személyiség nem átadja magát a közösségnek, sokkal inkább áthatja közösségének többi tagját, akiknek tettei, kapcsolatai ekképpen kitörölhetetlenül tartalmazzák az ő személyiségét is. Itt tehát egy másfajta ontológia áll az individuumok halmazából álló társadalom fogalmával szemben.

A dividualis személyiségek közösségeiről való gondolkodás élénk vitát eredményezett a társadalom fogalmával kapcsolatban az antropológiában (Ingold 1996: 50–80). Ha a társadalmak nem határozhatók meg objektíven és egységesen, mint valamiféleképpen leírható entitások, akkor lehet-e úgy szemlélni egyes közösségeket, mint társadalmakat, másokat pedig nem? Ha pedig nem minden emberi közösség társadalom – mert mondjuk az európai természetes beállítódás szerint a társadalmisághoz tartozónak tekintett jelenségek e közösségekben nem társadalmi, hanem ontológiai kérdések –, akkor milyen egységeket hasonlít össze a komparatív antropológia? Daniel de Coppet amellettt érvelt, hogy minden „társadalom” a maga módján totalitás, amelyet csak a maga keretein belül lehet értelmezni. Ha hazai igazságokat szeretnénk – fogalmazott Clifford Geertz –, otthon kellett volna maradnunk (Geertz 2001: 370). A kérdés csak az, hol ér véget ez a keret, és mikor nem vagyunk már otthon. Kikre, milyen entitásokra, folyamatokra vonatkozik egy másfajta társadalmiság (legyen az bármilyen is)? Erre kívánt (részleges) választ adni az ontológiai antropológia egy olyan társadalommodell által, amely sokkal inkább világokat, mintsem társadalmakat helyez egymás mellé.

Különálló világok – társadalmak és kultúrák helyett

Az antropológiai kutatás ontológiai fordulatának egyik legfontosabb következménye az volt, hogy a kutatók egyre inkább nem értelmezés- vagy világképbeli, hanem sokkal inkább ontológiai különbségeket ismertek fel az egyes sajátos arculatú szcionaturális

konstellációkban. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy az antropológiai megismerő tevékenység során a kutatók alapvető kategoriális és tipológiai különbségeket kezdtek el keresni. Az élők és nem élők, az emberek és nem emberek közötti határok eltérőképpen való megjelenése azt is jelentette, hogy az egyes életvilágokban máshol és másképp rajzolódtak ki a társadalom határai. Egyáltalán, az is kérdéssé vált, hogy van-e bármi egy-egy közösségekben, amelyet érvényes módon társadalomként értelmezhet a kutató. Az ontológiai antropológia azt a sokféle, a világ összetételére vonatkozó állítást (bármi is legyen az), amely tereptapasztalatként fogalmazódott meg, az antropológiai elméletalkotás középpontjába állította, mérlegre téve az olyan alapvető fogalmak érvényét is, mint például a társadalom.

Ez egyfajta kreatív etnográfiai megközelítést eredményezett. Nem a leírás, a kategorizálás és az értelmezés eljárása határozza meg azt, hogy milyen társadalmat ismert fel a kutató; az antropológiai munka sokkal inkább akképpen formálódott, amiképpen a kutató életet kívánt adni egy idegen valóságnak – amelyben vagy van helye a társadalomnak, vagy nincs – a tudományos leírás nyelve által (Graeber 2015: 22). Ez a nyelv egyúttal arra is alkalmassá válhatott, hogy megingassa a saját világunkról alkotott elképzeléseket. A különbségek komolyan vétele tehát „a másik magyarázatára irányuló vágy önfelelt felfüggesztését” (Candea 2010: 147) is jelentette. Az ontológiai antropológia nem a kulturális jelenségek természeti értelmezésére törekedett, hanem sokkal inkább arra, hogy radikálisan kitágítva az értelmezés lehetőségeit, a vizsgálat tárgyát kiemelje az emberi kapcsolatok, csoportok és intézmények köréből.

Sok szerző rámutatott például arra, hogy a társadalmat sokféle entitás alkothatja. Ahogy arra is, hogy egyes közösségek esetében nem segíti a megértést az, ha az emberek és nem emberek közötti kapcsolatokat az európai ontológiai rendszerek szerint értjük meg. Ezt emelte ki Roy Wagner is akkor, amikor a társadalmiság hologramszerű keretére világított rá (Wagner 2001). Számos más elemzés is amellett érvelt, hogy a társadalom határa nem áll meg a homo sapiens csoportjainál, viszonyainál (Howell 1996; Kohn 2013). A homo sapiens és az anthropos meghatározása tehát kontingencia. A világban – vagyis pontosabban az egyes világokban – másképp léteznek az olyan létezők, akik emberek, akik személyek, és akiket e kategóriával el lehet különíteni más létezőktől. Az másodlagos kérdés, hogy az anthropos és a homo sapiens kategóriája miképpen esik egybe. A két kategória kapcsolatának történeti változására rengeteg esettanulmány mutat rá (Düwell et al. 2014), miként arra is, hogy az anthropos ontológiai státusza nincsen szükségszerűen rögzítve a homo sapiens biológiai adottságaihoz (Peters és Jandrić 2019). Az emberek (vagyis a homo sapiensek) alkotta társadalom tehát egy olyan európai képzet, amely a durkheimi társadalomképben testesül meg a leghatározottabban. Ez a merev szemlélet azt eredményezte, hogy a társadalom képe egyre inkább saját visszhangjává és magyarázatává vált. Ami a világ egyik sarkában (tehát Európában) egy társadalmi gépezetként jelent meg, az a világ többi sarkában egy gépies társadalomként manifesztálódott – függetlenül attól, milyen is volt az adott emberi világ (Wagner 2001: 148).

Ezen a társadalomszemléleten azonban nehéz túllépni, ugyanis az európai ontológiai rendszeren nyugvó társadalomkép átlépése, meghaladása szintén számos csapdát rejteget. Az ontológiai antropológiai kutatások legfőbb nehézségét az új határok meghúzása és tipológiák megalkotása való törekvés jelenti. Vagyis az a kutatói igény, hogy zárt ontotipológiai modelleket ismerjenek fel a „Másik” életvilágában (Viveiros de

Castro 2009; Descola 2014). Ezzel mintegy rekonstruálják a zárt, monolit kultúrákban, társadalmakban gondolkodó hagyományos antropológiai megközelítéseket.

Ezek az ontotipológiai modellek ugyanakkor segítenek abban, hogy a társadalom alapvető intézményeinek kontingenciájára rámutassanak. Mindazonáltal a világok és ontológiai rendszerek közötti átadhatatlanság (Povinelli 2001) vagy a független világok közötti harcok tételezése (Viveiros de Castro 2015) éppen azt veszi el az ontológiai fordulat értékei közül, aminek a leginkább megtermékenyítő hatása volt: az egyes fogalmi rendszerek közötti átjárást, a különféle helyi hangok polifóniájának megjelenítését. Röviden: az ontológiai antropológia egy olyan társadalomkép lehetőségét mutatta fel, amelyben a társadalomról alkotott legalapvetőbb elképzeléseink is zárójelbe kerülhetnek – megteremtve ezáltal annak a lehetőségét, hogy a helyi fogalmak utat találjanak a tudományos, analitikus rendszerek felé.

Társadalmi szigettenger

A szahák (ismertebb nevükön a jakutok) Északkelet-Szibériában élnek, ahol hagyományos gazdálkodási rendszerükben a rétek és az azokon élő élőlények (benne az emberekkel) olyan oszthatatlan rendszert alkotnak, amelyben e létezők egyaránt aktív félként léphetnek fel. Ám ahhoz, hogy a boreális erdőben elszórtan elhelyezkedő rétek jelentette életvilágokat meg lehessen érteni, érdemes röviden leírni e környezet fizikai sajátosságait is.

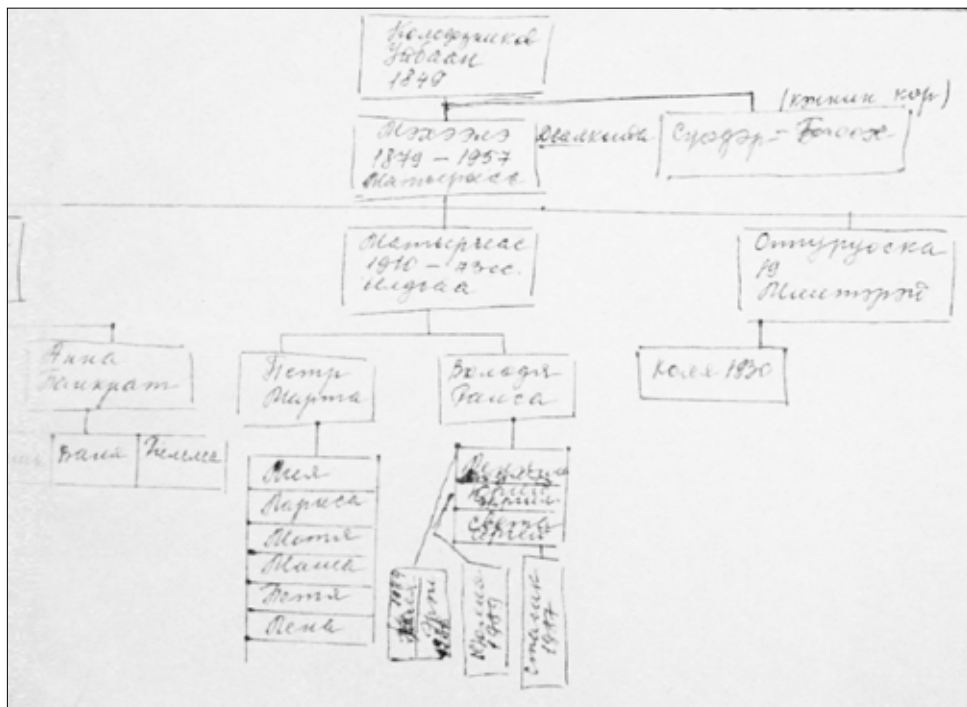
Jakutiát, ahol a szahák élnek, igen szélsőséges klimatikus viszonyok jellemzik. A vegetációs időszak rövid, a hótakaró csak május végén olvad fel, míg az első talaj menti fagyok már augusztus második felében jelentkeznek. Ennek köszönhetően Jakutia talaja (egy-egy kisebb terület kivételével) állandóan fagyott (Czudek és Demek 1970). Az örökké fagyott (permafroszt) talaj meghatározza e terület nagy részének felszínformáit és vegetációját. A permafroszt talajon két olyan táj található, amely alkalmas helyszínt biztosít a rét- és legelőgazdálkodás számára. Az egyik ilyen táj az alaa. A közép-jakutiai alföldön, az Aldan és a Léna folyók könyökében sok helyen lencseszerű termokarsztos mélyedések jöttek létre. Ezek a mélyedések az eltérő becslések szerint a teljes felszín 17–30 százalékára terjednek ki (Katamura et al. 2006; Telbisz és Nagy 2008). Az éghajlati viszonyok ingadozása a korai holocén folyamán kiterjedt termokarsztos folyamatokat eredményezett, ami a jégben gazdag permafroszt talaj degradációjához, valamint helyenkénti megsüllyedéséhez vezetett (Kaplina 2009). Ma Közép-Jakutiában közel 16 000 alaa található (Bosikov 1991). Ez a 16 000 kisebb-nagyobb süllyedék – amelyben nem a tajga fenyveserdeje, hanem a rétek lágy szárú vegetációja uralkodik – jelenti azt az életvilágot, amely a Jakutiában őshonos nagyjószágtartó szahák közel felének otthont ad.

Az alaa rétek lágy szárú növényzete legelőket biztosít a szarvasmarháknak és lovaknak, kaszálókat a téli takarmány elkészítéséhez és otthont a szaha szállásoknak. Az alaaokon lévő tavak a legfontosabb víznyerőhelyek, illetve lehetőséget adnak a halászatra és a költöző madarak vadászatára. Az alaa ökotóp gazdasági szerepe megkérdőjelezhetetlen. Azonban nem csupán ez emeli ki őket a tajgából (Crate 2021; Yamada 2015). A szahák ugyanis az alaaokra nem mint gazdasági erőforrásokra, hanem mint élő, érző, személyiséggel rendelkező lényekre tekintenek (Mészáros 2016, 2020).

A szaha nyelvben a társadalom szónak ugyan nincsen pontos megfelelője, de az a kifejezés, amelyet a leggyakrabban használnak fordításként, a *d'on-serge*, leginkább az egy területen, szomszédos alaaakon élők közösségét jelöli. Ez az alaaok és emberek alkotta közeg, ahol sok más élőlény is él, alkotja a helyi társadalmiság kereteit. A szaha mentális térképek is azt mutatják, hogy a szahák a környezetüket utakkal és vízi utakkal összekötött diszkrét entitások halmazaként érzékelik és ábrázolják. Ha azzal érvelünk, hogy az egocentrikus navigáció szubjektív irányultságú, akkor az ezeken a térképeken ábrázolt allocentrikus navigáció interszjektív irányultságú. Összetett, változatos és történelmileg beágyazott társadalmi-természeti kapcsolatokon alapul. Emiatt van az, hogy egyes helynevek ugyanarra a fizikai térre utalnak, ugyanazon entitás különböző aspektusaira mutatva rá.

Ezek a térképek a boreális erdőben egymás mellett élő, többé-kevésbé határozott körvonalakkal rendelkező élő egységek szigetvilágát mutatják; ezért ezek a szaha mentális térképek nem útkereső tevékenység és gyaloglás révén jönnek létre, hanem sokkal inkább társadalmi kapcsolatokon alapulnak. Ahogy a társadalmi cselekvések „tere” a társadalom, amely többé-kevésbé elkülönült entitásokból (egyénekből) áll, úgy a szahák mentális térképei is hasonlóak a szociogramokhoz, amelyek azokat az élő entitásokat sorolják fel, amelyekkel találkoztak. Ezért a boreális erdőben való mozgás nem folyamatos haladás a térben, hanem találkozások sorozata. Ugrás egyik szigetről/helyről a másikra a boreális erdő óceánjában. E tekintetben nagyon hasonlítanak a genealógiai ábrázolásokra is, amelyek szintén egyes személyek között állapítanak meg kapcsolatokat.

2. kép. Kézrel rajzolt családfa

Forrás: a Tandai Múzeum gyűjteményéből

Ezt a példát a tanulmány eddigi gondolatmenetét követve nem azért vettem fel, hogy rámutassak az önálló szaha világ sajátos társadalmára, amelyben az eltérő ontotipológiai kategóriák egy alternatív, és az európai gondolkodással nehezen összeegyeztethető (ám az antropológus által megérthető) rendszert írjak le. Sokkal inkább az volt a célom, hogy bemutassam annak a lehetőségét, hogy a társadalom határainak, elemeinek, intézményeinek kijelölése sokkal inkább az interszubjektív életvilágok aprólékos feltárása által lehetséges, mintsem valamely fogalmi, módszertani elmélyülés által.

A helyiekkel közösen kimunkált terepmunkaélmények értelmezésében is polifon hangok szólaltak meg – köztük sok olyan is, amely akár szöges ellentétbe is állítható azzal a leírással, amelyet az előző oldalakon adtam. Mégis, egy-egy jelenség, cselekedet, motiváció kutatásában visszatérő tapasztalatom volt az, hogy érdemes követni a cselekedetek, kapcsolatok, konfliktusok hálóját akkor is, amikor már nem emberi ágensek jelennek meg benne. Nem egy másik ponton kívánom meghúzni a társadalom határát, immár belefoglalva a tavakat, réteket is az emberek mellett, hanem amellett érvelek, hogy a helyi interszubjektív életvilágokban az antropológus sokszor olyan területre téved a terepmunka során, ahová eredetileg nem szándékozott eljutni.

Az alapasok szigettengere egy olyan alkotóeleme a terepmunkám során megismert szaha életvilágoknak, amelyet nem lehet kihagyni a leírói-elemzői munkából. A szaha társadalmat nem a részei alkotják, sokkal inkább azok a sokrétű kapcsolatok, amelyeket ebben a szigettengereben a szahák emberi és nem emberi entitásokkal fenntartanak. Az antropológiai leírás nem bizonyosságot termel, hanem a lehetséges sokféleség egyes arcait, de még inkább olvasatait és narratíváit mutatja fel. A cél az, hogy ezek olyan olvasatok, narratívák és képek legyenek, amelyek a tudományos diskurzusba stimulálólólag avatkozhatnak be.

Társadalom és életvilág

Az antropológiában az 1990-es évek végén erősödött fel az a vita, amely a társadalom fogalmának elméleti elavultságát tette megfontolás tárgyává. Ez a vita, amelynek résztvevői (különösen Marilyn Strathern és Christina Toren) a társadalom mint körülhatárolt teljesség vagy egész kritikáját jelenítették meg az antropológiai diskurzusokban, jelentős hatást gyakorolva a szociálintropológiai kutatásokra. Nem lehet – érveltek a résztvevők – kínai, evenki vagy mornington-szigeteki társadalomról beszélni. Hasonlóan téves annak a feltételezése, hogy szuperorganikus entitásokként léteznek egyes lehatárolható egységek: vagyis nincsenek durkheimi értelemben vett társadalmak. A reflexív, a fenomenológiai, majd az ontológiai irányzatok egy alternatív szókinccs létrehozását javasolták, amely az emberi szocialitás, az interperszonális kapcsolatok bemutatása, elemzése mellett nem kényszerül arra, hogy zárt társadalmak létét feltételezze. Továbbá nyilvánvalóvá vált az is, hogy az egyén és a társadalom kettőssége, teoretikus öröksége inkább terhet, mintsem előnyt jelent a további kutatások számára.

Peter Lawrence a Pápua Új-Guineában élő gariák körében végzett terepmunkája tanulmányaképpen arra mutatott rá, hogy elképzelhető a társadalmiság vizsgálata társadalmi csoportok feltételezése nélkül is (Lawrence 1984). A gariák esetében ugyanis nem talált egyetlen olyan állandó csoportot sem a szerző, amely „szabályos” keretét adta volna a társadalomnak. Sem a családok, sem a nemzetségek, sem a háztartások, sem az, hogy kik

a gariák, nem jelentettek állandó keretet. Jogosan merült fel a kérdés, hogy kik a gariák. Kik az „Ők”? Hasonlóképpen merül fel ezzel kapcsolatban az az alapvető kérdés is a társadalmi ontológiában, hogy ki(k) az a „Mi”, és ki az, aki már nem az (Schmid 2023: 14).

Erre a fenomenológiai megközelítést alkalmazó irányzatok válasza az, hogy az együtt-létünk plurális intencionális tevékenységként való felfogása, amelynek mi, együttesen, plurális intencionális alanyai vagyunk, ad lehetőséget arra, hogy a társadalmat merev keretek, tipológiák, állandó csoportok nélkül forgjuk fel. Ebben a megközelítésben a közösség plurális intencionális cselekvés, de nem abban az értelemben, hogy a közösség az egyes intencionális attitűdök tartalmában van. Attól, hogy mindegyikünk közösséget akar alkotni másokkal, és talán azt is hiszi, hogy közösségben van velük, még nem leszünk együtt, és nem is szükséges az, hogy együtt legyünk. Még ha osztozunk is abban a hitben, hogy együtt vagyunk, mint egy többes számú szubjektum, nem biztos, hogy más módon vagyunk együtt, mint pusztán abban, hogy együtt vagyunk ebben a hitben (Schmid 2023: 233). A plurális intencionális tevékenység társadalmi keretekkel szemben való fluiditása igen alkalmas arra, hogy az antropológiai terepmunkák sokszínű életvilágaiban lehetőséget adjon a közös megértésre.

A „társadalom” fogalma – mint az emberi sokféleség, az emberi viselkedések, szabályok, csoportok stb. megértésére igen sokáig alkalmasnak tűnő keret – mélyen áthatotta az antropológiai megismerést. Azonban, ahogy Ernest Gellner is írja, a társadalom fogalma is manipulálható (Gellner 2003: 39). Hasonló igényt fogalmaz meg Alberto Corsín-Jiménez és Rane Willerslev: át kell lépni a társadalom és a társadalmiság hagyományos antropológiai kereteit ahhoz, hogy követni lehessen azokat a változatos élményeket, amelyek a terepen érik a kutatót (Corsín-Jiménez és Willerslev 2007). A Jakutiában élő jukagirok megértése kapcsán a szerzők arra a konklúzióra jutnak, hogy el kell hagyni azt a szociocentrikus szemléletet, amelyben az emberi társadalom a spirituális mezővel szemben elsőbbséget élvez, és amely szerint a spirituális jelenségek csupán egyfajta szimbolikus vagy metaforikus tükörképként jelennek meg. A jukagirok esetében – érvelnek – éppen egy ellenkező irányultságú kozmológia figyelhető meg. A spiritualitás szabja meg a vadászat (vagyis a gazdálkodás) és a társadalmiság működését. Hasonló következtetésre jut Marshall Sahlins és David Graeber a királyság intézménye kapcsán (Sahlins és Graeber 2017), Marylin Strathern pedig a gazdaság és a társadalom viszonyát bemutatva (Strathern 1985).

Az antropológiai terepmunka során számos alkalommal érzi úgy a kutató, hogy határokat lép át. E határátlépések egyik következménye az is, hogy a terepen töltött idő alatt közösen kimunkált életvilágok követése több tanulással jár az antropológiai feldolgozó munka során, mint a fogalmi, módszertani keretekhez való következetes ragaszkodás. A terepen nemcsak az kérdőjeleződik meg, hogy hol van a társadalom határa, kik, milyen intézmények és folyamatok alkotják, de az is, hogy egyáltalán milyen entitások vesznek részt a helyi társadalmiság kimunkálásában. Ebben a folyamatban azon határterületek vizsgálata, ahol fogalmaink teherbíróképessége is mérlegre kerül, különösen tanulságos. Amellett kívántam érvelni tehát, hogy a rétek és az emberek viszonya az általam megismert szaha életvilágban az antropológiai elemzés során nem egy mellékes határjelensége a helyi társadalmiság vizsgálatának, hanem az egyik kulcsa. A rétek ismerete Jakutiában tehát nem csupán ökológiai vagy mezőgazdasági kérdés, hanem társadalmi is.

Hivatkozott irodalom

- Anisimov, Arkadi F. (1936): *Rodovoe obshchestvo evenkov (tungusov)*. Leningrad: Izdatel'stvo Instituta Narodov Severa.
- Bacon, Elizabeth E. (1958): *Obok. A Study of Social Structure in Eurasia*. New York: Viking Fund Publications.
- Barraud, Cecile, Daniel de Coppet, Andre Iteanu és Raymond Jamous (1994): *Of Relations and the Dead. Four Societies Viewed from the Angle of their Exchanges*. Oxford: Berg.
- Barth, Fredrik (1969): Introduction. In *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Fredrik Barth (szerk.). Oslo: Universitetsforlaget, 10–38.
- Bateson, Gregory (1958): *Naven. A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View*. Stanford: Stanford University Press.
- Biczó Gábor (2018): A „Mi” és a „Másik”. Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlata az antropológiában a 19. század második felétől napjainkig. Budapest–Debrecen: L'Harmattan – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- Bird, Douglas W., Rebecca Bliege Bird, Brian F. Codding és David W. Zeanah (2019): Variability in the Organization and Size of Hunter-Gatherer Groups. Foragers do not Live in Small-Scale Societies. *Journal of Human Evolution* (131): 96–108. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2019.03.005>
- Bodrogi Tibor (1961): *Társadalmak születése*. Budapest: Gondolat.
- Boholm, Åsa, Annette Henning és Amanda Krzyworzeka (2013): Anthropology and Decision Making: An Introduction. *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology* (65): 97–113. DOI: <https://doi.org/10.3167/fcl.2013.650109>
- Bosikov, Nikolai P. (1991): *Evolucija alasov central'noj Jakutii*. Jakutsk: Institut Merzlotovedenii.
- Burge, Tyler (1993): Concepts, Definitions, and Meaning. *Metaphilosophy* 24(4): 309–325. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.1993.tb00198.x>
- Busby, Cecilia (1997): Permeable and Partible Persons: A Comparative Analysis of Gender and Body in South India and Melanesia. *Journal of the Royal Anthropological Institute* (3): 261–278. DOI: <https://doi.org/10.2307/3035019>
- Candea, Matei (2010): *Corsican Fragments. Difference, Knowledge, and Fieldwork*. Bloomington: Indiana University Press.
- Candea, Matei (2018): *Comparison in Anthropology. The Impossible Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clifford James és George E. Marcus (szerk.) (1986): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography: a School of American Research Advanced Seminar*. Berkeley: University of California Press.
- Cohen, Ronald (1978): Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology. *Annual Review of Anthropology* (7): 379–403.
- Coppet, Daniel de (1990): The Society as an Ultimate Value and the Socio-Cosmic Configuration. *Ethnos* (55): 140–150. DOI: <https://doi.org/10.1080/00141844.1990.9981410>
- Corsín-Jiménez, Alberto és Rane Willerslev (2007): „An Anthropological Concept of the Concept”. Reversibility among the Siberian Yukaghirs. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 13(3): 527–544. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2007.00441.x>
- Crate, Susan (2021): *Once Upon the Permafrost. Culture and Climate Change in the 21st Century*. Tucson: University of Arizona Press.
- Czudek, Tadeas és Jaromir Demek (1970): Thermokarst in Siberia and its Influence on the Development of Lowland Relief. *Quaternary Research* (1): 103–120. DOI: [https://doi.org/10.1016/0033-5894\(70\)90013-X](https://doi.org/10.1016/0033-5894(70)90013-X)
- Csordas, Thomas (1994): *The Sacred Self. A Cultural Phenomenology of Charismatic Healing*. Berkeley: University of California Press.
- Desjarlais, Robert (1992): *Body and Emotion. The Aesthetics of Healing in the Nepal Himalayas*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Dumont, Louis (1998): *Tanulmányok az individualizmusról*. Pécs: Tanulmány Kiadó.
- Durkheim, Émile (2000 [1894]): A szociológia módszertani szabályai (részlet). In *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Felkai Gábor, Némedi Dénes és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 272–313.
- Düwell, Marcus, Jens Braarvig, Roger Brownsword és Dietmar Mieth (szerk.) (2014): *The Cambridge Handbook of Human Dignity. Interdisciplinary Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans-Pritchard, Edmund E. (1951): *Kinship and Marriage among the Nuer*. Oxford: Clarendon Press.
- Evans-Pritchard, Edward Evans (1963): *The Comparative Method in Social Anthropology*. London, Athlone Press.
- Firth, Raymond (1951): *Elements of Social Organization*. London: Watts.
- Fortes, Meyer (1949): *The Web of Kinship Among the Tallensi*. Oxford: Oxford University Press.

- Fowler, Chris (2004): *The Archaeology Of Personhood. An Anthropological Approach*. London: Routledge.
- Fox, Robin (1967): *Kinship and Marriage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geertz, Clifford (2001): *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Osiris.
- Gellner, Ernest (2003): *Concepts and society*. New York: Routledge.
- Giordano, Christian és Andrea Boscoboinik (2017): Society: A Key Concept in Anthropology. In *Ethnology, Ethnography and Cultural Anthropology, in Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*, Developed under the Auspices of the UNESCO. Paolo Barbaro (szerk.). Oxford: Eolss Publishers. Interneten: <https://www.eolss.net/sample-chapters/c04/E6-20D-68-05.pdf> (letöltve: 2024. július 24.).
- Godelier, Maurice (2009): *In and Out of the West: Reconstructing Anthropology*. London: Verso.
- Goldenweiser, Alexander (1925): Diffusionism and the American School of Historical Ethnology. *American Journal of Sociology* 31(1): 19–38.
- Graeber, David (2015): Radical Alterity is Just Another Way of Saying „Reality”. A Reply to Eduardo Viveiros de Castro. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 5(2): 1–41. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.14318/hau5.2.003>
- Graeber, David és Marshall Sahlins (2017): *On Kings*. Chicago: HAU Press.
- Gudeman, Stephen (1971): The compadrazgo as a reflection of the spiritual and natural person. *Proceedings of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* (1971): 45–71. DOI: <https://doi.org/10.2307/3031761>
- Gupta, Akhil és James Ferguson (1997): Culture, Power, Place. Ethnography at the End of an Era. In *Culture, Power, Place. Explorations in Critical Anthropology*. Akhil Gupta és James Ferguson (szerk.). Durham és London: Duke University Press, 1–32.
- Hannerz, Ulf (1996): *Transnational Connections. Culture, People, Places*. London: Routledge.
- Headland, Thomas N., Kenneth L. Pike és Marvin Harris (szerk.) (1990): *Emics and Etics. The Insider/Outsider Debate*. London: Sage Publications.
- Heiss, Jan Patrick (2018): A Hausa Man Makes a Decision. A Contribution to the Anthropological Perspective on Decision-Making. *Anthropological Forum* 28(3): 236–254. DOI: <https://doi.org/10.1080/00664677.2018.1482737>
- Hill, Kim R., Robert S. Walker, Miran Bozicević, James Eder, Thomas Headland, Barry Hewlett, A. Magdalena Hurtado, Frank Marlowe, Polly Wiessner és Brian Wood (2011): Co-residence patterns in hunter-gatherer societies show unique human social structure. *Science* (331): 1286–1289. DOI: 10.1126/science.1199071
- Holbraad, Martin és Morten Axel Pedersen (2017): *The Ontological Turn. An Anthropological Exposition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Howell, Signe (1996): Nature in Culture or Culture in Nature? In *Nature and Society. Anthropological Perspectives*. Philippe Descola és Gisli Palsson (szerk.). London: Routledge, 127–144.
- Hsu, Francis K. (1953): *Americans and Chinese: Two Ways of Life*. New York: H. Schuman.
- Ingold, Tim (szerk.) (1996): *Key Debates in Anthropology*. London: Routledge.
- Jackson, Michael (1998): *Minima Ethnographica. Intersubjectivity and the Anthropological Project*. Chicago: Chicago University Press.
- Jackson, Michael (2012): *Lifeworlds. Essays in Existential Anthropology*. Chicago: Chicago University Press.
- Jackson, Michael (2021): The Life Course of Concepts. In *Living With Concepts. Anthropology in the Grip of Reality*. Andrew Brandel és Marco Motta (szerk.). New York: Fordham University Press, 197–214.
- Jackson, Michael (szerk.) (1996): *Things as They Are. New Directions in Phenomenological Anthropology*. Bloomington: Indiana University Press.
- Jarvie, Ian C. (2016): *Rationality and Relativism. In search of a philosophy and history of anthropology*. London: Routledge.
- Kaplina, Tatiana Nikolaevna (2009): Alasnye komplekxy severnoi Yakutii. *Kriosfera Zemli* 13(4): 3–17.
- Katamura, Fumitaka, Masami Fukuda, Nikolai P. Bosikov, Roman V. Desyatkin, Toshio Nakamura és Jun Moriizumi (2006): Thermokarst Formation and Vegetation Dynamics Inferred from a Palynological Study in Central Yakutia, Eastern Siberia, Russia. *Arctic, Antarctic, and Alpine Research* 38(4): 561–570. Interneten: <https://www.jstor.org/stable/4095848> (letöltve: 2024. július 24.).
- Kohn, Eduardo (2013): *How Forests Think. Toward an Anthropology Beyond the Human*. Berkeley: University of California Press.
- Kuper, Adam (1988): *The Invention of Primitive Society: Transformations of An Illusion*. London: Routledge.
- Lawrence, Peter (1984): *The Garia: An Ethnography of a Traditional Cosmic System in Papua New Guinea*. Melbourne: Melbourne University Press.
- Leach, Edmund R. (1982): *Social Anthropology*. Glasgow: Fontana.
- Lett, James (1996): Emic/Etic Distinctions. In *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. David Levinson – Melvin Ember (szerk.). New York: Henry Holt and Company, 382–383.

- Lowie, Robert H. (1920): *Primitive Society*. New York: Liveright.
- Maine, Henry Sumner (1997 [1861]): *Az ősi jog. Összefüggései a társadalom korai történetével és kapcsolata a modern eszméekkel*. Sárkány Mihály (ford.). Gondolat Kiadó: Budapest.
- McKnight, David (2002): *From Hunting to Drinking The Devastating Effects of Alcohol on an Australian Aboriginal Community*. London – New York: Routledge.
- McLennan, John Ferguson (1865): *Primitive Marriage. An Inquiry into the Origins of the Form of Capture in Marriage Ceremonies*. Edinburgh: Adam and Charles.
- McLennan, John Ferguson (1886): *Studies in Ancient History Comprising a Reprint of Primitive Marriage*. London: Macmillan.
- Mészáros Csaba (2016): A tavak és az emberek kapcsolata. Az animizmus jelensége Jakutiában. *Ethnographia* 127(3): 391–411.
- Mészáros, Csaba (2020): Multiplicity of Ontologies: Lakes and Humans in Siberia. *Philosophy of the Social Sciences* 50(6): 523–542. DOI: <https://doi.org/10.1177/0048393120917922>
- Mészáros Csaba (2022): Mi a rokonság? Antropológiai nézőpontok I. Leszármazás és házasság – vagy mégsem? *Ethnographia* 133(3): 397–418.
- Morgan, Lewis Henry (1871): *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Washington: Smithsonian Institution.
- Morgan, Lewis Henry (1877): *Ancient Society Or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. London: MacMillan & Company.
- Morgan, Lewis Henry (1961): *Az ősi társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Mosko, Mark S. (1992): Motherless Sons: „Divine Kings” and „Partible Persons” in Melanesia and Polynesia. *Man* 27(4): 697–717. DOI: 10.2307/2804170
- Murdock, George P. (1949): *Social Structure*. New York: MacMillan.
- Murdock, George P. (1965): *Culture and Society: Twenty-Four Essays*. Pittsburgh: The University of Pittsburgh Press.
- Müller-Wille, Staffan (2022): Race and Kinship: Anthropology and the „Genealogical Method”. *The Politics of Making Kinship. Historical and Anthropological Perspectives*. Erdmute Alber, David Warren Sabeen, Simon Teuscher és Tatjana Thelen (szerk.). New York – Oxford: Berghahn Books, 79–113.
- Naroll, Raoul (1964): On Ethnic Unit Classification. *Current Anthropology* 5(4): 283–312. Interneten: <https://www.jstor.org/stable/2740256> (letöltve: 2024. július 24.).
- Naroll, Raoul (1973): Introduction. In *Main Currents in Anthropology*. Raoul Naroll és Frada K. Naroll (szerk.). New York: Appleton, 1–23.
- Peters, Michael A. és Petar Jandrić (2019): Posthumanism, Open Ontologies and Bio-Digital Becoming: Response to Luciano Floridi’s Onlife Manifesto. *Educational Philosophy and Theory* 51(10): 971–980. DOI: <https://doi.org/10.1080/00131857.2018.1551835>
- Pike, Kenneth (1954): *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*. The Hague: Mouton.
- Povinelli, Elizabeth A. (2001): Radical Worlds. *Annual Review of Anthropology* 30(1): 319–334. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.30.1.319>
- Praet, Istvan (2014): *Animism and the Question of Life*. London: Routledge.
- Radcliffe-Brown, Alfred (1952): *Structure and Function in Primitive Society. Essays and Addresses*. Glencoe: The Free Press.
- Régi Tamás (2018): *Minimális antropológia*. Budapest: Qadmon Kiadó.
- Rivers, William Halse R. (1910): The Genealogical Method of Anthropological Inquiry. *The Sociological Review* (1): 1–12.
- Rivers, William Halse R. (1904): *Reports of the Cambridge Anthropological Expedition to Torres Straits, Vol. V*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rivers, William Halse R. (1914): *The History of Melanesian Society, I–II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sahlins, Marshall (1968): *Tribesmen*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Sahlins, Marshall (1972): *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine.
- Sahlins, Marshall (2013): *What Kinship is – And is Not*. Chicago: Chicago University Press.
- Scheffler, Harold W. és Floyd G. Lounsbury (1971): *A Study in Structural Semantics. The Siriono Kinship System*. Englewood Cliff: Prentice-Hall.
- Schmid, Hans Bernhard (2023): *We, Together. The Social Ontology of Us*. Oxford: Oxford University Press.
- Schneider, David M. (1984): *A Critique of the Study of Kinship*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Schütz, Alfred (1954): Concept and Theory Formation in the Social Sciences. *The Journal of Philosophy* 51(9): 257–273. DOI: <https://doi.org/10.2307/2021812>

- Service, Elman R. (1962): *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. New York: Random House.
- Service, Elman R. (1966): *The Hunters*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Shirokogroff, Sergei Mihailovich (1935): *Psychomental Complex of the Tungus*. London: Paul Kegan.
- Steward, Julian H. (1936): The Economic and Social Basis of Primitive Bands. In *Essays in Anthropology Presented to A. L. Kroeber*. Robert Lowie (szerk.). Berkeley: University of California Press, 311–350.
- Stocking, George W. Jr. (1974): The Basic Assumptions of Boasian Anthropology. In *The Shaping of American Anthropology, 1883–1911*. George W. Stocking (szerk.). New York: Basic Books, 1–20.
- Strathern, Marilyn (1985): Kinship and Economy: Constitutive Orders of a Provisional Kind. *American Ethnologist* 12(2): 191–209. DOI: <https://doi.org/10.1525/ae.1985.12.2.02a00010>
- Strathern, Marilyn (1988): *The Gender of the Gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*. Berkeley: University of California Press.
- Throop, Jason (2010): *Suffering and Sentiment. Exploring the Vicissitudes of Experience and Pain in Yap*. Berkeley: University of California Press.
- Tooker, Elisabeth (1971): Clans and Moieties in North America. *Current Anthropology* 12(3): 357–376. Interneten: <https://www.jstor.org/stable/2741049> (letöltve: 2024. július 24.).
- Tylor, Edward Burnett (1865): *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization*. London: John Murray.
- Tylor, Edward Burnett (1889): On a Method of Investigating the Development of Institutions; Applied to Laws of Marriage and Descent. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* (18): 245–272. DOI: <https://doi.org/10.2307/2842423>
- Viveiros de Castro, Eduardo (2009): The Gift and the Given: Three Nano-Essays on Kinship and Magic. In *Kinship and Beyond: The Genealogical Model Reconsidered*. Sandra Bamford és James Leach (szerk.). Oxford: Berghahn, 237–268. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781845458966-012>
- Viveiros de Castro, Eduardo (2013): The Relative Native. *Hau: Journal of Ethnographic Theory* 3(3): 473–502.
- Viveiros de Castro, Eduardo (2015): „Who is Afraid of the Ontological Wolf? Some Comments on an Ongoing Anthropological Debate.” *The Cambridge Journal of Anthropology* 33(1): 2–17. DOI: <https://doi.org/10.3167/ca.2015.330102>
- Wagner, Roy (2001): *An Anthropology of the Subject. Holographic Worldview in New Guinea and its Meaning and Significance for the World of Anthropology*. Berkeley: University of California Press.
- Yamada, Takako (2015): „The Source of Good Forces is Located in the East.: Yakut (Sakha) Shamans’ Concepts about the Universe and Spiritual Beings.” *Quaestio Rossica* (2): 224–248. DOI: <https://doi.org/10.15826/qr.2015.2.105>

Mészáros Csaba

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet

Pete Krisztián

A „fizikai” kitüntetettséégének mítosza

A társadalmi entitások és fajták védelmében

Absztrakt: A társadalmi valóságról szóló diskurzusokban még ma is érezhetők annak a logikai pozitivizmusból eredeztethető felfogásnak a hatásai, mely minden, empirikusan nem verifikálható kijelentést pseudoállításnak tekint; azokat az entitásokat pedig, melyekről e kijelentések szólnak, nem létezőnek. Az ilyen diskurzusok védelmének egyik módja a társadalmi fajták, illetve társadalmi tények valóságosságának természeti fajták és tények szintjére emelése. Én nem egy ilyen pozitív, hanem inkább negatív védelmet kívánok előterjeszteni, amely azt állítja, hogy az utóbbi fajták és tények nem rendelkeznek sem biztosabb, sem kétségbevonhatatlanabb státusszal, mint az előbbieik. Két elgondolásra fogok támaszkodni, melyek – véleményem szerint – ugyanabba az irányba tartanak, vagyis a fogalmi keretek felülvizsgálhatósága és relatív státusza felé: az egyik egy filozófiai elgondolás, Wilfrid Sellarsnak a „kategoriális adott”-ra vonatkozó kritikája, a másik Horányi Özséb kommunikációelméleti kerete, a kommunikáció participációs elmélete (PTC). Ezen elgondolások egyik következménye, hogy a világ *nyers*, természeti tényekre és fajtákra alapozó leírásának kitüntetettsége pusztán esetleges: csupán annak köszönhető, hogy a fizikai tárgyakkal és a perceptuális tulajdonságokkal kapcsolatos fogalmak annak a fogalmi keretnek (PTC-ben: *felkészültségnek*) képezik az alapját, amelyet első nyelvként elsajátítunk.

Kulcsszavak: társadalmi ontológia, természeti fajták, társadalmi fajták, fogalmi keretek, Wilfrid Sellars, PTC

A társadalmi és a természeti ontológiáról

A természet- és társadalomtudományok viszonyának létezik egy olyan, ma is elevenen élő – sőt bevett – elképzelése, mely szerint „természeti” és „társadalmi” két radikálisan eltérő ontológiai kategória. Míg az előbbi teljes mértékben objektív tényeken alapul, addig az utóbbinak lényegi vonása valamiféle szubjektivitás vagy interszubjektivitás is. A különbség forrását sokan abban látják, hogy a „természet” az emberi lényektől és aktivitásuktól függetlenül is létezik, míg a „társadalmi” csak az emberi aktivitás miatt van. Álláspontom szerint az előbbi feltevés – ti. a „természet” objektivitásába és jellemzően humán tevékenységektől való függetlenségébe vetett hit csak egy mítosz, a „fizikai” mítosza.

Magának a mítosznak a tarthatatlanságát jól mutatják a naturalizmussal szembeni ellenvetések, különösen pedig az „elhelyezési probléma” [placement problem]. A probléma maga a 4M-ként rövidített, az emberi élet számára központi jelentőséggel bíró terület – a Mentális, a Morális, a Modális és a Jelentés [Mentality / Morality / Modality / Meaning] – naturalista/fizikalista világgépben való elhelyezésének a nehézségére vonatkozik (Price és Jackson 1997). A probléma hagyományos megoldásai a nonkognitivismus és a redukcionizmus stratégiáinak alkalmazását tartják üdvözítőnek. Amíg a nonkognitivisták azon dolgoznak, hogy megmutassa, a 4M állításai nem tényállítások, ezért nem is kell elhelyeznünk őket a természettudományos fizikalista világgépben, addig a redukcionisták abban érdekeltek, hogy a 4M-et a megfelelő tudományok bizonyos törvényeire vagy azok által elismert tulajdonságokra vezessék vissza.¹

Ha nem sajátosan a filozófiai naturalizmus felől közelítünk a kérdéshez, hanem a „társadalmi” ontológiája, a „social ontology” felől, akkor is ugyanezekkel a kérdésekkel és megoldási kísérletekkel találkozunk:² Mik is valójában a társadalmi kategóriák? Mi határozza meg őket? És hogyan jönnek létre, ha létrejönnek egyáltalán? A válaszadási stratégiák is ismerősek lehetnek, hiszen azok nagy része vagy redukcionista módon gondolkodik a társadalmi létezőkről, vagy autonóm létezését igyekszik számukra biztosítani, amelyet vagy valamiféle ráépüléssel lát elérhetőnek, vagy egyszerűen csak külön létszférákat tételez a társadalmi, a kulturális és az emberi létezőknek.

A redukcionisták mindegyike egyetért abban, hogy a társadalmi valóság nem társadalmi elemekből épül fel, és ezek a nem társadalmi elemek teljes mértékben meghatározzák

1 Létezik egy harmadik út is, amelyet a már hivatkozott Price szorgalmaz, a „szubjektumnaturalizmus”. A naturalizmus általa javasolt újraértelmezése eltér az ontológiai „objektumnaturalizmustól”, mely szerint „csak olyan tények léteznek, amelyeket a természettudomány elismer” (Price 2011: 4–5). Price elutasítja az „objektumnaturalizmust”, és arra a következtetésre jut, hogy a filozófia „tudománnyal szembeni adósságát” (2011: 198) az ő naturalizmusa is meg tudja fizetni. A „szubjektumnaturalizmus” az „a filozófiai álláspont, amely abból a felismerésből indul ki, hogy mi, emberek (gondolkodásunkat és beszédünket is beleértve) egészen bizonyosan a természeti világ részei vagyunk” (Price 2011: 5). Ezzel lényegében beemeli az emberi lényekkel kapcsolatos normatív tényeket a természeti világba. Minthogy nem Price álláspontja képezi e dolgozat tárgyát, a nézet vizsgálatát és értékelését az olvasóra hagyom.

2 A társadalom és kultúra metafizikájának vagy – kissé Lukácsba hajlóan – a társadalomontológiának vagy társadalmi ontológiának [social ontology] természetesen más kérdései is vannak. A társadalminak a nem társadalmitól való elválasztásától kezdve az egyes speciális társadalmi kategóriák – különösen csoportok, rasszok, nemek – ontológiai vonatkozásainak (beleértve a használatuk következményeit) kérdéséig számos más témát is felölel. Ugyanakkor a szigorú értelemben vett ontológiai kérdés mégiscsak központi helyet foglal el a social ontologyban is. A kérdések és válaszlehetőségek átfogó vázlatát adja Epstein (2018).

a társadalmi létezőket, abban azonban már erősen eltér a véleményük, hogy mik is ezek a nem társadalmi építőelemek. Egyesek szerint a társadalmi tények teljes egészében az egyes emberek pszichológiai állapotaiból állnak (Mill 1873–77 [1843]). Más pszichológisták azonban a kollektív mentális állapotokra vezetik vissza a társadalmi tényeket (pl. Bratman 1993; Tuomela 2013). A társadalmi atomisták szerint viszont nem pszichológiai állapotokra – legyenek azok individuálisak vagy kollektívek –, hanem magukra az egyes emberekre kell ráépíteni a társadalmi valóságot. Mégpedig nem a közöttük fennálló viszonyokra alapozva, hanem csak magukban elszigetelten véve a társadalmat alkotó egyéneket (Taylor 1985). Persze a század közepének behaviorista hangulatát a társadalmi ontológia sem kerülhette el, így jöttek létre azok az elméletek, melyek a társadalmi valóságot egyéni viselkedésekre, viszonyokra és tulajdonságokra épülőként értelmezték. A filozófiai naturalizmushoz legközelebb álló redukcionista elméletek azonban azt állítják, hogy a társadalmi valóságot nem az egyéni tulajdonságokból, cselekvésekből vagy mentális állapotokból kell megértenünk és magyaráznunk, hanem a fizikai entitásokból. A fizikalizmus szerint tehát egyedül fizikai tények léteznek, vagyis a társadalmi tények valójában fizikai tények, hiszen nem rendelkeznek semmiféle ontológiai autonómiával (Epstein 2009; Hindricks 2013).

Akadnak azonban olyanok is, akik, látva a redukcionizmus problémáit, elfordulnak ettől a megoldási stratégiától, és a társadalmi valóság alapvető összetevőit magukat is társadalmilag mondják. Többen magát az ént is társadalmilag konstituálnak tekintik (Husserl 2000 [1931]; Mead 1973 [1934]). Ám az a kérdés, hogy ezek az alapvető társadalmi összetevők milyenek és honnan erednek, igencsak megosztja a társadalmi autonómia híveit is. A társadalmi kategóriáknak ugyanis nyilván nem adhatunk individuális megalapozást. Egyrészt azok társadalomról társadalomra, kulturális kontextusról kulturális kontextusra változnak (Foucault 2000 [1966]), másrészt sohasem elszigetelten állnak elő, mindig egyfajta holista szerkezetet mutatnak (Quine 1999 [1951]), harmadrészt nyilván nem lehetnek adottak, nem olvashatók ki a valóságból úgy, ahogyan azt Arisztotelész gondolta (Sellars 1997 [1956]). Mások szerint e problémák miatt a társadalmi valóságot inkább kollektív mentális konstitúció jellemzi. Ez megnyilvánulhat egyfajta társadalmi konvencióban (pl. Gilbert 1992) vagy kollektív attitűdökben és diszpozíciókban (Searle 2000 [1998]). De gondolhatunk a társadalmi valóságra úgy is, mint ami a világban megmutatkozó mintázatokat tükrözi, ahogyan azt a funkcionalisták vagy épp a funkciókat és konvenciókat naturalizálni szándékozók teszik (Millikan 1984). Megint mások a „virágozzék ezer virág” jegyében a pluralizmus mellett teszik le a voksukat, azt állítva, hogy számos különböző tudományos fajta létezik, és hiba lenne ezek egyikét-másikat természetesebbnek venni a többinél (Hacking 2007).

Mindezekben az elgondolásokban van azonban egy közös elem, mégpedig az, hogy a természeti fajták, a természeti tények világa, vagy a világ nyers fakultása, ahogyan azt Horányi nevezi, vitán felül állóan valóságos. A kérdés csak az, hogy ezekre kell visszavezetni a társadalmi valóságot, a szimbolikus (Horányi 2007), azaz jelentéssel bíró fakultást, vagy azt ezek mellett kell tételezni. Azonban a helyzet korántsem ennyire egyértelmű, legalábbis ami a nyers, a fizikai fakultás „létezését” illeti. Sem annak alapvető létezői nem állnak minden vitán felül, sem azon természeti fajták, amelyekkel a társadalmi fajtákat szembe szokták állítani. Az előbbiekkal kapcsolatos kritikák rendszerint a tudományos

antirealizmus formáját szokták ölteni, olyan érvekkel, mint a Larry Laudantól eredeztetett pesszimista metaindukció, az utóbbiakkal kapcsolatban pedig leginkább a biológiai fajfogalom problémáit hozzák fel. Véleményem szerint azonban e két kritikai irány kombinálható, és előállítható egy pesszimista metaindukciós érv a természeti fajták vonatkozásában is. Ha egy ilyen érv sikeres, akkor az mindenképp elegendő alapot szolgáltat ahhoz, hogy újragondoljuk a természeti fajták kitüntetettségét, egy olyan, nem hierarchizált ontológiát javasolva, amelyben nem a társadalmi fajtákat emeljük fel a természeti fajták trónjára, hanem inkább a természeti fajtákat rángatjuk le a tudomány elefántcsonttornyából a humán fogalmi tevékenységek mocsarába.

A két kritikai vonal összekapcsolása teljesen védhető, ugyanis a természeti fajták számos kritikusa is azon a véleményen van, hogy a természeti fajták elgondolása együtt áll vagy bukik a realizmussal (Wilson 1999: 186). És noha a természeti fajták védelmében gyakran hivatkoznak arra, hogy a történetileg változó lényegek, a természeti fajták kritériumai ugyan esetlegesen, „csakhogy ezek a megfontolások nem mondanak ellent a realizmusnak, vagyis annak, hogy a szavak referenciáját a valóság ismeretlen vonásai is befolyásolják” (Forrai 2010: 142). Csakhogy az ilyen befolyásolásokat nem ragadhatjuk meg, de még csak meg sem érthetjük őket, ugyanis a valóság igazi szerkezete nem lehet fogalmi szerkezet. És ebben a kérdésben valószínűleg érdemes Berkeley, de legalábbis Kant útján járni, és megtagadni minden eme valóságra vonatkozó tudást. Márpedig ha a realista mondani akar valamit a valóságról, akkor a legbiztosabb tétjét akkor teszi meg, ha azt a tudományos realizmusra teszi. Így téve azonban nem kerülheti ki azt, hogy a tudomány alapvető entitásait azért mondja létezőknek, szemben mondjuk az áltudományok alapentitásaival, mert azok vagy azt írják le, ami ténylegesen van, vagy legalábbis közelebb vannak hozzá (bármit is jelentsen ebben a kontextusban a közelebb). Ekkor azonban a tudományos realizmust illető kritikák összefonódnak a természeti fajtákra vonatkozó kritikákkal.

De miért is van szükségünk a természeti fajtákra vagy az alapvető entítások kategóriáira a tudományban? Nos azért, mert az osztályozás az információátadás és tudásunk felépítésének leghatékonyabb módja.³ Ugyanakkor az is teljesen nyilvánvaló, hogy e terminusok, azaz a valóság fundamentális entitásait klasszifikáló fogalmaink az idők során változtak, nemcsak azért, mert egyre több empirikus felfedezést tettünk a világra vonatkozóan, hanem azért is, mert a világot leíró és magyarázó elméleteink időközben számtalan változáson mentek át. Ez tökéletesen jól látható a biológiai fajták esetében, de vajon ugyanilyen jól látható-e mindez a természeti fajták esetében is? A biológiai fajtákat olykor a természeti fajták alá sorolják, de ha nem ezt tesszük, akkor is világos, hogy nagyjából ugyanazon mechanizmusok működnek a természeti fajták és a biológiai fajták megalkotásának folyamatában. Mert mik is a természeti fajták? „A természeti fajták azért fajták

3 Az empiristák számára ez nyilvánvaló volt, és pontosan ez okból szentelt Locke egy külön könyvet a szavaknak: „Az ok, amiért erre ilyen különös figyelmet fordított, az, hogy így talán nem fogjuk a *genusokról*, a *speciesekről* és *lényegeikről* tévesen azt hinni, hogy a természet által szabályszerűen és állandó jelleggel létrehozott dolgok lennének, és hogy valóban léteznének a dolgokban, mikor pedig egy óvatosabb vizsgálat nyomán kiderül, hogy nem egyebek az értelem remekeinél, amelyeket azért alkot, hogy könnyebben jelölhesse az ideák olyan együtteseit, amelyeknél gyakran nyílnak lehetősége arra, hogy egyetlen általános terminussal közölje őket; ez alá pedig, míg csak azzal az elvont ideával megegyeznek, változatos egyedi dolgok foglalhatók” (Locke 2003 [1689]: 3.5.9).

(és nem pusztán önkényes gyűjtemények), mert az így csoportosított entitásoknak egy sor intrinzikus tulajdonságuk – az esszenciájuk – közös, és azért természetiek (és nem konvencionálisak vagy nominálisak⁴), mert ez az esszencia az emberi megismeréstől és céloktól függetlenül létezik” (Wilson 1999: 188). Mindkét kritériummal kapcsolatban lehetnek fenntartásaink, mert bármilyen magától értetődőnek hangzanak is, a valóságban mégsem azok. Először is: maguk az intrinzikus tulajdonságok, illetve azok felismerése is kategorizáláshoz kötött. Csak akkor tudhatjuk, hogy valamely intrinzikus tulajdonság alapján egy dolog az adott fajtába tartozik-e, ha képesek vagyunk fogalmat alkotni a szóban forgó intrinzikus tulajdonságról már a kérdéses dolog felismerése előtt. Másodszor: kérdéses, hogy létezik-e bármi is az emberi megismeréstől és céloktól függetlenül. Vagy máshogy – pragmatistább módon – fogalmazva: létezik-e számunkra, bír-e bármi jelentőséggel számunkra az, amiről nem tudunk fogalmat alkotni, aminek létét nem tudjuk felismerni sem közvetlenül, sem hatásai révén? És ha csak az utóbbi révén tudjuk azt felismerni, akkor vajon nem tévedünk-e az okok tulajdonításában?

Ami mellett érvelni akarok, és amit más filozófusok természeti fajtákra vonatkozó meglátásai is támogatnak, hogy az esszenciák, vagy intrinzikus tulajdonságok alapvetően történetiek, és erősen függenek a megismerési érdekeinktől vagy céljainktól. Ez persze önmagában nem hozná egy platformra a természeti fajtákat és a társadalmiakat. Mondhatjuk azt, hogy az idők során tett empirikus felfedezéseinkkel ugyan változ(hat)nak a természeti fajták fogalmainak jelentései – így lesz például a víz elemből H_2O –, ez azonban nem feltétlenül vonja maga után az ilyen fogalmak referenciájának változását. Sőt, a társadalmi fajták esetében még jelentésváltozást sem eredményezhet semmilyen empirikus felfedezés: „[n]yilvánvaló, hogy a pusztán társadalmi konvención alapuló fogalmak jelentését nem befolyásolja semmilyen empirikus felfedezés. Még ha minden aggregény kopasz lenne is, abból sem következne, hogy a »csak akkor aggregény, ha kopasz« kijelentés analitikus igazság” (Huoranszki 2010: 30).

Nos, számomra az látszik nyilvánvalónak, hogy a társadalmi fajták jelentését is befolyásolhatják „empirikus” felfedezések. Amikor például felfedezzük, hogy bizonyos társadalmi gyakorlatok valódi hatásai negatívan érintik a társadalmat, akkor végső soron az adott társadalmi gyakorlatokat kategorizáló kifejezések jelentését is megváltoztatjuk. Egyszerűen, többé nem számít elfogadottnak bizonyos szituációkban használni az adott kifejezést, és amennyiben alapvetően egy használatelméletben hiszünk, ezzel megváltozik a jelentése is. És ha kicsit messzebb távolodunk a hétköznapi nyelvtől, akkor erre számtalan példát láthatunk a közgazdaság-tudomány és a társadalomtudományok területén is. Mondandóm egyik következménye éppen az, hogy az ilyen változásokat nem írhatjuk le egyszerűen azzal, hogy innentől fogva máshogyan gondolunk ezekre a kifejezésekre, hogy mi adunk nekik új jelentést, és az nem valamilyen empirikus felfedezésnek köszönhető, hiszen már

4 Itt Wilson Locke-ra utal, aki szerint – realista lévén – a dolgoknak vagy szubsztanciáknak van valós lényegük – ami miatt azok, amik, de amelyeket nekünk embereknek esélyünk sincs megismerni – és nominális vagy névleges lényegük – ami azon tulajdonságokat tartalmazza, amelyekkel mi, emberi megismerők osztályozni tudjuk a dolgokat vagy szubsztanciákat. Locke szerint kizárólag ez utóbbi hozzáférhető számunkra. Ezért csak olyan tudományok aspirálhatnak az igaz tudásra, melyek nem a valós lényegekre irányulnak, hanem eme névleges lényegekre. A természetfilozófia ezért nem lehet tudomány (Locke 2003 [1689]: 3.3.23, 4.12.10), és az etika – mely kizárólag kevert módusokra vonatkozik – éppen ezért lehet az (Locke 2003 [1689]: 4.3.18b).

maga az a kérdés is fogalmi természetű, hogy mi számít empirikusnak. Nemcsak abban a demarkációs értelemben, amelyben az első bekezdésben említett logikai pozitivisták gondolkodnak erről, hanem abban a konstitutívban is, hogy a természettudományok is emberi célokat szolgálnak, fogalomrendszereik csak bizonyos pragmatikai kontextusokban számítanak hatékonynak és ezért elfogadottnak. Hasonló történik a természeti fajta kifejezésekkel vagy az alapvető fizikai terminusokkal, mint amilyen a tömeg vagy a törvény. Ahogyan Laki János fogalmaz a természeti fajtákkal kapcsolatban: „A »természeti fajta« meglehetősen laza fogalom, mely csak akkor tesz rendet a tapasztalati sokféleségben, ha pragmatikus alapon bizonyos különbségeket figyelmen kívül hagyunk” (2010: 166). Más a tömeg Arisztotelésznél, más a newtoni fizikában, és megint más a relativitáselméletben. Más Einstein törvényfogalma, mint Bohr törvényfogalma. Következik ebből az, hogy egyiküknek igaza van, a másikuknak pedig nincsen? Egy bizonyos értelemben igen, de a lényeg az, hogy csak egy bizonyos értelemben. És hogy milyen értelemben? Valahogy így: jelenlegi ismereteink alapján a kvantummechanikai statisztikai törvények pontosabb – értsd hasznosabb – magyarázatokat adnak bizonyos jelenségekre, mint az einsteiniek (EPR-paradoxon), és az utóbbiak tekinthetők az előbbieket speciális eseteinek. Ahogyan a newtoni fizika törvényei is tekinthetők bizonyos kontextusokban a(z általános) relativitáselmélet határesetének. Nem szabad azonban megfélekednünk arról, hogy mindez a jelenlegi tudásunk alapján és a jelenlegi kategóriarendszert (nyelvet) használva van így. Egyáltalán nem „az emberi megismeréstől és céloktól független” módon.

Amennyiben ezek a célok nem változnak, annyiban a természeti fajtákat individuáló intrinzikus tulajdonságoknak sem kell nagy változáson átesniük. Hacsak nem tévedtünk empirikusan bizonyítható módon a fajtát, az alapvető fogalmakat azonosító kritériumokat illetően, mint ahogy ez a fekete hattyú vagy az égést tápláló flogiszton esetében történt; „[a]zon tulajdonságok túlnyomó többsége [...], amelyek alapján a vizet víznek, a tigriseket tigrisnek stb. tekintjük, nem sokat változtak az idők során. Éppen ez teszi lehetővé, hogy a jelentés bizonyos módosulása ne vonja maga után a referencia megváltozását” (Huoranszki 2010: 32, kiemelés tőlem). Az azonban, hogy az individuáló tulajdonságok túlnyomó többsége nem változott sokat az idők során, egyáltalán nem feltétlenül arról tanúskodik, hogy ezek lényegiek lennének, mint azt Huoranszki állítja, csupán csak arról, hogy a természeti fajták kategóriái szorosan kapcsolódnak fogalmi rendszerünk, mindennapi nyelvünk olyan alapvetőbb kategóriáihoz, melyek sokkal stabilabbak, és a változással szemben sokkal ellenállóbbak, mint fogalmi rendszereink magasabb szintű elemei.⁵

Az vitathatlannak látszik, hogy mai tudományos elméleteink empirikusan adekvátabbak korábbi elméleteinknél, még azoknál is, amelyek nem végeztek időközben az elméletek temetőjében, és ezért látszólag nem vonatkozik rájuk tudományos realizmus ellen irányuló pesszimista indukció. A tudományos realizmus azt állítja, hogy az elfogadott tudományos elméleteink alapvető – a legtöbb esetben „elméleti” – entitásai valóban léteznek, hiszen ezek az elméletek adják a világ igaz leírását. A pesszimista indukció a tudomány történetére hivatkozva arra hívja fel a figyelmet, hogy amiként a múlt egykor elfogadott tudományos elméletei – melyek a maguk korában szintén sikeresnek mutatkoztak –

⁵ Valahogy úgy, ahogyan a tudomány rendezett szerkezetű elővárosai körülölelik mindennapi nyelvünk zegzugos régi városát Wittgenstein híres idézetében (Wittgenstein 1998 [1953]: 18. §).

végül az elmétek temetőjében kötöttek ki, ez a sors vár a most elfogadott elméleteinkre is. Az érv induktív alapját adó temető-metaphora forrása Larry Laudan (1981: 33) kritikája, továbbá az annak illusztrálására összeállított lista, amely 12 halott elméletet, illetve többé már nem létezőnek gondolt entitást tartalmaz. Többek között a flogisztonelméletet, a hő kalorikus elméletét vagy az elektromágneses étert. Maga az érv valahogy így nézne ki:

1. A tudománytörténet legtöbb régi elmélete, az általuk feltételezett elméleti entitásokkal együtt, a temetőben végezte.
2. Nincs okunk arra, hogy jelenleg elfogadott elméleteinket a tudománytörténet korábbi szakaszainak elméleteitől szignifikánsan különbözőnek gondoljuk.
3. Következésképpen a jelenleg elfogadott és igaznak gondolt elméleteink is nagy valószínűséggel előbb-utóbb a szemétdombra (vagy temetőbe) kerülnek.⁶

Pontosan ez lehet a helyzet a ma elfogadott természeti fajtákkal is. Most ugyan biztonságosan használhatónak látszanak világmagyarázatainkban és előrejelzéseinkben, de egyáltalán nem biztos, hogy ez így is marad. Addig azonban biztosan így marad, amíg pragmatikus céljaink nem kívánják meg a változtatást. Ameddig magyarázati céljaink szempontjából nem jelent hátrányt a természeti fajta körüli bizonytalanság, az, hogy a víz H₂O-ként való azonosítása mennyire elnagyolt,⁷ addig nincs okunk sem a pontosítás miatt aggódni, sem a helyettést keresni. Mihelyst azonban bekövetkezik az a helyzet, hogy a jelenlegi elfogadott elméleteink már nem képesek az elvárt biztonsággal és folytonossággal ellátni azokat a magyarázati feladatokat, melyekre kitaláltuk őket, az is nyilvánvalóvá válik, hogy eme elméleteket, és azokat a fajtákat és entitásokat, melyekre épül, nyugdíjaznunk kell, vagy a temetőbe kell küldenünk őket.

Természetesen mindezzel nem azt akarom tagadni, hogy létezik egy tőlünk függetlenül létező világ; amit tagadni akarok, az az, hogy ehhez a világhoz bármiféle kitérített vagy privilegizált hozzáférésünk lehetne, hogy létezne olyan világkép, amely számunkra *adott*, szemben az olyan világképekkel, melyekről tudjuk (vagy csak sejtjük), hogy léteznek és szerkezetük a mi elménknél vagy tevékenységeinknek a függvénye. Amit mondani akarok, az az, hogy a társadalmi fajtákkal szemben felhozott ellenvetések ugyanúgy felhozhatók a természeti fajtákkal szemben is, és ha nem így érezzük, akkor az csupán naiv realista hozzáállásunk és az arra épülő mindennapi világképünk megszokottságán, viszonylagos változatlanságán alapul. Azonban ha valamit megtanulhatunk Wilfrid Sellarsnak az empirikus tudásra vonatkozó elemzéseiből, az „adott” mitikus voltának felmutatásából, az

6 Az érvet olykor deduktív érvek veszik, leginkább egy *reductio ad absurdum*nak, ami annak megmutatására irányul, hogy az elméletek sikeressége nem lehet igazságuk jele (pl. Lewis 2001). Az érvet sokan kritizálták mind deduktív, mind induktív formájában (Mizrahi 2013), de mivel én nem annak alátámasztására szánom, hogy jelenlegi elméleteink hamisak, létezőnek feltételezett teoretikus entitásai pedig nem léteznek, hanem pusztán annak alátámasztására, hogy korántsem vitán felül álló az ilyen entitások létezése, itt eltekintek az érv részletes bemutatásától és elemzésétől.

7 Lásd Laki (2010: 165): „Vannak arra utaló jelek, hogy ahogy a »víz = őselem« azonosítás, úgy a »víz = H₂O« is túlságosan elnagyolt definíció. A mai kémiában a protonszám azonosítja az elemeket, de vannak az adott elemre jellemző neutronszámú izotópok is, melyeket nem tekintünk külön fajtának, jóllehet kémiai tulajdonságaik lehetnek meglehetősen különbözők. Az eltérő izotópokból összeálló molekulák mélyszerkezete különböző, így az a definíció, hogy »ez és a vele azonos természetű minták« alkotják a víz természeti fajtát, finoman szólva elnagyolt. A pontosabb meghatározás legalább 18féle természeti fajtát különböztetne meg csak a víz esetében (s akkor még nem beszéltünk az izomerekről vagy az ionizált atomokról).”

az, hogy e világgép megalapozottsága nem olyasmi, amit ne lehetne kétségbe vonni. Azt kell észrevennünk, hogy „az »alap« metaforája félrevezető” (Sellars 1997 [1956]: 38. §), megakadályozza annak felismerését, hogy fogalmi rendszereink soha nem függetlenek pragmatikus céljainktól, sem pedig fogalmi konstitúcióinktól. Ahogyan Sellars mondja: „az empirikus tudás – ahogy kifinomult kiterjesztése, a tudomány is – racionális; és nem azért, mert *alapja* van, hanem azért, mert önmagát korrigáló vállalkozás, amely ugyan *bármely* állítást képes megkérdőjelezni, de sosem *valamennyit* egyszerre” (Sellars 1997 [1956]: 38. §). A következő részben arra teszek kísérletet, hogy Sellars elgondolásaira és a már hivatkozott Horányi Özséb PTC-jére (*a kommunikáció participációs elméletére*) támaszkodva bemutassam, hogyan is kellene elgondolni egy ilyen „lapos” ontológiát.

A fogalmi keretokről

A PTC (Horányi 2007, 2015) a kommunikációs jelenségeket állapotként, a közösségi kommunikációban való részvételre alapozottan határozza meg, azonban maga a PTC egy sokkal általánosabb keret, mellyel nemcsak a hagyományosan kommunikatívként definiált jelenségeket lehet leírni, hanem (szinte) mindent. Olyan általános módszertani megközelítés kíván lenni, mely az ágensek számára elérhető tudásokon keresztül igyekszik leírni a világot és a benne tevékenykedő ágenseket. Egyfajta episztemikus hozzáállás, metaelmélet, mely egységes keretben tárgyalja a világ minden, a megismerő ágensek számára hozzáférhető aspektusát, még hozzá éppen a megismerés felől tekintve. Mint episztemikus metaelmélet, a PTC tökéletesen alkalmas arra a feladatra, amit itt szánok neki, vagyis annak a tézisnek a motiválására, hogy legyen szó bármilyen emberi tevékenységről, azt megfelelően le tudjuk írni arra a fogalmi keretre hivatkozva, amiben a világ megjelenik a cselekvő ágens számára. Ebből a nézőpontból nézve az a kérdés, hogy „Mi az, ami van?”, a világra vonatkozó tudásunk függvénye lesz, és csak akkor tekinthetjük tisztán metafizikai (ontológiai) kérdésnek, ha megfelelkezünk a világot felszabdáló fogalmi keretünk alkalmazásáról és alapvetően konstituált módjáról, vagy szándékosan zárójelbe tesszük azt.

Ha a számunkra megmutatkozó világ mindig *valahogyan* mutatkozik meg, valamilyen – többé-kevésbé – egységes keretbe rendezetten, akkor biztosak lehetünk abban is, hogy ezt a világot, ahogyan az mindannyiunk számára (közös világ), illetve saját magunk számára (saját világ) megmutatkozik, alapvetően szabályok határozzák meg. Azért mutatkozik számunkra emberek egy csoportja focicsapatként, mert rendelkezünk azzal a kategóriával, amely a megismerésünket meghatározva ilyennek mutatja a tapasztalatunkat, és persze az is igaz, hogy azért 11 emberből állónak látjuk a focicsapatot, nem pedig 11 fej és csatolt részeik, valamint 22 láb egyfajta sajátos kombinációjaként, mert a mindennapi fogalmi keretnek, amely alapesetben meghatározza a tapasztalatainkat, az *ember*, nem pedig a fejek és lábak együttese az alap értelmezési kategóriája. Tulajdonképpen azért van ez így, mert az ilyen típusú tapasztalatokkal kapcsolatban a közösség által kommunikáltan meghatározott szabályok szerint szoktunk viselkedni. Ezt viszonylag könnyen be tudjuk látni a társadalmi tények vonatkozásában, már azt ti., hogy bizonyos konstitutív szabályok nélkül és az ezekhez való igazodás nélkül nem léteznének a társadalmi tények

és entitások. Ha senki sem kötne házasságot, azaz senki nem bocsátkozna olyan viselkedésekbe, amelynek szabályait együttesen házasságkötésnek nevezünk, és nem is váránk el senkitől, hogy így tegyen, akkor nem létezne a házasságkötés intézménye, sem pedig az ehhez kapcsolódó tények. Az én értelmezésemben a PTC azt állítja, hogy ugyanez a mechanizmus érvényesül a világnak nemcsak a szimbolikus fakultásában, de a nyers, a transzcendens és minden egyéb, még elképzelhető fakultásában. Ha nem létezik elmélet, amelynek egyik alapkategóriája a molekula, akkor nincsenek molekulák, ugyanis senkinek a viselkedésében nem jelennek meg azok a szabályok, amelyek a „molekula” kifejezés használatához kapcsolódnak. És ugyanez igaz például az emberre, mint az előbbi példában utaltam rá, vagy a szakrális kommunikáció bármely kifejezése által jelölt dologra.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a világ maga fogalmi lenne, és azt sem, hogy létezhetne – számunkra – olyan világ, amely egyáltalán nem fogalmi. A fenomenálisan feltáruló világ (vagy lelki élet) azért olyan, amilyen, mert a benne mutatkozó különbségeket tudjuk kategorizálni, vannak fogalmaink, amelyeknek segítségével a különbségeket egyáltalán valamilyen különbségként tudjuk felismerni. Ahogyan Sellars mondja: „*nem azért teszünk szert valaminek a fogalmára, mert észrevettük azt a fajta dolgot, épp ellenkezőleg, egy bizonyos fajta dolog észrevevésének képessége már feltételezi az ilyen fajta dolog fogalmát, és ezért nem adhat számot róla*” (1997 [1956]: 45. §, kiemelés az eredetiben). Az, hogy a tapasztalásunk és ebből kifolyólag a képzeletünk is mindig valamilyen fogalmi keretben működik, azaz nem lehetséges a nyers, fogalmilag még nem átítatott tapasztalás, nem jelenti sem azt, hogy nem létezik nem fogalmi tartalom, sem pedig azt, hogy van egy olyan alapvető fogalmi keret, amely nem redukálható, vagy nem felcserélhető egy másikra elvben sem. A nem fogalmi tartalom kérdésének elemzésére jelen tanulmányban nem vállalkozhatom,⁸ pusztán csak annyit jegyeznek meg, hogy természetesen csak az a tartalom képes megmutatkozni a közösség számára, aminek beazonosítására adható leírás, azaz bár lehetséges a nem fogalmi tartalom – ahol a fogalmat tágon értem, mintegy reprezentációsan –, azt nem tudjuk mások számára elérhetővé tenni, és emiatt viselkedési szabályok sem kapcsolódhatnak hozzá, azaz nem lesz a közös világ része (ami azt illeti, a saját világe sem, hiszen a saját világ mondhatni parazita módon viszonyul a közöshöz, amennyiben minden kategóriája onnan – azaz a közösből – származik). Ami pedig a felcserélhetőséget illeti: jó példa lehet, hogy fogalmi kereteink lényegében folyamatos változáson mennek át; ez vitathatatlan a tudományos elméletek esetében, de a mindennapi világkép esetében is. Például ma már nem hisszük létezőnek a boszorkányokat, és megmosolyogjuk *A bizonyosságról* Wittgensteinjét, akinek világképébe nem fér bele az, hogy valaha is jár majd ember a Holdon (Wittgenstein 1989 [1969]: 106. §). Kétségtelen, hogy valamely fogalmi keret nem ismerete lehetetlenné teszi egy ágens számára, hogy a világot akként írja le, ahogyan az a kérdéses fogalmi keretben megmutatkozik, de ez nem azt jelenti, hogy akkor tisztán – az elméletek, reprezentációs rendszerek, „intézmények” által meg nem rontottként – úgy írhatja le a valóságot, ahogyan az magában van. A valóság leírhatatlan úgy, ahogy az önmagában van. Már ha van egyáltalán önmagában, hiszen voltaképp azt akarom állítani, hogy csak olyasmit mondhatunk létezőnek, ami már megijelenik a

8 Jelen céljaim szempontjából nem bír elsőrendű fontossággal a nem fogalmi tartalommal kapcsolatos viták taglalása. Ebben a kérdésben az olvasó magyar nyelven is tájékozódhat (Márton 2010).

fogalmaink rendszerében. Csak úgy lehetséges számunkra a világ, ahogyan leírásainkban megmutatkozik. És ami sehogyan sem jelenik meg számunkra, arról nem is mondhatjuk értelmesen, hogy van. Az episztemikus alapállás mindig megelőzi az ontológiáit. A közös világ (és ha már itt tartunk, a saját világ is) mindig szabályok egy halmazán keresztül, mindig valamilyen fogalmi keretben mutatkozik meg. Ez a fogalmi keret népesíti be ezeket a világokat azoknak a kategóriáknak köszönhetően, amelyek konstituálják a keretet.

Fogalmi keret nélkül, illetve e fogalmi keretre vonatkozó tudások nélkül – melyet a PTC felkészültségként tárgyal – lehetetlen lenne nemcsak a PTC-ben központi jelentőséggel bíró problémafelismerés, hanem bármiféle pragmatikus céljelölés is. Magyarán: céljaink is csak azért vannak, mert valamilyen fogalmi kereten keresztül szemléljük a világot, és ezek a célok is csak egy-egy fogalmi keretben fogalmazhatók meg. Ez persze nem zárja ki az oksági folyamatokat vagy a feltétlen reflexként való reagálást, azonban ezek se nem támaszkodnak, se nem képviselnek tudást. A humán ágensek számára csak akkor bírnak jelentőséggel, ha képesek fogalmi rendszerükbe illeszteni azt. Hétköznapi, illetve tudományos fogalmi rendszerünk egyik legalapvetőbb kategóriája az okság. Az okság fogalmának – és ezzel együtt magyarázati és prediktív (pragmatikai) céljaink – alapvetőségét jól mutatja, hogy a fogalmat megtaláljuk szinte minden világgépünkben. Azt pedig, hogy mennyire nem „adott” fogalomról van szó, jól mutatja a filozófusok évezredek óta tartó, az oksági körül kibontakozó birkózása.

A szóban forgó világgép vagy felkészültség, melyből részesedve az ágens képes a problémafelismerésre és megoldására, fajtáját illetően többféle is lehet; a PTC korábbi változataiban rendre *nyers*, *szimbolikus* és *transzcendens* fakultásra osztódik. E felosztás alapja az, hogy mi is a világgépben megmutatkozó felkészültség tárgya. Ennek alapján beszélhetünk *nyers* fakultásról, ha „releváns leírása megadható az ágens számára elérhető perceptuális modalitások terminusaiban”; *szimbolikus* fakultásról, ha releváns leírásában utalás történik valamilyen – szignifikánsból és szignifikátumból álló – jelviszonyra, valamint a leírás logikailag tartalmazza azt, hogy „az ágens számára felkészültségként elérhető az a konstitutív alap, amely megalapozza a konstitúciót” (Horányi 2007: 249) – azaz a jelviszony összetevőinek összekapcsolását; és *transzcendens* fakultásról, ha releváns leírása csak a teológia terminusaiban lehetséges (Horányi 2007: 251). Ezek közül a szimbolikus fakultás természete a legvilágosabb, hiszen a szimbolikus felkészültségek maguk szignifikáció eredményeképp jönnek létre, és e szignifikációnak mindig van valamilyen célja. E célokat foglalja magában a konstitutív alap, amely tulajdonképpen a szignifikációk rendszerszerű összefüggése. Maga a szimbolikus mindig konstruált, és konstruáltságának ténye viszonylag könnyen belátható. Épp ezért a szimbolikus fakultás szignifikátumai pusztán azért léteznek, mert a szignifikáció létrehozta őket. Nem beszélhetünk például műalkotásokról, ha a művészet mint intézmény nem tartalmaz konstitutív szabályokat arra nézve, hogy mi számít műalkotásnak. De ugyanez a helyzet a törvényszerűségekkel, ígéretekkel és hasonlókval. Ez lenne a társadalmi ontológia területe.

A transzcendens fakultás kissé talán másnak látszik, de mint a meghatározásából is kitűnik, ez is alapvetően kötődik egy konstitutív alaphoz, és lényegét szintén olyan konstitutív szabályok adják, melyek megmondják, hogy a nyers vagy szimbolikus fakultás egyes elemeit milyen szignifikátumok szignifikánsainak kell vennünk. Annak megfelelően,

hogy milyen vallási teológia mentén konstruálódik a világ, különböző transzcendens világképekről beszélhetünk.

A nyers fakultás látszik igazán a problémásnak a „Mi az, ami van?” szempontjából, ugyanis a PTC-ben a nyers esetek, melyek a nyers fakultást alkotják, „csak konstatálva vannak” (Horányi 2007: 249), nem pedig konstituálva, mint a szimbolikus és a transzcendens fakultás esetében. Mindebből pedig az következik, hogy a nyers fakultásban található entitások olyasmik, amelyeknek létezése nem kívánja meg az ágens kontribúcióját. Azok egyszerűen csak léteznek. Ez azonban tévedés. Az *Empiricism and the Philosophy of Mind*ban épp azt igyekszik Sellars (1997 [1956]) bizonyítani, hogy már magához a perceptuális megkülönböztetéshez, az észrevevéshez is fogalmi képességek kellene. Sőt, nem is csak egy fogalommal kell rendelkezünk, ugyanis a fogalmak egy egész összefüggő rendszert alkotnak.⁹ A fogalmi kereteket nem szabad listákként értenünk, azok mindig szerkezettel együtt konstituálódnak. Ez a szerkezet ugyan változhat az idők során, de változását vagy újabb tapasztalatok, empirikus felfedezések válthatják csak ki, vagy a keret létrehozását kiváltó pragmatikai célok megváltozása. És még ekkor sem nagyon változik a keret szerkezete, mely az alapvető entitásokat és fajtákat rendezi egységes világképbe. Ezért aztán a víz nem lehet olaj, és a szék nem lehet asztal, legalábbis nem úgy, hogy a keret többi része változatlan maradjon. Az természetesen a filozófusok között is vita tárgyát képezi, hogy e fogalmi struktúrák, kategóriák hogyan és milyen mélységig hatják át az érzéki tapasztalást, de az biztosnak látszik, hogy rendelkezünk kell a „piros” és a „háromszögűség” fogalmával ahhoz, hogy szignifikánsként el tudjuk azt különíteni az adott perceptuális modalitásban adódó többi tapasztalattól. Ahhoz, hogy bármely szignifikáció szignifikánsa lehessen valamely nyers eset, képesnek kell lennünk a kérdéses nyers esetet megkülönböztetni más nyers esetektől, ehhez pedig elengedhetetlennek látszik a kategorizálás. Márpedig a kategóriák ismerete és az alkalmazásukra vonatkozó képesség olyan felkészültség, amely bármennyire is alapvetőnek látszik, mégiscsak konstitúción alapul.

A fogalmi rendszerek vagy fogalmi keretek a világ kategorikus felszabdalásának a módjai. A fogalmi keret tölti meg kategoriális tartalommal a világot, ami egyben strukturálja azt, ahogyan az ágensek számára megjelenik a világ. Minden viselkedés, amelyet értelmesnek akarunk titulálni, aminek jelentést akarunk tulajdonítani, egy ilyen fogalmi rendszerbe kell illeszkedjen. Ez határozza meg azt, milyen entitásokkal tudunk interakcióba lépni a cselekvéseink során, és ezeket miképp, milyen más kategóriákkal való viszonyok mentén manipulálhatjuk. Mint mondtam, fogalmi keret vagy kategóriarendszer létrehozására csak ágensek képesek, még hozzá olyan ágensek, melyek képesek észlelni a valóságot; nemcsak reagálni tudnak a környezetükre, hanem reprezentálni is tudják azt valamilyen kategóriarendszerben.

⁹ Sellars szerint nem tudunk egyetlen fogalmat elsajátítani, mindig egy sor fogalmat kell elsajátítanunk ahhoz, hogy akár csak egyetlen fogalmat alkalmazni tudjunk. „[A] zöld fogalmával csak úgy rendelkezhetünk, ha rendelkezünk azon fogalmak egy egész seregével, aminek a zöld fogalma csak az egyik eleme. Ez azt jelenti, hogy bár a zöld fogalmának elsajátítása magában foglalhat – és magában is foglal – egy hosszú történetet a különböző tárgyakra különböző körülmények között *egyenként* adott válaszok útján elsajátított szokásokról, egy másik nagyon fontos értelemben senki sem rendelkezhet a Térben és Időben lévő fizikai tárgyak megfigyelhető tulajdonságaira vonatkozó *egyetlen* fogalommal sem, hacsak nem rendelkezik mindegyikkel – és mint látni fogjuk, sok egyéb más-sal is ezen kívül” (Sellars 1997 [1956]: 19. §).

Nem az a kérdés, hogy létezik-e maga a háromszög, a hárompontos dobás vagy a pénzügyi tranzakció, hanem inkább az, hogy bizonyos perceptuális modalitásban adódó esetek vagy állapotok miért lesznek háromszögek, hárompontos dobások vagy épp pénzügyi tranzakciók. Miért léteznek ilyenként az őket észreévő vagy bemutató ágens(ek) számára? Így kell érteni azt, hogy a kérdés nem alapvetően ontológiai, hanem sokkal inkább ismeretelméleti.¹⁰

Ahhoz, hogy a világ valamilyen módon mutakozzon számomra, meg kell tudnom mondani, hogy minnek az esete áll fenn, és minnek az esete nem áll fenn. Persze világos, hogy a világ mutakozása attól függ, milyen fogalmi keretben észlelem azt, de ez a fogalmi keret nem lehet teljesen esetleges, vagyis nem lehet kizárólag az észlelő ágensről függő.¹¹ Maguk az interszjektív osztott szignifikációs kódok (a PTC tárgyalásában ezek lesznek az *intézmények*) és az azokat létrehozó konstitutív alapok épp azt teszik lehetővé, hogy úgy legyen konstruált a világnak értelmet adó fogalmi keret (azaz lehessen többféle képp értelmezni a világot), hogy az egyben mégis független lehessen az individuális, megismerő vagy cselekvő ágensektől. E fogalmi keretek nagyfokú autonómiával bírnak, tartalmazhatják egymást, átfedhetik egymást, vagy akár ellent is mondhatnak egymásnak. Valami ilyesmi a helyzet az ember manifeszt és tudományos képének esetében Sellarsnál (1962): az ember egyszerre normatívan cselekvő közösségi ágens, aki közepes méretű fizikai tárggyal áll interakcióban, és atomi részecskékből álló rendszer, mely teljes mértékben és kizárólag a fizikai törvényeknek van alávetve. Sellars épp azt igyekszik megmutatni, hogy e képek egyike sem redukálható a másikra, hanem meg kell próbálnunk egy olyan keretet létrehozni, amely mindkettőt magában tudja foglalni.¹² Azonban mindenképp interszjektív megalapozottak kell legyenek, egy bizonyos közösségnek el kell fogadni azokat, vagyis ez alapján kell szervezniük a megismerésüket.

A fogalmi keretek nemcsak abban térhetnek el, hogy mely entitásokból építik fel a világgépet, hanem abban is, hogy milyen szerkezetet biztosítanak e világgépnek. Például a fizika fogalmi kerete (vagy a fizikai fogalmi keretek) természetesen más kategóriákból építkezik, mint a biológiai, hiszen például egy biológiai magyarázatban teljesen helyénvaló szelektív nyomásra hivatkozni, vagy épp alkalmasságra, esetleg különböző funkciókra, azonban ugyanezek az entitások már nem szerepelhetnek a fizikai magyarázatokban, ott csak fizikailag leírható entitások és oksági viszonyok lehetségesek. De lehetségesek inkompatibilitások vagy ellentmondások fizikai keretek között is, ahogyan ez az

10 Ez azt is jelenti, hogy nem látom szükségesnek a létezők birodalmának szétválasztását, sem pedig egy – ugyan pluralista, de mégiscsak – korrespondencia-elmélet kidolgozását (lásd Ónya 2021).

11 Nemcsak episztemikus és fenomenális indokaink lehetnek erre, hanem felhasználhatjuk itt a Wittgenstein-féle privátnyelv-argumentumot is (Wittgenstein 1998 [1953]: 244–271, §). Ha nem lehetséges tévedni azzal kapcsolatban, ahogy a világ van, akkor nem lehet sem helytelenül, sem helyesen reprezentálni azt, vagyis semmiféle normatív karaktere nem lenne a cselekvéseinknek, senkinek sem lehetne igazza.

12 Ameddig ez nem történik meg, addig csak arra van lehetőségünk, hogy a meghatározott pragmatikai céljainknak megfelelő világgép alapján értelmezzük a világot: a mindennapi tevé-vevéseinkhez a manifeszt képet, a világ leírásához a tudományos képet. Így kell érteni Sellars tudományos realizmusát: „a világ leírásának és magyarázatának vonatkozásában minden dolgok mértéke a tudomány, annak, ami van, hogy van, annak, ami nincs, hogy nincs” (Sellars 1997 [1956]: 41. §). Érdemes azt is megjegyeznünk, hogy Sellars az arisztotelészi megkülönböztetésre visszautalva valami olyasmit akar itt mondani, hogy a létezés rendjében ugyan megelőzik a tudomány által posztulált entitások a manifeszt képet alkotó, fenomenális, a perceptuális modalitásokon keresztül hozzáférhető entitásokat, de a megismerés rendjében mégis ez utóbbiakat illeti az elsőbbség.

Einstein-féle kvantummechanikai magyarázatok és a koppenhágai értelmezés kvantummagyarázatai esetében megfigyelhető. E két fizikai keret azért mond ellent egymásnak, mert másfajta kategóriák közötti átlépéseket támogatnak: Einstein szerint a fizikai törvényszerűségek determinisztikus oksági viszonyokat írnak le, míg Bohr szerint a fizikai entitások közötti kapcsolatok indeterminisztikusak, sőt, bizonyos értelemben akauzálisak.

E fogalmi keretek különbségét abban kell tehát keresnünk, hogy milyen entitások létezését ismerik el és milyen átlépéseket fogadnak el az egyes kategóriák/szignifikációk között; magyarul a fogalmi kereteket felépítő konstitutív szabályokban kell keresnünk a különbségük eredetét – abban, hogy milyen konstitutív alap hozza létre őket. Ezek a konstitutív szabályok pedig érvényesnek tekintett viselkedésmintákban érhetőek tetten. Azaz – maradva a fent említett példánál – hogy milyen biológiai és milyen fizikai következtetéseket fogad el az intézményt fenntartó közösség. Ebből pedig világosan látszik, hogy amennyiben az értelemadásunk alapja a cselekvés, úgy a jelentést nem vezethetjük vissza valamiféle jelentésentitásokkal való kapcsolatra. Ekkor ugyanis nem a cselekvés lenne a jelentés megalapozója, hanem annak már léteznie kellene a cselekvéseink előtt is. Annak eleve adottnak kellene lennie, az ilyen típusú adottságot pedig már korábban elvetettük.

A filozófia (különösen a 20. századi) története tele van arra irányuló kritikákkal, hogy a jelentést nem szabad relációnak vennünk. Így cselekedve ugyanis el kell ismernünk létezőként olyan entitásokat is, amelyekről nemhogy nem tudjuk megmondani, hogy micso-dák, és pontosan milyenek, hanem ráadásul önmagukban is ellentmondások lesznek. Ilyen kritikaként foghatjuk fel Arisztotelésznek a platóni idealmérettel szemben megfogalmazott harmadik ember érvét, vagy épp Berkeley érveit az absztrakt entitások létezése ellen. De természetesen idesorolhatjuk Quine, Austin és Sellars kritikáit is. Nem is beszélve arról, hogy ha a jelentés vagy a szignifikáció alapvető természetét relációs voltában látjuk, akkor meg kell tudnunk mondani, hogy milyen relációról is van szó, továbbá azt, hogy milyen dolgok állnak itt viszonyban egymással; például pontosan micsoda egy nyelvi kifejezés és a vele viszonyba állított fogalom vagy másfajta jelentésentitás a viszonyba kerülésüket megelőzően. Az érthetőség céljából: a legkézenfekvőbb meghatározás szerint tehát a szignifikációs viszonyban álló dolgok (pl. a nyelvi kifejezés mint szignifikáns és a fogalom, vagy jelölet, mint szignifikátum) már bírnak egyfajta meghatározott létezéssel azelőtt is, hogy az adott felkészültségben – fogalmi keretekben – értelmet nyertek volna. Ez olyan következmény lenne, amely teljes mértékben szembemegy az előzőekben kifejtettekkel. Sőt, van egy még kézenfekvőbb problémája a relációs elméleteknek, nevezetesen az, hogy létezőnek kell tekinteniük a nemlétezőket is – annak érdekében, hogy a róluk szóló mondatok igazak lehessenek.¹³

Bár a jelentés relációnak tűnik, legalábbis akkor, ha felszínesen szemléljük például az olyan jelentésállításokat, mint

(I) „Und” (a németben) azt jelenti, hogy és.

13 Ha a relációs felfogás igaz, akkor „Az unikornis nem létezik” csak abban az esetben lehet igaz, ha „az unikornis” kifejezés megnevez valamit, relációban áll valamivel, amiről aztán azt állítjuk, hogy nem létezik. Erre a problémára sokan sokféleképp válaszoltak, de nyilvánvalóan nem jó sem az a válasz, amely létezővé teszi az unikornist, sem az, amely ugyan megtagadja tőle az egzisztenciát, de megadja számára a szubzisztenciát (mint Meinong [1904] elmélete).

Ám aki kimondja ezt a mondatot, az nem *használja* az „és”-t, vagyis nem konjunkciót ért rajta. A (I) mondat inkább megjeleníti vagy felmutatja az „és” kifejezést, ezzel pedig előhívja a hallgató korábbi – már meglévő – tudását a magyar szavak jelentéséről. A legtermészetesebb értelmezés szerint (I) azt mondja, hogy az „und” úgy funkcionál a német nyelvben, mint az „és” a magyarban. Épp ezért az ilyen jelentésállítások csak akkor működnek, ha valaki már rendelkezik a megértésükhöz szükséges releváns felkészültséggel; vagyis ismeri már a jobb oldalon lévő metanyelvi kifejezés, az „és” jelentését. Tudja, hogyan működik az „és” a magyar nyelvben. Sellars értelmezésében a jelentésállítások lényegében funkcionálisan osztályozzák a kifejezéseket (pl. a német „und” kifejezést az előbbi mondatban) mégpedig úgy, hogy az általa játszott szerepet azonosítják egy olyan nyelvi szereptípussal, amellyel már ismertségben vagyunk – ez lenne az „és” által játszott szerep a magyar nyelvben.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy az „und” idézőjelek közé tétele arra szolgál, hogy névé alakítsa a kifejezést. Vagyis az „und” sem konjunkcióként lesz használva, hanem egy verbális elem nevéként; és grammatikailag valóban szinguláris terminusként is működik. Azonban az ilyen kijelentésekben – és az olyanban is, mint hogy „az »und« egy német szó” – a kérdéses verbális típus minden példányát meg akarjuk nevezni, vagyis nem egyetlen partikuláris entitásról beszélünk, hanem egy típus (egy német szótípus) minden egyes példányáról. Éppen ezért mondja azt Sellars, hogy ez a kifejezés egy disztributív szinguláris terminus (Sellars 1967: 96), vagyis nem igazi tulajdonnév. Az „und”-ok tipikus működéséről mond nekünk valamit, arról a típusról, aminek példányai lehetnek az egyes esetekben leírt, kimondott stb. „und”-ok. Az idézés nem egy nyelvi univerzálét vagy egy absztrakt entitást nevez meg, ahogyan azt a név/tárgy modell diktálná.

Amit egy jelentésállítás csinál, az a magyar beszélők korábbi háttértudásának mozgósítása, hogy átvihesse az információt, mely szerint az „und” ugyanazt a szerepet játssza a németben, mint az „és” a magyarban. Ennek megfelelően a jobb oldali kifejezés sem szinguláris terminus, ami egy osztályt vagy absztrakt entitást nevez meg, hanem egy szemléltető funkcionális osztályozó kifejezés. Vagyis egy bizonyos jelentéssel rendelkezni nem más, mint egy nagyobb rendszerben valamilyen funkcionális szerepet betölteni. Az „azt jelenti, hogy” pedig lényegében egyenértékű a kopula egy speciális formájával. Vagyis a jelentés nem relációs formájú (diadikus), hanem monadikus predikátum.

(II) Az „Und” azt jelenti, hogy és ≡. Az „Und”-ok (a németben) •és•-ek (ahol a pont-idézés Sellars technikai jelölése a fogalmi szerepre).

Az •és• olyan „köznév”, ami az összes olyan kifejezést jelöli – minden nyelvben, illetve nyelvhez hasonló szerkezettel bíró reprezentációs rendszerben –, ami úgy funkcionál, mint az „és” a magyar nyelvben.

De mi is egy kifejezés funkciója? Sellars három olyan szerepet sorol fel, amelyet a nyelvi kifejezések játszhatnak, és ami meghatározza a jelentésüket (pl. Sellars 1963 [1951]: 327–331, 1967: 83):

- nyelvbemeneti átlépések, amikben a beszélő észlelhető tárgyakra, eseményekre vagy helyzetekre reagál valamilyen nyelvi tevékenységgel;
- nyelven belüli lépések, amelyekben a beszélő nyelvi aktivitása olyan mintázatokban és sorozatokban történik meg, amelyek megfelelnek a nyelv különböző átlépési szabályainak (következtetések, mind formális, mind materiális);

- nyelvkimeneti átlépések, amelyekben a beszélő bizonyos nyelvi tevékenységekre válaszol az annak megfelelő viselkedéssel.

Sellars szerint egyetlen kifejezés sem rendelkezik azon nyelvi rendszertől független jelenléttel, melynek részét képezi; ez a kontextuselv (az egyik Frege-elv) kiterjesztése az egész nyelvre. A nyelvbemeneti átlépések azokat a szabályokat, illetve azon szabályok esetét fedik le, melyeknél egy nemnyelvi esetet egy nyelvi eset követ szabályszerűen, vagyis mint elfogadott viselkedésminta. Ugyanez a helyzet a nyelvkimeneti átlépésekkel, csak itt a verbális esetet kell követnie a megfelelő nemverbális esetnek. A nyelven belüli átlépések pedig egyrészt azért fontosak, mert a legtöbb nyelvben vannak olyan kifejezések, amelyeknek a jelentése nem fogalom, mint amilyen például az „és” a magyarban, azonban mégis legitim lépésnek számítanak a nyelvjátékban, azaz használatára vonatkoznak gondolkodás- és viselkedésminták az intézményen, a fogalmi kereten belül. Azonban azért is fontosak a nyelven belüli lépések, mert a nyelvek reprezentációs rendszerek, noha azoknál szűkebb szabályrendszert konstituálnak. Még egy termostát is rendelkezhet valamilyen használható reprezentációs rendszerrel, amennyiben vannak neki bemeneti és kimeneti átlépései, és ezek valamiképp össze vannak kötve. A nyelvek megkülönböztető jegye ezért Sellars szerint a nyelven belüli átlépési szabályok megléte (hisz bemeneti és kimeneti szabálya minden reprezentációs rendszernek van/lehet).

Sellarsnak olyan szabályfogalomra és szabálykövetés-fogalomra van szüksége, ami kielégít két kritériumot: (1) nem szabad tagadnia vagy figyelmen kívül hagynia a szabályok normativitását, tehát azok előíró erejét (azaz nem lehetnek kizárólag empirikus szabályszerűsége); (2) nem szabad a szabályt absztrakt entitássá dologiasítania, amely absztrakt entitást valahogyan egy nem empirista intuícióval ragadunk meg. Az első megsértése a naiv naturalizmus, az utóbbi minden naturalizmus elutasítása. Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy amikor a konstitutív alapot mint az intézményt meghatározó kódot olyan szabályrendszerként írjuk le, mely gondolkodás- és viselkedésmintákat tartalmaz az ágensek számára, akkor a viselkedésminták ne pusztán statisztikai összességei legyenek az ágensek tényleges viselkedésének, hanem olyan, intézményben konstituált felkészültségek, melyek bizonyos fajta gondolkodás- és viselkedésmintákat írnak elő a felkészültséggel rendelkező ágensek számára. Azonban az is fontos elem, hogy az intézményben testet öltő fogalmak vagy kategóriák nem léteznek az intézmény megkonstruálása előtt. Vagyis nem arról van szó, hogy az intézmény pusztán csak leképez egy eleve adott, az ágensektől (minden ágénstől) függetlenül létező valóságban már meglévő intelligibilis rendet.

Az intézmény / fogalmi keret létrejöttét azonban meg kell különböztetnünk a már létező intézmények működésétől, ugyanis ez utóbbi esetben az ágens – a legtöbb esetben tudatosan – követi az intézmény által előírt szabályokat, éppen úgy, mintha egy játékot játszana. Ebben az esetben természetesen a klasszikus értelemben vett szabálykövetésről beszélhetünk. A szabálykövető viselkedésben (cselekvésben): (1) van egy tudatos alany, aki tudatában van a szabálynak (elérhető számára a releváns felkészültség) és annak, hogy a helyzet, amiben éppen van, olyan, hogy abban ezt és ezt a szabályt kell alkalmazni; (2) a szabály motiválja az ágenszt (közvetlenül vagy közvetve), aminek következtében (3) az ágensnek szándékában áll a szabály által diktált cselekvés végrehajtása, mely szándék eredményeként végre is hajtja a cselekvést.

Ha minden szabályvezérelt viselkedést a szabálykövetés klasszikus esetének fognánk fel, akkor abból egy paradoxon következne: ahhoz, hogy tudatában lehessünk a – szabálykövetéshez elengedhetetlen – szabálynak, a szabálynak már eleve meg kell fogalmazódnia.¹⁴ Így adódik a kérdés: ha a nyelvi cselekvés, a nyelvhasználat szabálykövető viselkedés, akkor a szabályok maguk nyelvek-e, vagy sem. Ha ugyanis a szabályok maguk is nyelvi entitások, és a szabálykövetés feltételezi azt, hogy az ágens tudatában van a követett szabálynak, akkor paradoxonhoz jutunk (az újabb és újabb metanyelvek megkövetelése végtelen regresszusba taszítana [Sellars 1963 [1951]: 321]). A tartható – tehát nem platonista vagy pozitivistá – alternatíva tehát az, hogy olyasfajta viselkedésről van szó, amit a szabályok miatt teszünk, de nem azért, mert tudatában vagyunk a szabályoknak: „mintázat irányította viselkedés” (Sellars 1974: 423).

A mintavezérelt viselkedés általában az organizmusok viselkedését jellemzi, és tulajdonképpen rögvest rendelkezésre áll, ha magyarázni akarunk valamilyen jelenséget. Egy organizmus, ami mintavezérelt viselkedést mutat, leírható úgy, mint ami a szabályok miatt cselekszik úgy, ahogy cselekszik, még ha az organizmus nincs is tudatában a szabálynak; ha az organizmus azért tett szert a kérdéses viselkedésmintára, mert a minta igazodik a szabályokhoz. Vagyis az organizmus szert tesz egy olyan felkészültségre, amely nincs meg benne eredendő módon. Jórészt azon a módon, amit Konrad Lorenz nyílt viselkedésmintának nevez (részben tanuló, részben pedig tanító viselkedésmintákról van itt szó [lásd Horányi 2015: 9]).

Az intézmény mint gondolkodási és viselkedésmintázat követendő mintákat foglal magában, amelyek követésébe az ágenseknek be kell vezetődnie, azaz szocializálódnia szükséges. Ugyanakkor az intézmény mintázatai nem a valóság eleve adott és megmáshatatlanszerű szerkezetét adják. Nem arról van szó, hogy az intelligibiliák (a jelentések) már benne vannak a valóságban, és az első ágensek, akiknek felkészültségeként szolgál az intézmény, valahogy intuitív módon ragadják meg azt. Praktikus viselkedési érdekek vezetik őket arra, hogy bizonyos fajta gondolkodási és viselkedésmintákat alakítsanak ki, majd ezeket a fentebb hivatkozott módokon mások számára is elérhetővé tegyék.

Fontos megjegyezni, hogy egy fogalmi kereten belül a szerepek vagy jelentések, nevezhetjük őket intelligibiliáknak is, kötötten vannak jelen, még hozzá strukturálisan kötötten. Amikor azt mondjuk: „Az, ami az asztalt asztallá teszi, nem tud a szék részévé válni (és fordítva), anélkül, hogy ne váljon ezzé (vagy majdnem ezzé)” (Horányi 2007: 253), akkor nem azt mondjuk, hogy a szék soha nem válhat asztallá, hanem inkább azt, hogy a szék azért szék, mert egy bizonyos szerepet tölt be – a megfelelő viselkedésmintákhoz kapcsolódik – a világnak értelmet adó fogalmi keretben, mondjuk a mindennapi világképünkben, az asztal pedig egy másik szerepet, és ha a szerep, ami a széket székké teszi, az asztal részévé válik, akkor az asztal megszűnik az asztal szerepét játszani, és székké válik, hisz a szék szerepét játssza – a •szék•-ekhez kapcsolódó viselkedésmintáknak lesz a része, nem az •asztal•-okhoz kapcsolódó viselkedésmintáknak.

Annak lehetősége tehát, hogy anélkül hozzunk létre szabályokat, hogy közben szabályokat kelljen követnünk, teszi lehetségessé a világnak értelmet adó fogalmi keretek, szignifikációs rendszerek kiépülését és változását. Ez fontos, hiszen akár a hétköznapi

¹⁴ Ez tulajdonképp a wittgensteini szabálykövetés paradoxona (Wittgenstein 1998 [1953]).

világképeket tekintjük, akár a tudományosakat, ezek folyamatosan változnak. A fizikai elméletek, a népi fizika, a népi pszichológia, amelyekkel a világ, illetve embertársaink felé fordulunk, folyamatos változáson mennek keresztül. A változást magát pedig a fogalmi kerethez fűződő praktikus céljaink határozzák meg. Ezek a praktikus célok előfeltételezik a fogalmi keretek episztemikus szerepét, amely episztemikus szerepből következtetünk a keret által posztulált entitások létezésére.

Vannak bizonyos – nemritkán episztemikus – céljaink, melyeknek a végrehajtása előfeltételezi azt, hogy más embertársainkat is számításba vegyük cselekvéseink közben. Ezt természetesen megtehetjük úgy is, hogy kövekhez és fákhhoz hasonlóan értelmezzük őket, és úgy is, hogy belső világgal, hitekkel és vágyakkal rendelkező ágenseknek tekintjük őket. A legtöbb esetben sokkal hatékonyabban érhetjük el a céljainkat a második értelmezési keretet alkalmazva. Ahhoz, hogy sikeresen adhassunk számot embertársaink viselkedéséről, magyarázni tudjuk a viselkedésüket, értelmet tudjunk neki adni, az kell, hogy a népi pszichológia fogalmi keretében értelmezzük őket, olyan ágensekként, akik hitekkel és vágyakkal rendelkeznek. Ha ez a fogalmi keret vezet el a velük való sikeres megbirkózáshoz, akkor e keret által posztulált entitásokat kell létezőknek tekintenünk, és ezért saját belső világgal rendelkező ágenseknek kell vennünk őket. Természetesen nem minden esetben vezet sikeres célmegvalósításhoz, ha így tekintünk rájuk, olykor érdemes más fogalmi kereteket használnunk.

Ha a mindennapi világképben nem is alapeset a fogalmi keretek azonos praktikus irányultsága, a tudományos fogalmi keretek esetében ez sokkal központibb jelentőségű, hiszen mindegy, hogy az arisztotelészi fizikáról, a newtoni mechanikáról, az einsteini relativitáselméletről vagy a kvantummechanikáról van szó, mindegyik a fizikai világról akar számot adni. Episztemikus céljuk a fizikai jelenségek magyarázata, praktikus céljuk pedig e jelenségek előrejelzése és manipulálása.

A „fizikai” kitüntetettségeről

Hogy mit jelent mindez a társadalmi ontológiára, illetve a fizikainak való alávettségére nézve? Nos, dióhéjban azt, hogy nem valamilyen tőlünk független valósággal való összevetés mondja meg azt, hogy milyen elmélettel, azaz milyen entitásokra hivatkozva érdemes a tudományos „leíró és magyarázó” tevékenységeinket folytatni, azaz nem az igazságuk alapján kell vál(t)ogatnunk a tudományos elméleteinket, hanem annak alapján, hogy mennyire sikeresek azok. Hogy miben? Hát azokban a feladatokban, amelyeknek a megoldására létrehoztuk őket. A fizika mint paradigmikus természettudomány esetében ez a „világ leírásának és magyarázatának” feladata. És mivel fizikai elméleteink, fogalmi kereteink, illetve az azokat alkotó kategóriák vagy fajták látszanak a legsikeresebbnek ebben a vonatkozásában, minden más magyarázó fogalmi keretet ennek mintájára, sőt lehetőleg erre visszavezethetően kívánunk létrehozni.

A „Miért?”-re jó példával szolgál az, ahogyan Gary Webster és Brian Goodwin (1996) érvel amellett, hogy miért van szüksége a biológiának a természeti fajtákra. Mint mondják, ha megismételhető kísérleteket akarunk végezni, képeseknek kell lennünk számot adni arról, mitől lesz *ugyanolyan fajtájú* az alany, amelynek a tulajdonságait vizsgáljuk.

Ha a kísérleti vagy elméleti eredményeinket ki akarjuk terjeszteni a valós példányokra, akkor tudnunk kell, milyen fajtájú példányokkal van dolgunk. Ebből fakadóan a tudományos tevékenységeknek csak akkor van értelmük, ha a dolgoknak van *valódi* fajtájuk. Azaz valamilyen lényeg vagy intrinzikus tulajdonságegyüttes alapján, valamilyen mögöttes természet alapján általánosítások alá tudjuk vonni őket. Úgy vélik, a megfigyelt esetekről nem tudunk a nem megfigyelt esetekre extrapolálni, ha ezek az esetek nem rendelkeznek valamilyen *mögöttes, invariáns természettel*.

Mindez azonban nem követeli meg a változatlan, adott természetet. Amit megkövetel, az az, hogy legyen egy olyan mögöttes vagy metakeret, amellyel összekapcsolhatóvá válik a két eset (a kísérleti és a valós, amire a kísérletit extrapolálni akarjuk). Vagy másképp fogalmazva: hogy legyen egy olyan fogalmi keret, amelyben a funkcionális hasonlóságok mentén mindkét eset leírható. Ahogyan Nelson Goodman (1983 [1955]) mondja: az indukció és a magyarázat előfeltételezi bizonyos tulajdonságok közötti korrelációk fennállását, amelyeket kivetíthetünk, majd ezekre a tulajdonságokra, illetve a kivetítéseikre alapozhatjuk az új esetek kezelését. Az elméleti kategóriák testesítik meg ezeket a kivetíthető tulajdonságokat. Biológiai értelemben a faj kategóriája például a morfológiai, fiziológiai és viselkedési tulajdonságokat gyűjti össze megbízhatóan. A fizika fogalmi rendszereinek (elméleteinek) elméleti kategóriái kevésbé változóak,¹⁵ mint a biológia elméleti kategóriái, és ezek is változatlanabbak, mint a társadalomtudományok elméleti kategóriái, de ez csupán annyit jelent, hogy a kén minden kémiai tulajdonságát megbízhatóan reprodukálni fogják az elem jövőbeli példányai, de ugyanaz a lejárató kampány, ami hatásos egyszer vagy egy bizonyos helyen, már nem feltétlenül lesz az egy másik alkalommal vagy egy másik politikai kontextusban. A társadalomtudomány fogalmi rendszereinek kategóriái kevésbé kivetíthetők, mint a természettudományok kategóriái. A természeti fajták fogalma nem más, mint Goodman kivetíthető kategóriáinak realista értelmezése – mondja Paul Griffiths (1999: 215). A sikeres elméletekben szereplő kategóriák azért kivetíthetők, mert az elméletek bizonyos fokú változatlansággal rendelkeznek. Ez a gondolat pedig ismerős lehet az I. szakaszból: „Azon tulajdonságok túlnyomó többsége [...], amelyek alapján a vizet víznek, a tigriseket tigrisnek stb. tekintjük, *nem sokat változtak az idők során*” (Huoranszki 2010: 32, kiemelés tőlem). Ebben a vonatkozásban a természettudományok jobban teljesítenek a társadalomtudományoknál vagy a pszichológiánál, amelyeknek – többnyire *ceteris paribus* – általánosításait nem szokták univerzális, kivétel nélküli törvényeknek tartani. Griffiths szerint azonban e speciális tudományok általánosításait

15 Ez természetesen nem teljesen igaz, hiszen épp ezen alapul Thomas Kuhn tudományfilozófiája, de azért még a Kuhn által összemérhetetlen fogalmi keretek vagy világképek között is kell legyen valamilyen fokú átjárhatóság. Ez Sellars szerint a fogalmi keretek strukturális hasonlóságára alapozva tehető meg. Kategóriáik ezen strukturális hasonlóság alapján feleltethetők meg egymásnak – nem pedig a referenciáik alapján. Ha azonban elfogadjuk, hogy a jelentést nem elsősorban a referencia határozza meg, hanem a fogalmi keret – elmélet – struktúrájában betöltött szerep, akkor két elmélet kifejezéseinek jelentése összemérhetővé válik nyilvánvaló referenciális különbségük ellenére is. Márpedig ezek a szerepek összehasonlíthatók, mégpedig azért, hogy feltárjuk a használatukat irányító szabályokat a saját nyelvi rendszerükben. Pontosan annyira fognak különbözni a kifejezések, amennyire a használati szabályaik különböznek. Így például a klasszikus és a relativisztikus „tömeget” – referenciájuk minden különbözősége ellenére – nagyjából azonos módon használjuk mind elméleti, mind kísérleti kontextusban, és ez feljogosít minket arra, hogy ugyanannak az általános fogalomnak két fajtájaként gondoljunk rá (Sellars 1967: 130–131, 1974: 184–186). Vagyis mind a „tömeg”, mind a „tömegr” egyaránt •tömeg•.

is jellemzi a természettörvények döntő fontosságú jellegzetessége: a *kontrafaktuális erő* [*contrafactual force*].

A kontrafaktuális erő ideája könnyedén kiterjeszhető a speciális tudományok kivételétől terhes általánosításaira. Minimálisan minden olyan általánosítás, amely a jelenségeknek jobb előrejelzője, mint egy megfelelően kitalált nullhipotézis, rendelkezik némi kontrafaktuális erővel. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy megfogalmazzuk a fajták *természetiségének* minimális felfogását. Egy fajta akkor (minimálisan) természeti, ha a véletlennél jobb előrejelzéseket lehet tenni az eseteinek tulajdonságait illetően. Meglepő módon a természeti fajtának ez a teljességgel minimális felfogása nem hatástalan. Nem enged arra következtetni, hogy a természet osztályozásának bármelyik módja ugyanolyan jó, mint bármelyik másik. A természeti fajták a világ osztályozásának olyan módjai, amelyek megfelelnek az osztályozandó tárgyban rejlő valamilyen struktúrának (Griffiths 1999: 216–217).¹⁶

Amit Griffiths itt javasol, az tulajdonképp szintén a természeti fajták és a társadalmi fajták fogalmának egy szintre hozása a természeti fajták kitüntettségének erodálásával. Persze még mindig felvethető a kérdés, hogy mit is jelent tulajdonképpen „a véletlennél jobb előrejelzéseket tenni”. Tulajdonképpen nem más, mint hogy a fogalmi keret létrehozását (vagy kialakítását) motiváló pragmatikai céljaink sikerebben teljesülnek az adott fogalmi keret használatával, mint anélkül (vagy valamely másik keret használatával). Ugyanakkor figyelniük kell arra is, hogy maguk a pragmatikai céljaink is csak egy fogalmi keretben nyernek értelmet. Csak egy fogalmi kereten belül tudunk percipiálni bármilyen *problémát*, és csak egy fogalmi kereten belül vagyunk képesek megtervezni a *problémamegoldásunkat* is – ahogyan az a PTC-ben megfogalmazódik (Horányi 2007, 2015).

A természeti fajtákat is foglalkoztató tudományos (fizikai) fogalmi keretek sem tisztán tudományos vállalkozásként indulnak, hanem a hétköznapi világképben, a manifeszt képben megmutatózó problémákra adott megoldásokként, a *világ leírására és magyarázatára* irányuló törekvéseink motiválják őket. Éppen ezért a fizikai fogalmi keretek nem maradhatnak meg magukban, azoknak illeszkedniük kell a mindennapi világképükhöz, valahogyan visszavezethetőeknek kell lenniük arra, máskülönben nem nyújtanak megoldást a mindennapi keretben felmerülő problémákra. Ez a gondolat tulajdonképpen az újkori empiristák és Bacon tudományfelfogásából ered: a (tudományos) tudásra nem azért törekszünk, mert tudni jó, hanem azért, mert „a tudás hatalom”, azt fel tudjuk használni gyakorlati céljainkra, általuk „képesek leszünk legyőzni és felülkerekedni az emberiség szükségletein és nyomorúságán” (Bacon 1862 [1620]: 46). A természeti fajták és a „fizikai” fogalmi keret ebben teljesít jobban. Posztulált entitásai jobban magyarázzák a mindennapi jelenségeket a világleírások és az élettelen entitások vonatkozásában, mint a társadalomtudományok. Ugyanakkor az is világos, hogy bizonyos más vonatkozásokban, ha tetszik, más pragmatikai célok megvalósításában, a fizikalista magyarázatok rettentő mód alulteljesítenek. Függetlenül attól, hogy a neurofiziológia igaz-e, a mindennapi tevékenységeink

16 Ez a gondolat tökéletesen egybeesik Huoranszki (2010: 35–36) álláspontjával is: „Amellett szeretnék kardszkodni, hogy a természeti szükségyszerűség fogalmát úgy érthetjük meg a legjobban, ha azt a *nem véletlen* szinonimájaként értjük. A természeti szükségyszerűség két alapvető formája az okság, illetve a fajtaspecifikus esszenciális tulajdonságok jelenléte. Eszerint valamely okozat abban az értelemben szükségyszerű, hogy bekövetkezése nem volt véletlen. Egy tulajdonság pedig abban az értelemben esszenciális, hogy nem véletlen, hogy valami rendelkezik vele.”

során lényegében teljesen haszontalan. Ahogyan a relativitáselmélet vagy a kvantumfizika fogalmi kerete is. Ezekhez csak akkor fordulunk, amikor gyakorlati problémánk megoldásában mindenképpen ki kell lépünk a manifeszt képből vagy a népi fizika keretéből. Mondjuk azt kérdezik tőlünk, hogy mi a megoldása az iker-paradoxonnak, vagy hogyan működik egy MRI-készülék.

Nem arról van tehát szó, hogy a „fizikai” *per se* kitüntetett fogalmi keret lenne, mert az objektíven írja le a világot, a társadalomtudományi elméletek pedig nem objektívek, mert emberi tevékenységek konstituálják az alapvető entitásait. Egyszerűen arról van szó, hogy a természettudományos fogalmi kereteinket életre hívó gyakorlati érdekeink olyasmire irányulnak, amelyek alapvetően tőlünk függetlenek, magyarázataink során nem kell számolnunk más ágensekkel, ezért ezeknek a kategóriái sokkal nagyobb invarianciát mutatnak, és jobban illeszkednek a mindennapi világtévhöz, mint a társadalomtudományos fogalmi keretek. Ugyanakkor intő jel kellene legyen a „fizikai” fogalmi keretek kitüntettségével szemben azok deskriptív volta; az, hogy képtelenek ugyanolyan megbízható vagy pontos magyarázatokat adni a praktikus – normatív – problémáinkra. E – rendszerint más ágensek tevékenységét is magában foglaló – céljaink megvalósítására szignifikánsan jobbak a társadalomtudományos vagy pszichológiai elméleteink. Ebből kifolyólag sem okunk, sem szükségünk nem lehet arra, hogy a „fizikai” fogalmi keretek alá rendeljük vagy azokhoz próbáljuk közelíteni őket.

Hivatkozott irodalom

- Bacon, Francis (1862 [1620]): *The Great Instauration (Plan of the Work)*. In *The Works of Francis Bacon, Volume VIII*. James Spedding, Robert L. Ellis és Douglas D. Heath (szerk.). New York, NY: Hurst and Houghton.
- Bratman, Michael B. (1993): *Shared Intention*. *Ethics* 104(1): 97–113. DOI: <https://doi.org/10.1086/293577>
- Epstein, Brian (2018): *Social Ontology*. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2023 Edition)*. Edward N. Zalta és Uri Nodelman (szerk.). Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Stanford University. Interneten: <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/social-ontology/> (letöltve: 2024. július 27.).
- Forrai Gábor (2010): Laki, Kuhn és a realizmus. *Magyar Filozófiai Szemle* 54(1): 136–148.
- Foucault, Michel (2000 [1966]): *A szavak és a dolgok*. Budapest: Osiris.
- Gilbert, Margaret (1992): *On Social Facts*. Princeton, NJ: Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780691214627>
- Goodman, Nelson (1983 [1955]): *Fact, Fiction and Forecast*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Griffiths, Paul E. (1999): *Squaring the Circle: Natural Kinds with Historical Essences*. In *Species: New Interdisciplinary Essays*. Robert A. Wilson (szerk.). Cambridge, MA: MIT Press. DOI: <https://doi.org/10.7551/mitpress/6396.003.0014>
- Hacking, Ian (2007): *Natural Kinds: Rosy Dawn, Scholastic Twilight*. *Royal Institute of Philosophy Supplement* 61: 203–239. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1358246107000203>
- Horányi Özséb (2007): *A kommunikáció participációra alapozott felfogásáról*. In *A kommunikáció mint participáció*. Horányi Özséb (szerk.). Budapest: AKTI és Typotex, 246–264.
- Horányi Özséb (2015): *A kommunikáció mint állapot*. *JEL-KÉP: Kommunikáció Közvélemény Média* (3): 1–12. DOI: <https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.3.1>
- Huoranszki Ferenc (2010): *Filozófiai naturalizmus és természeti fajták*. *Magyar Filozófiai Szemle* 54(1): 23–45.
- Husserl, Edmund (2000 [1931]): *Karteziánus elmélkedések*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Laki János (2010): *Hogyan konstruáljuk a szerzót és a világot? Magyar Filozófiai Szemle* 54(1): 155–177.
- Laudan, Larry (1981): *A Confutation of Convergent Realism*. *Philosophy of Science* 48(1): 19–49. DOI: <https://doi.org/10.1086/288975>
- Lewis, Peter J. (2001): *Why the Pessimistic Induction Is a Fallacy*. *Synthese* 129(3): 371–380. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1013139410613>

- Locke, John (2003 [1689]): *Értekezés az emberi értelemről*. Budapest: Osiris.
- Márton Miklós (2010): *Az észlelési tartalom konceptualista értelmezése*. Budapest: L'Harmattan.
- Mead, George Herbert (1973 [1934]): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat. (ford. Félix Pál)
- Meinong, Alexius (1904): Über Gegenstandstheorie. In *Untersuchungen zur Gegenstandstheorie und Psychologie*. Leipzig: Barth.
- Mill, John Stuart (1873–77 [1843]): *A deductív és inductív logika rendszere mint a megismerés elveinek és tudományos kutatás módszerének előadása*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Millikan, Ruth Garrett (1984): *Language, Thought, and Other Biological Categories: New Foundations for Realism*. Cambridge, MA: MIT Press. DOI: <https://doi.org/10.7551/mitpress/4124.001.0001>
- Mizrahi, Moti (2013): The Pessimistic Induction: A Bad Argument Gone Too Far. *Synthese* 190(15): 3209–3226. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11229-012-0138-3>
- Ónya Balázs (2021): Lépések az igazság egy pluralista korrespondenciaelmélete felé. *Elpis Filozófiatudományi Folyóirat* 14(2): 53–67. DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2021.2.4>
- Price, Huw és Frank Jackson (1997): Naturalism and the Fate of the M-Worlds. *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes* (71): 247–282. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-8349.00029>
- Price, Huw (2011): *Naturalism Without Mirrors*. New York: Oxford University Press.
- Quine, Willard Van Orman (1999 [1951]): Az empirizmus két dogmája. In *Tudományfilozófia*. Forrai Gábor és Szegedi Péter (szerk.). Budapest: Áron Kiadó, 131–152.
- Searle, John R. (2000 [1998]): *Elme, nyelv és társadalom*. Budapest: Vince Kiadó.
- Sellars, Wilfrid (1953): Inference and meaning. *MIND* 62(247): 313–338. DOI: <https://doi.org/10.1093/mind/LXII.247.313>
- Sellars, Wilfrid (1962): Philosophy and the scientific image of man. In *Frontiers of Science and Philosophy*. Colodny, Robert G. (szerk.). Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 35–78. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.5973228.6>
- Sellars, Wilfrid (1963 [1951]): Some Reflections on Language Games. In *Science, Perception and Reality*. London: Routledge és Kegan Paul, 321–358.
- Sellars, Wilfrid (1967): *Science and Metaphysics: Variations on Kantian Themes, The John Locke Lectures for 1965–66*. London: Routledge és Kegan Paul.
- Sellars, Wilfrid (1974): Conceptual Change. In *Essays in Philosophy and its History*. Dordrecht: D. Reidel, 172–188. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-010-2291-0_9
- Sellars, Wilfrid (1997 [1956]): *Empiricism and the Philosophy of Mind*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Tuomela, Raimo (2013): *Social Ontology: Collective Intentionality and Group Agents*. Oxford: Oxford University Press. DOI: [10.1093/acprof:oso/9780199978267.001.0001](https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199978267.001.0001)
- Webster, Gary és Brian Goodwin (1996): *Form and Transformation: Generative and Relational Principles in Biology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, Robert A. (1999): Realism, Essence, and Kind: Resuscitating Species Essentialism? In *Species: New Interdisciplinary Essays*. Wilson, Robert A. (szerk.). Cambridge, MA: MIT Press. DOI: <https://doi.org/10.7551/mitpress/6396.003.0013>
- Wittgenstein, Ludwig (1989 [1969]): *A bizonyosságról*. Budapest: Európa.
- Wittgenstein, Ludwig (1998 [1953]): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.

Pete Krisztián

PTE BTK; Filozófia, Művészetelméleti és Klasszikus Tanulmányok Intézete; Filozófia Tanszék (adjunktus)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

98.

24. évfolyam • 2024

Magyarország és a „harmadik világ”

Keller Márkus

Lakások Líbiának. Magyarország és az arab világ

Baráth Katalin

Májmoha és mikroprocesszor. Fejezetek a Kádár-korszak kutatóinak karibi kalandjaiból

Prantner Zoltán – Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar

A marxista Dél-Jemen egy szocialista ügynök leírása alapján

Tokai Attila

Algériai diákok magyar szakközépiskolákban

Pap Milán

Két világ között. Chilei menekültek befogadása a szocialista Magyarországon 1973–1974

A **KORALL** szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnél, és valamennyi idei számkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 6500, egy szám ára 1750 Ft.

Az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500, a támogatóié 6500

Ft.

Pléh Csaba

Társas és társadalmi megkülönböztetése a klasszikus és a mai pszichológiában

Absztrakt: A történelmi áttekintő tanulmány megmutatja, miként alakult a társas [*social*] és a társadalmi [*societal*] viszonya a modern pszichológia több mint 150 éves története során. A 19. század végén mind a francia, mind a német korai történetben még gyakran használtak a „néplélekre” emlékeztető fogalmakat, amelyek azután a 20. század elejére is átöröklődtek a McDougall-féle csoportlélek vagy Durkheim társas reprezentációi körüli viták közvetítésével. Az 1920-as évek közepére azonban, elsősorban az amerikai szociálpszichológia térhódítása nyomán, a módszertani individualizmus megkérdőjelezte ezt a társadalmi fogalomrendszert. A százéves individualista szociálpszichológiában ma ismételten előtérbe kerül, hogy valamit mégis kezdenünk kell társadalom és ember kapcsolatával. Külön foglalkozom azzal, hogyan különül el az ember eredendő szocialitásának eszménye attól a metateoretikus feltevéstől, amely mintegy felülről lefelé haladó módon, a gonosz levéltárnoknak tekintett társadalom emberi elnyomó hatásait fejezi ki. Az emberi elme eredendő biológiai társasságának mai felfogása szerint a machiavellisztikus, mások becsapására törekvő és az együttműködésre törekvő ember egyszerre van jelen mintegy kétszázézer éve a *homo sapiens* történetében, és a modern társadalmakban is e komplex kettősségekkel kell megküzdenünk.

Kulcsszavak: néplélektan, társadalmi, társas, társas reprezentáció, utánzás

Köszönöm Ónya Balázs felkérését a dolgozat elkészítésére. Történeti bemutatásom egy új könyvem (Pléh 2024) logikáját követi, de szövegét nem. Valójában a „hol is vannak a csoportgondolatok” kérdés történeti vitáit felelevenítve próbálok hozzászólni a társadalmi ontológia vezértémájához.

Társas és társadalmi mint metateoretikus kérdés a modern pszichológiában

A tudományok modernizálása, sőt, ha úgy akarjuk, a modern, szekciókra szabdaltnak tudomány megszületése során – a tudományba beleértve a pszichológiát is – már a 19. század közepén megjelent az az igény, hogy kialakuljon egy olyan szegmentum, amelyet ma szociálpszichológiának neveznénk. Ennek a szociálpszichológiai törekvésnek a többi tudomány önállósodása nyomán azután sok riválisa keletkezett.

Míndez jelen volt már a pozitivisták tudományos programok keletkezéskor. Comte már 1830-ban sokoldalúan próbált érvelni amellett, hogy a pszichológia nem lehet igazából tudomány, mert egyetlen módszere, amely rá nézve sajátos lenne, az önmegfigyelés, állandóan visszafelé értelmezésekkel (retrospekcióval) tarkított, és ami a pszichológia terepe lenne, felosztódik majd az agyászat és a szociológia között. Ugyanakkor Comte is habozott, hogy vajon hova is helyezze azokat a jelenségeket, amelyeket ma szociálpszichológiáinak mondanánk. A csoporthoz való igazodás, a saját csoport preferenciája talán beletartozhat abba, amit ő *morálnak* nevez. A morállal való foglalkozás lenne tehát az emberi természet egyszerre biológiai és társadalmi szempontú vizsgálata (Comte 1979). Hasonlít ez ahhoz, ahogy a másik pozitivisták mintaadó, John Stuart Mill (1843) elképzelte a saját szóhasználatában az *etológiát*, az emberi természet tudományát. A Mill által igen fontosnak tartott pszichológia az élettörténetek változatosságá miatt nem tud olyan eszményi alaptudomány lenni, mint ahogy az szerinte kívánatos lenne. A pszichológia olyan statisztikai vállalkozás lesz, amelynek feladata nem sokban különbözik például az árapály bejósolásától; az etológia lesz a pszichológia és a szociológia közé beiktatott közbülső, értelmező tudomány.

Mill ezzel a *pszichologizmus* elveinek elindítójává vált. Az etológiának és a pszichológiának kell minden „morális tudomány” (társadalmi és bölcsészeti tudomány) alapjának lennie. „A társadalmi jelenségek törvényei csupán a társas helyzetben összekapcsolódott emberi lények akcióinak és szenvedélyeinek törvényei, s nem is lehetnek mások. [...] *A társadalomban élő emberi lények minden tulajdonsága az egyéni emberi természetet irányító törvényekből származik és ezekben oldható fel*” (Mill 1843/II: 573 – kiemelés tőlem).

Mill egyetemes pszichológus felfogása egyszerre volt inspiráció a 19. század második felében számos társadalmi és bölcsészeti kutatás elindulásához, ehhez elegendő csak a történeti és irodalmi műveletekre vagy az újgrammatikus nyelvészetre gondolni. Ugyanakkor azonban provokatív is volt, főként az állam és a politika számára, hiszen azt sugallta, hogy az egész felülről bontakozó építmény csak hatalmi illúzió. De provokatív volt az akkori újító társadalomtudományok számára is. Lázadást és mindent elsöpörni próbáló újraértelmezést váltott ki olyan történészekben, mint Wilhelm Dilthey és Wilhelm Windelband, olyan úttörő szociológusoknál, mint Émile Durkheim, és olyan logikusoknál, filozófusoknál, mint Gottlob Frege és Edmund Husserl.

Karl Popper (2001) évtizedekkel ezelőtt, 1945-ben az autoriter rendszereket vitriolosan bíráló könyvében a mi szempontunkból is lényeges dolgot állított. A Mill nevével fémjelvezhető pszichologizmus – írja Popper – egy tekintetben helytálló volt. A később oly fontossá váló és a 20. század közepétől élesen bírált módszertani individualizmusuk révén ennek a hagyománynak a képviselői kikerülték a misztikus „csoportlélek”-szerű fogalmakat. Ugyanakkor Popper szerint nem vették észre, hogy ettől függetlenül léteznek társadalmi folyamatok. Ezek alapvető jellemzője a nem szándékolt következmények

megléte. Pedig ezt abban a korban már Adam Smith a „láthatatlan kéz” metaforájában, Marx és Engels pedig a „nem tudják, de teszik” ismételtetésével a társadalom folyamatainak alapelveként vetették fel, hogy azután Merton (1936) tegye ezt döntő szervezőelvvé. A társadalomtudomány igazi témáját ezek a nem szándékolt következmények adnák Popper szerint, s itt nincs segítségünkre az egyén pszichológiájának nyomon követése.

Visszatérve Comte-ra, szóhasználatával, a társas pszichológiai jelenségek „morál” alá sorolása révén egy hosszú versengést indított el, amely akörül forog, hogy az emberek társas viselkedésének vizsgálata a szociológiához vagy a pszichológiához tartozik-e. Ez a vita mindmáig tart, és azt is eredményezi, hogy sajátos munkamegosztás alakul ki az állásszerűen akadémikus szociálpszichológiával foglalkozó kollégák között. A pszichológiai intézményekben vagy egységekben dolgozó szociálpszichológusok a csoporttagok közti interakció elemzésére, valamint a társas jelenségek mentális leképeződésének belső dinamikájára irányítják figyelmüket. A 20. század fordulójának vitái keretében ők – miközben nem tudják magukról – Gabriel Tarde (1903) követői. Tarde próbálta elsők között bemutatni, hogy az utánzás jelenségére támaszkodva milyen interperszonális folyamatok vezethetnek közös vélekedésekhez és élménymódokhoz. A szociológia tanszékeken dolgozó szociálpszichológusok viszont nagyobb figyelmet szentelnek a nagy csoportokra és a nagy csoportok közötti folyamatokra, például a rétegek, etnikumok, pártok s politikai mozgalmak viszonyának mentális oldalára – ők a társadalmi tények kiemelése révén Durkheim követői. Az előítéleteket és az attitűdöket például mindkét összefüggésben vizsgálják. A pszichológia tanszékeken ennek a mentális oldala a központi probléma, például az ellentétes törekvések közötti kognitív disszonancia, az előítéletes gondolkodás mögötti személyiségdinamika, míg a szociológia tanszékeken olyan kérdésekre összpontosítanak, hogy mi az attitűdök szerepe a társadalmi mozgalmakban és a választói viselkedésekben, valamint a sztereotípiák és az előítéletek modern társadalmunk alakulásában betöltött szerepére koncentrálnak.

A modern európai hagyományban többféle módon keresik egyén és társadalom viszonyát; ebbe a vállalkozásba illeszkedik a szociálpszichológia társas és társadalmi viszony keresése. Az 1. táblázatban erről láthatunk összefoglalást.

1. táblázat. Az egyén és társadalom közti kapcsolat három különböző felfogása

Felfogás	Az egyén szerepe	A társadalom szerepe	A kapcsolat természete	Jellegzetes szerzők
Individualizmus	Kötetlen	Korlátozó	Szelekciós	René Descartes, John Locke, John S. Mill, Floyd Allport, Noam Chomsky
Standard társadalomtudományi modell (SSSM)	Korlátozott	Konstruktív, az értékek forrása	Instrukcionista	Émile Durkheim, Franz Boas, Lev Vigotszkij
Társas individualizmus	Kötetlenné válik	Elsődleges társas kapcsolatokon alapszik	Kölcsönös szocialitás	Nicholas Humphrey, Michael Tomasello, Dan Sperber, Gergely György, Csibra Gergely

Az emberi természet liberális-felvilágosult változataiban még az individualizmust hirdetik (lásd az 1. táblázat első sorát), az egyetemes kognitív folyamatok valamilyen esetleges motiváló rendszer természetes szövetségesei, melyek a természetben alapuló törvénykező szilárd alapjait adják. Ebből a fogalmi alapból kiindulva ez a megközelítés a második sorba illeszthető misztikus bizonyosságokkal szembeni vissza-visszatérő kampányokhoz vezet, valamint az elnyomó moralizáló hagyományok kritikájához és bizonyos értelemben az intézményes vallás kritikájához is.

A besorolásban vannak túlegyszerűsítések. A hagyományos társas modellek (SSSM) egy része már kiemelte a kulturális meghatározottság, a társas kölcsönhatások szerepét James Baldwintól kezdve, George Herbert Meaden át Lev Szemjonovics Vigotszkijig. Az SSSM változataiban a tudást alapvetően társadalmi tartják. Ugyanakkor ez nem valamilyen azonosíthatatlan társas instrukciós folyamat révén, hanem a másokkal való kölcsönhatásban válik az egyéni elme szerves részévé.

A továbbiakban a táblázat első két sorát abból a szempontból hasonlítom össze, hogy mit mondanak társas és társadalmi viszonyáról, majd megmutatom, hogy a 20. század végén kibontakozott – s általam is képviselt *társas individualizmus* – hogyan próbál olyan modellt képviselni, mely összeilleszti a társas biologizmust a társadalom- és kultúraépítés emberi lehetőségeivel, az emberben potenciált látva.

A hagyományos individualizmus (1. táblázat első sora), amelyet majd oly sokan ostoroznak a 20. század végén, racionalisták és empiristák által együttesen érvényesnek ítélt nézeteket képviselt.

Ezek szerint:

- a) van egyetemes emberi természet,
- b) ez az egyén szintjén tanulmányozható,
- c) gyakorlata és előítéletei révén a társadalom eltorzítja az eredeti emberi természetet, sőt, talán meg is akadályozza, hogy megismerjük annak igazi természetét.

A táblázat második sorának megfelelő, Steven Pinker (2002) kognitív kutató által vitriolosan gúnyolt SSSM-felfogás – aminek betűnevét is ő adta –, miközben elvetette a hagyományos individualisztikus pszichologizmust, relativizmusra hajlott, mivel a viselkedés és a kultúra korlátlan változatosságát hangsúlyozta, a társadalmat pedig pusztán kontrolláló ágensként képzelte el. Miközben az SSSM-nézetrendszer nem pszichológiai elmélet, mégis feltételez egy sajátos, lényegében behaviorista pszichológiát. Pinker összegzésében ez az átfogó ideológia a következőket jelentette a pszichológia vonatkozásában:

- a) Az emberi elme biológiai korlátok nélküli *általános tanuló gépezet*.
- b) *A kultúrák gyökeresen eltérhetnek egymástól.*
- c) *A kulturális eltérések és változatok alakítják az emberi egyéni mentális architektúráját.*

Az SSSM-nek két jellegzetes változata volt. A hagyományos empirista angolszász változat a társadalmi meghatározottságot véletlenszerű szokásrendszer alakításában képzelte el. Ezzel szemben a francia változat, mely Comte modelljét követve szintén az SSSM-modellhez tartozik, azt hirdeti, hogy az emberi viselkedés végső elvei a társadalmi és nem az egyéni szférában találhatóak. Ugyanakkor a racionalista hagyományt követve ez a gondolkodásmód a társadalmat magát kohezív valóságnak képzei el, mely nem szokáshalmaz, hanem strukturált mentalitás. Ezt nevezi Bourdieu (2009) *habitus*nak. A társadalom

strukturális előírásokat fogalmaz meg az egyének felé az öltözködés, a megszólítás, a nyelv, a viselkedés stb. elveiről.

Már Gordon Allport 1954-ben született klasszikus szociálpszichológia-történeti tanulmánya s néhány modern európai megközelítés, mint például Farr (1987, 1996), rámutatott a korai francia szociológia társas reprezentációs törekvéseinek jelentőségére, valamint Tarde (1890) és Baldwin (1894a) korai interakciós gondolkodásmódjának jelentőségére a szociálpszichológia szemléletének alakulásában. Sok új amerikai szociálpszichológia-történetírói önreflexió azonban átugrott ezeken a korai fejleményeken. Tarde utánzáselmélete, Le Bon tömeglélektana, akárcsak Lazarus, Steinthal és Wundt néplélektana sokak számára még történelmi érdekességüket is elvesztették, mivel nem voltak sem kísérletiek, sem statisztikaiak. Szerencsétlen elhanyagolás volt ez, hiszen a társas reprezentáció és a terjedésében szerepet játszó interakció vizsgálata a mai szociálpszichológia kulcskérdésévé vált. Baldwin vagy Tarde munkáiban a maguk idején az utánzás értelmezésében a társadalmi dinamika és a változás diffúziós magyarázata – amelyek a társas reprezentációhoz kötődnek – központi szerepet játszottak (Farr 1996). A szociálpszichológia amerikai változata azonban az individualizáció és a kísérletezés uralma miatt olyan szakággá vált, mely a régi stílusú (esetleges adatkezelésű és csoportmentalitás tételezésére hajló) társadalmi megközelítéseket legfeljebb lenézendő előtörténetként kezelte. Ugyanakkor 1968 után e tekintetben is világosan kibontakozott egy európai–amerikai kettéosztlás. Az európai szociálpszichológia – olyan szereplőkkel, mint a Durkheim társas reprezentációs tanítását megújító Serge Moscovici (1984, 1988), Robert Farr és Kelet-Európából indulva Ivana Marková (Moscovici és Marková 2006), Erős Ferenc (2017), valamint László János (László és Wagner 2003) – kezdte visszanyerni a társadalmi mozzanatot, míg az amerikai szociálpszichológia önreflexiója még a 20. század végén is egyénközpontú maradt.

Az egymással versengő történelmi rekonstrukciók kérdése a mi jelenlegi témánkat, a pszichológia és a szociológia, valamint a társas és társadalmi közötti kapcsolatokat is érinti. Azzal is összefügg azonban, hogy milyen szociológiát kívánunk összekapcsolni a pszichológiával. A szociológusok egy jelentős része társadalmi makrofolyamatokkal foglalkozik: a munkamegosztással, a jövedelmi, iskolázási, lakásügyi statisztikákkal. Ezekben a kérdésekben a pszichológus kompetenciái világosan eltérnek a szociológusétól, hiszen a pszichológus csak arra lehet kíváncsi, hogy például a lakóhelyi szegregációnak milyen következményei vannak a gyerekek szocializációjára nézve. Nem vizsgálja azonban ennek a szegregációnak az eredetét és társadalmi funkcióját. Azoknál a szociológiai irányzatoknál azonban, amelyek a szerepekre összpontosítanak, sokkal nehezebb világos logikai határt látni a mikroszociológia és a szociálpszichológia között. Sok esetben történelmi esetlegesség volt, hogy kit tartunk szociológusnak, és kit szociálpszichológusnak. A 20. század második felében módszertanilag is sok újat hoztak – ideológiai üzenetük mellett – a szociológia szabályalapú interakciós elméletei, mint például Goffmané (1981, 2015). Nem véletlen, hogy a szerkesztő László János ezt a címet adta a Goffman-válogatásnak: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Ugyanez érvényes az etnometodológiára is, melynek képviselői ugyanúgy hétköznapi interakciós jelenségeket vizsgálnak, ahogy ezt a pszichológusok teszik (Garfinkel 1967). Az interakciós megközelítés tehát megkérdőjelezi a szociálpszichológia–szociológia elhatárolást. A szociológia és a szociálpszichológia elkülönítésének viszonylagossága mellett a szociológiai és a pszichológiai szociálpszichológia

– tematikus preferenciái miatt – mégis elkülönül. A mai világra vetítve: míg a főleg szociológiailag motivált szociálpszichológiát a mai világban például a BIG DATA elemzésből fakadó közvélemény-monitorozási lehetőségek érdeklik, addig a pszichológiai szociálpszichológiát sokkal inkább az, hogy tinédzserek vagy akár óvodások ténylegesen mire használják az internetet, és ez hogyan alakítja az ő önképüket.

Mentalitástörténet és szociálpszichológia: a francia hagyomány

A 19–20. század fordulóján, mindenekelőtt francia közegben, megjelent a társas jelenségek magyarázatában az akadémikus pszichológia és a szociológia kompetenciájának viszonya és a közöttük lévő feszültség kezelésének kérdése. Eszmetörténetileg ez a Comte által elindított feszültség újabb formáinak kezelését jelentette. Szociálisan viszont abba az általános és egzisztenciális feszültségbe került, mely a múlt századfordulón az egyik oldalon a hagyományos irodalmi kultúra, a vallások, a filozófia, valamint a modern társadalomtudomány, míg a másik oldalon a modern pszichológia között keletkezett arról, ki is hivatott beszélni az emberi lélekről (lásd ezekről a feszültségekről Danziger 1994, 2010; Pléh 2015). A francia keretben az egyik vita Bergson és a modern pszichológia között zajlott. A másik viszont a pszichológia szociális kiterjesztései és egy további, akkor keletkező modern tudomány, a szociológia között zajlott. Nekünk most az utóbbi az érdekes.

Ennek a feszültségnek megjelenési formája volt a híres, bár Gabriel Tarde korai halála miatt torzóban maradt vita közte és Émile Durkheim között 1903-ban, a francia társadalomkutatás egyik nagy presztízsű intézményében. Ők ketten már korábban is éles vitákba bonyolódtak az öngyilkosság magyarázatának egyéni és társadalmi mozzanatait illetően. Háttérét tekintve, Párizsba költözése előtt, Tarde évtizedeken át gyakorló vizsgálóbíró volt, míg Durkheim elméleti kérdésekkel foglalkozó egyetemi kutató. Feszültségük a Dreyfus-ügyet övező társadalmi jelenségek kapcsán is megfogalmazódott. A Dreyfus-ügyben a zsidó származású francia katonatiszt Dreyfust kémkedés és árulás, miként utóbb kiderült, hamis vádjával elítélték. A per, majd a többszöri perújrafelvétel megosztotta a francia társadalmat, s a szocialista érzelmű Dreyfust védő, valamint a Dreyfust elítélő antiszemita mozgalmak tüntetései uralták az utcát. Durkheim egyértelműen a Dreyfus melletti, elkötelezett liberális értelmiség attitűdjét képviselte, ennek véleményvezére volt. Ki kell állnunk a hadsereggel szemben – mondja Durkheim – Dreyfus ártatlansága, valamint a Dreyfus mellett kiálló Zola meghurcolásának elítélése és a hasonlók mellett. A bírói tapasztalati háttérrel érkező Tarde viszont a Dreyfus-ügyben – mely sokak szerint a hadsereg és a bíróság szembeállítása révén a francia társadalom szétesésével fenyegetett – azt a problémát próbálta elemezni, hogy a különböző, egymással nem érvelő, sokkal inkább harcoló táborok mennyire illusztrálják az utánzás és a társas integráció jelentőségét a modern társadalmi életben; részkérdésként pedig azt elemezte, hogy az újságoknak milyen szerepük van a közvélemény formálásában. Tarde számára a Dreyfus-ügy nem az elköteleződés újabb lehetősége, hanem a tömegjelenségek tudományos vizsgálatának új terepe volt, ahol Tarde erkölcsi attitűdje végig az egyéni mérlegelés és integritás elsőbbségének megőrzése volt. Számára a kulcskérdés a kor tömegjelenségeinek elemzésekor tömeg és

publikum elkülönítése volt. A tömegben szűk sávú szokásterjedés figyelhető meg, míg a publikumra az újságokon és olvasáson keresztül gondolatterjedés jellemző. Tarde számára Zola nevezetes újságcikke volt e kétféle hatás elemzésének mintapéldája.

Tarde az utánzást az ismétlés egyetemes trendjeibe mint a társas csoportok egységesüléseért felelős tényezőt helyezi el. „Az utánzásnak a társadalomban analóg a szerepe az örökléshez a szerves életben és vibrációhoz a szervetlen testeknél. [...] A társadalomban minden társas eredetű hasonlóság a különböző utánzási formák közvetett vagy közvetlen gyümölcse, legyen szó szokásutánzásról, divatutánzásról, vonzalmi utánzásról, engedelmességi utánzásról, előírás-utánzásról vagy oktatási utánzásról; naiv, illetve szándékos utánzásról” (Tarde 1890/1912: 11, 14).

A valós társadalmi életben versengés van a különböző utánzási hullámok, valamint az utánzás és az újítás között. Tarde a nyelvek és szavak közti versengéssel és hasonló példák-kal illusztrálta ezeket a folyamatokat. Az újításban vannak esetleges tényezők, miközben az utánzás általános társas tendencia, mely ellen azonban számos erő hat.

Az 1903-as nyilvános vitában Tarde amellett érvelt, hogy az utánzás egyéni típusú általános pszichológiai jelenség, mely képes a szokások terjedésének magyarázatára, míg a Durkheim által hangsúlyozott kollektív reprezentációk lehorgonyozatlanok. Tarde egyenesen azt mondta, hogy Durkheim kollektív reprezentációi „*pszeudovalóságos egységek*”.

Tarde (1903) saját, nem túl elterjedt terminológiája szerint a társas mentális jelenségek kutatása interpszichológiai hozzáállást igényel. Az interpszichológia az egyes individuumok közötti mentális folyamatokkal foglalkozik. Hosszan elemezte, miért nem kedveli a szociálpszichológia és a kollektív pszichológia kifejezéseket. Az interpszichológia ezeknél általánosabb érvényű,

mivel nemcsak minden társas jelenség beletartozik [...], hanem sok olyan intercerebrális kapcsolat is, mely egyáltalán nem szociális. Nem minden interpszichikus kapcsolat társas jelenség. Ahhoz, hogy társasak legyenek, a kapcsolatok egy selfnek egy másikra vagy másokra gyakorolt hatásai kell legyenek, vagy azokat implikálniuk kell (Tarde 1903: 59).

Tarde a mai szóhasználatban vett társas és társadalmi elkülönítését is felvetette.

A társadalmi tények magyarázatához pszichológiai, belső mozzanatokhoz kell fordulnunk. [...] Két típusú vizsgálandó társadalmi szerveződés van: (1) Egymás pszichikumára ható személyek (családok, nemzetek, osztályok [*társas* – P. Cs.]). (2) Akciócsoportok (nyelvek, erkölcsi szabályok, intézmények [*társadalmi* – P. Cs.]). Kívánatos lenne, ha a társadalomtudományok mindig emlékeznének erre a megkülönböztetésre, ahelyett hogy pompázatos üres egységekből táplálkoznának. *Az intermentális pszichológia valójában elemi szociológia* (Tarde 1903: 7–8).

Durkheim a vitában hangsúlyozta, hogy a szociológiának a társadalom elméleti filozófiájának kell maradnia, s a társasság legalapvetőbb törvényeit kell vizsgálnia.

A különböző társadalomtudományoknak van egy közös vonásuk, ami abból fakad, hogy mindannyian társadalmiak, és a szociológia tárgya a társadalmi tény elvont vizsgálata. *A társadalmi tények összehasonlítása révén tudjuk észrevenni, mi az, ami közös bennük, melyek a szocialitás általános jelei* (Durkheim és Tarde 1904: 5).

Durkheim érvelése szerint a társas meghatározottságot és a társas mintákat sosem lehet levezetni az egyéni pszichológiából. Tarde a vitában odáig ment, hogy azt hirdette, ő a klasszikus középkori terminológiával nominalista felfogást követ,¹ míg Durkheim abban az értelemben realista, hogy a társas reprezentációk *valódi* meglétét tételezi. A két megközelítés azonban nem állt annyira átlósan ellentétben egymással, mint ahogy azt a résztvevők érezték. Egyikük sem tagadta az individualitást, már csak azért sem, hiszen mindketten érezték annak fenyegetettségét. Eltérő elméletük volt azonban arra nézve, hogy miként korlátozódik az egyéni ágens működése. Tarde, az utánzás különböző szintjeit megkülönböztetve, az interakciót hangsúlyozta, míg Durkheim elvont korlátokat látott, és azt emelte ki, hogy ha például azt mondjuk, hogy az emberek a tekintélyszemélyeket utánozzák, akkor kell legyen egy másik (társadalmi) elméletünk arról, ki is a tekintély.

Tarde a társadalmi integráció kérdéseire új módon tekintett, amikor szembenézett a korban az utcai tömegjelenségek hatására is megjelent és egyre népszerűbb pop-pszichológia, a tömegléktan Gustave Le Bon (1895) megfogalmazta kihívásaival. Le Bon azt hirdeti, hogy a modern tömegekben dezindividualizáció megy végbe: az emberek elveszítik a kontrollt, és ősi, ösztönösebb viselkedésszervezési mintáik kezdenek el terjedni – nem véletlen, hogy ez az elmélet Freud figyelmét is megragadta. A korban sokat vitatkoztak arról, hogy ez a Le Bon szándéka szerint az eredeti karteziánus individualitás elvesztése miatti aggodalomból fakadó felfogás vajon minden csoportjelenséget tömegjelenségnek tart-e. Tarde saját adaléka ehhez az volt, hogy világosan szembeállította a tömeget a publikummal. Ezzel a kommunikációs alapú közösségelmélet első megfogalmazója lett, amit mai felfedezői is kiemelnek. A modern időkben, mondja Tarde, a publikumok mint távolsági alapú közösségek, például egy újság olvasói, valami olyasmit képviselnek, amit később az amerikai szociológiában *közvéleménynek* neveznek.

A publikum szétszórt tömeg, ahol az elmék egymásra való hatása távhatással érvényesül. A távoli vagy érintkezésen alapuló akciókból kibontakozó *vélemény* a tömegek és a publikum számára valami olyasmi, mint a gondolat a testek számára. Ha meg akarjuk tudni, mi ezeknek a hatásoknak a legáltalánosabb és legmegbízhatóbb mozzanata, eljutunk a *társalgáshoz*, amelyet szociológusok teljesen ignorálnak (Tarde 1901: 7).²

Tarde elméletének további fontos mozzanata volt az utánzásban a modelladás és modellkövetés megkülönböztetése, ahol központi jelentősége van annak, amit a modern szociológiában *véleményvezéreknek*, illetve a *referenciacsoportok* elméletének fognak nevezni. Érdekes ebből a szempontból történetileg emlékeznünk arra, hogy Tarde-nak, de ugyanúgy a tömegpszichológiai elméleteknek vagy a népléktanak Németországban, hiányoztak vállalkozásukhoz az adatok. Könnyű bírálni őket naiv és anekdotikus hozzáállásuk miatt, ám ennek az attitűdnek a legfőbb oka az adathiány volt. Tarde, a gyakorló bíró és hivatásos kriminológus tisztában volt a társadalmi statisztika jelentőségével; úgy gondolta azonban, hogy a kulturális integrációt illetően nincsenek rendelkezésre álló adatok.

1 Miszerint a valóságban csak az egyes, partikuláris dolgok léteznek, ám ezek általánosított, univerzális absztrakciói a valóságban nem léteznek.

2 Érdekes, hogy 50 évvel később a szociológusok, a kaliforniai etnometológusok éppenséggel a társalgáselemzés forradalma révén ezt a mozzanatot állítják majd egy új társadalomfelfogás előterébe (Garfinkel 1967).

Hogyan lehetne adatokat szerezni a társadalmi gyakorlatok vagy vélemények megoszlásáról – teszi fel a kérdést Tarde. Mivel szerinte kellett (volna). Száz év múlva a BIG DATA forradalmával éppen ez jött el – gondoljunk csak arra, hogyan elemezzük ma a kifejezések terjedését az interneten.

Tarde elhunytával ez a sokakat megmozgató vita eltűnt a porondról. Az 1920-as években azonban a francia szellemi életben újabb fogalmi viták bontakoztak ki Durkheim radikális értelmezésével kapcsolatban. Nincs is egyéniség, csak társadalmi tények – hangzott a radikális értelmezés, a többi dolog az emberről pedig a fiziológiára tartozik. A vita tartalma és implikációi a mi szempontunkból is érdekesebbek voltak: hova is tartoznak a társas jelenségek, és mi a valóságos kapcsolat az egyén, a társas és a társadalmi szerveződés között. Dominique Parodi, a kor filozófusa és felsőoktatási államtitkára egy áttekintésében a következőket mondta:

Az elméletek és nagy eszmeáramlatok osztályozását tekintve az a legérdekesebb tény, hogy milyen egyetértés kezd kialakulni a pozitivistá pszichológia és az organikus szociológia között. A szociológia mint szigorú értelemben vett tudomány mutatja be magát, egy teljesen pozitivistá tendenciával és szigorúan objektív módszerekkel. A pszichológia akkor fordul a szociológiai magyarázathoz, amikor a biológiai magyarázat már nem elégséges; az a benyomásunk, hogy megőrzi a tudományos szellemet a metafizika minden gyanúja nélkül (Parodi 1925: 365).

A spekulatív filozófiával párhuzamosan szembeállított két új diszciplína, a szociológia és a pszichológia ugyanakkor nehezen küzdött meg területük elhatárolásával.

Ebben a folyamatban az az elméleti probléma merül fel, hogy miként lehet elkülöníteni és elhatárolni ezt a két diszciplínát, vagyis a pszichológiát és a szociológiát, melyek egymáshoz közel keletkeztek; s rá lettünk kényszerítve, hogy ebből a szempontból felvessük [100 évvel Comte után a comte-i kérdést – P. Cs.], hogy van-e bármi hely is a pszichológia számára a szervezettel foglalkozó tudományok és a társas közzeggel foglalkozó tudományok között. A szociológusok között pedig a kollektív reprezentációk durkheimi tézisének két értelmezése lehet: egy többé és egy kevésbé radikális (Parodi 1925: 366).

A radikális Durkheim-értelmezés szerint a társadalmi reprezentációk a társadalomban léteznek, és az egyén csak „felveszi” őket. A lágyabb, kevésbé radikális értelmezés szerint viszont a társadalmi reprezentáció az egyéni reprezentációk mintázata. Felmerült a két diszciplína, a szociológia és a pszichológia közötti párbeszéd igénye. Ugyanakkor, ahogy a modern értelmező, Apfelbaum (1981) felvetette, ennek során számos alapvető szakmai kérdéssel nem foglalkoztak.

A 19. század a társadalmi élet és a történelem magyarázatára olyan kifejezéseket használt, mint a „dolgok ereje”, a „tények logikája”, a „gondolatok ereje”, „faji ösztönök”. A szociálpszichológiának lett volna a feladata, hogy magáévá tegye ezeket a fogalmakat és vizsgálja aktív mechanizmusait (Apfelbaum 1981: 402).

Ezeket a gondokat már előrevetítette Durkheim egyik tanítványának mesteréről megemlékező írása, ahol Halbwachs azt veti fel, hogy a társas reprezentációk bizonyos értelemben uralják az egyéni tudatot.

A kollektív tudat mentális valóság, s az új tudomány, mármint a szociológia, arra törekedett, hogy bemutassa ennek gazdagságát, mélységét, hatását és folyamatosságát. Mindenki tudatában minden téren megtaláljuk, s hatása az emberi elmére ugyanaz, mint amit a magasabb képességek, vagyis a társas elme modalitásai az érzékelés világára gyakorolnak (Halbwachs 1918: 410).

A pszichológia és a szociológia közötti viszonyt Daniel Essertier eszmetörténész és kulturális diplomata versengőbbnek állította be. Ő a viszonyt az invázió metaforájával értelmezte. Értelmezésében – amely értelmezés összhangban van Halbwachs imént rekonstruált Durkheim-értelmezésével – a francia közegben a pszichológia és a szociológia között azért alakult ki kemény versengés, mert

a kevésbé védett országok vonzzák az inváziót. A pszichológia, szigorú pozitivista eszméi és féltékenysége miatt, nagy területeket hagyott szabadon – a szociológia ezeket magának követelte. A szociológia feltörte azokat a szigorú kereteket, melyekbe addig a mentális tények elemzése beszorult. Egyszóval, a szociológia egy kiterjesztett és ugyanakkor pontos pszichológia irányába mozdult el (Essertier 1927: 8).

Durkheim munkáiban állandó feszültség volt aközött, hogy objektív akart lenni, aki minden spekulációtól tartózkodik, ugyanakkor a társadalmi realitást mentális realitásnak tekintette. Ezt a feszültséget már kortársai is észrevették: „A társadalmi szabályok az elme számára egyéni kötelezettségek, ezek a külső erők azonban reprezentációkkal kapcsolatos mentális realitásként lépnek működésbe” (Essertier 1927: 39). Durkheim a társas valóságról mint dolgokról kezdett beszélni, ugyanakkor már kezdettől észrevette azt is, hogy a társadalom meghatározó mozzanatai szubjektív jellegűek. Ahogy a francia eszmetörténész megjegyezte:

Durkheim különböző pszichológiai fogalmakat használ a szociológia függetlenségének alátámasztására. Féltékenyen nézi ezt, mivel úgy érzi, különösen a társadalom organikus elméleteinek kudarca után, hogy a szociológia csak egy bizonyos típusú pszichológia tud maradni; a társas tények alapvetően pszichológiai tények, s a társadalom mindenekelőtt gondolatok halmaza (Essertier 1927: 13).

Miként Némedi Dénes (1995: 91) megfogalmazta: „Durkheim felhagyott a kollektív tudat speciális elméletével. Ugyanakkor általános módszertani elvként megtartotta azt, hogy a társadalmi kontextus részét képzik a gondolatok.”

Durkheim számára ugyanakkor, a területért folyó versengés közepette, fontos volt a pszichológiával való analógia. A mi célunk szempontjából fontos látnunk, hogy Durkheim egy mintázatszerű emergens viszonyt lát a társas élet és az egyéni mentális jelenségek között. A pszichológia mind a filozófiától, mind a fiziológiától úgy szabadult meg, hogy feltételezett egy mintázattelvet az idegrendszerben.

A társadalmi szubsztrátum és a társadalmi életet összekötő kapcsolat minden mozzanatában analóg ahhoz, ami kétségtelenül létezik a fiziológiai hordozó és az egyének pszichikus élete között. Mindez nem tagadja a szó szoros értelmében a pszichológia létét. Ugyanez a következtetés kell hogy érvényes legyen a másik irányba is. A társadalmi tények függetlensége, viszonylagos külső volta az egyénekhez képest még jobban nyilvánvaló, mint a mentális tények függetlensége az agysejtektől (Durkheim 1898: 34).

Ahogy Brooks (1991) elegánsan rámutatott, Durkheim számára két szempontból fontos az analógia. Az egyik, hogy visszavezethetlenség van az alacsonyabb és a magasabb szerveződési szintek között, másrészt, hogy a magasabb szint az alacsonyabból emelkedik ki (Gisbet 1958). A 2. táblázat mutatja ezt az analógiát.

2. táblázat. A pszichológia és a szociológia, valamint a magasabb és alacsonyabb szerveződések közti kapcsolat Wundtnál és Durkheimnél

Szerzők	Alacsonyabb	Magasabb	Tudomány
Wundt	Idegrendszeri folyamatok	Egyéni reprezentációk	Kísérleti pszichológia
Durkheim	Egyéni reprezentációk	Kollektív reprezentációk	Szociológia

Az európai gondolkodás 300 éves hagyománya számára önmagában az, hogy Durkheim kollektív reprezentációkról beszél, provokáció. A reprezentáció az európai ismeretelméletben egyénekhez volt kötve. Ez a lényegi kérdés, miszerint lehet-e, és ha igen, miként lehet beszélni kollektív reprezentációkról, máig velünk van. Megjelenik az egyéni és a társas élet közti kapcsolatokat érintő vitákban, a társas elme jelenlegi megközelítései-nek interpszichikus elméleteiben, továbbá a társadalmi tényezők ontológiai státuszát illető megfontolásokban, például Karl Popper a harmadik világ elképzelésében (2009), Moscovici (1984) társadalmirepresentáció-elméletében vagy a francia történészek mentalitástörténeti változásokat tételező hozzáállásában.

A néplélektan és a társas-társadalmi viszonya

A francia kultúrában Comte idejétől kezdve ott élt a fenyegetés, hogy a pszichológia feloldódik a fiziológiában és a szociológiában. Amikor társadalmi alapú pszichológiát vagy kollektív pszichológiát próbálunk meg kialakítani, mindig van egy feszültség, hogy hogyan osszuk fel a területet a pszichológia és a szociológia között: felülről lefelé vagy alulról felfelé (Mucchielli 1998). A francia – Comte-féle (Durkheim *versus* Tarde) – vonal mellett a szociálpszichológia keletkezésének társas-társadalmi kérdéskörét illetően különleges mozzanat volt a néplélektan [*Völkerpsychologie*] megjelenése, mind első formáiban (Lazarus és Steinthal 1860), mind pedig Wilhelm Wundt (1900) kidolgozott változatában. Korabeli riválisa a német kultúrában a történelem tanszékeken kialakult szellemtudományos új lélektan, amely Dilthey (1894) mintáját követve, főleg a mentális reprezentációk szerveződésével és nem az interakcióval foglalkozott. A tudományos diszciplínák kibontakozása szempontjából ennek az ambiciózus próbálkozásnak is volt egy érdekes korlátja. A kulturális rendszerekkel főleg mint mentális reprezentációkkal foglalkozott, és nem azal, hogy milyen folyamatok vezetnek a reprezentációkhoz.

A minket jelenleg érdeklő néplélektannak magának két programja fogalmazódott meg. Az elsőt Lazarus és Steinthal képviselte egy nemzedéken át, még erősen támaszkodva a néplélek fogalmára, a másodikat viszont Wundt. Lazarus és Steinthal 1860-ban elindított, két évtizedig tartó berlini programjában a német egyesülés nemzeti hevületét a tudományra is kiterjesztve úgy gondolta, hogy a néplélektan áthidalást képez a természettudományok és a humaniorák között. Kapcsolatot akartak teremteni a néplélektan

révén a természettudományok által vizsgált szigorú szükségszerűség és az elmét a humaniorákban jellemző szabadság és haladás, az őket sokban ihlető hegeli világszellem között. Trautmann-Waller (2004, 2006) kortárs francia értékelőjében azt hangsúlyozza, hogy a korai néplélektan volt az első próbálkozás számos társadalomtudomány, úgymint a néprajz, a kulturális antropológia, valamint kulturális pszichológia kialakítására.

A kísérleti és a *Völkerpsychologie* elválasztásának fontos szerepe volt a német pszichológia további sorsa szempontjából. Érdekes azonban a német néplélektani fogalomalkotás és a kollektív reprezentáció fogalmával operáló durkheimi megközelítés rokonsága miatt is. Míg Wundtnál a két pszichológia egyetlen szerző művében jelent meg, a német közegben ez elválasztásokhoz vezetett. Eduard Spranger (1926, 1929) Dilthey nyomán – akire egyébként Wundt sosem reagált – a két pszichológiát mint két külön diszciplínát képzelte el. Spranger szerint a természettudományos igényű magyarázó pszichológia szembeállítható a szellemtudományos pszichológiával. Az utóbbi kulturális reprezentációkkal foglalkozik és nem magyarázó, nem oksági, hanem hermeneutikus megközelítést használ az emberi elméhez. A Tarde értelmében vett intramentális és intermentális pszichológia módszertana eltérő.

Ennek az elválasztásnak, miközben Dilthey gondolatmenetére vezethető vissza, az előfokai megjelentek Wundt kétféle, kísérleti és kulturális jelenségeket elemző módszerének elválasztásával. Wundt sosem mutatott be kísérleteket a néplélektan területén. Felfogása szerint a magasabb rendű reprezentációk olyan bonyolultak, hogy ezeken a területeken nem alkalmazható a kísérletezésben kulcsszerepet játszó önmegfigyelés. Ahogy Greenwood (2003) rámutatott, emögött az rejlett, hogy Wundtot a tényleges társas dinamika nem, csak a reprezentációk egymásba alakulása, azok „története” érdekelte. A nyelvi folyamatokat például sosem tette kísérleti elemzés tárgyává, miképpen egy nemzedékkel később a kiváló nyelvpszichológus, Karl Bühler (1934) sem. Ezért azután Wundt kortársainak – de az utókor számára is – az elválasztás nagyon is valóságosnak tűnt. A néplélektan történeti módszert használ, s nem alkalmaz laboratóriumi kísérleteket. Wundt számára, akárcsak a durkheimi szociológia számára, az alapvető kérdés a néplélektanban a reprezentációk *viszonya* és nem azok dinamikája volt – az interakciótól eltekintett. Ebben hasonlított Durkheimre. Korniss Gyula már 1917-ben rámutatott erre. A néplélektan és a szociálpszichológia eltér egymástól: „A szociálpszichológia azokat a mentális folyamatokat vizsgálja, amelyek az emberi együtt-létezés következményei. Ezeket a folyamatokat nem meríti ki a nyelv, a mitológia és az erkölcs, minden kulturális termék ide tartozik, akárcsak a *társas szerveződés különböző formái*” (Korniss 1917/I: 170).

A kétféle néplélektan többek között abban tért el egymástól, hogy az egyéni mentális világon túli szerveződéseket milyen mértékben tartották lehetségesnek. A berlini iskola még valamiféle „néplélek” gondolatából indult ki.

Lazarus és Steinthal a csoport dominanciája mellett interakciót feltételeztek egyén és csoport között. Egy egyén minden mentális aktusa a népszellemben gyökerezik. A közösség uralkodik az egyén felett, az egyéni teljesítményeket csak a népszellem termékeiként lehet értelmezni, miközben az egyéni teljesítmények csak a szellem produktumaiként értelmezhetők és magyarázhatók, még ha ezeket csak egyének tudják is kifejezni (Klautke 2013: 18).

Az integratív szereppel bíró néplélektan, különösen a nagy tekintélyű Wundt révén, az akkoriban keletkező német tudományos történetírás és a szociológia világában riválisokra lelt. Ráadásul Wundt saját programja az egyetemes ember gondolkodásmódját a kultúrán keresztül próbálta megismerni, és nem volt sem relativista, sem nemzeti elvű.

Wundt elképzelése arról, hogy a pszichológiát kiegészíti egy történeti dimenzióval a kulturális fejlődés vizsgálata révén, alig jelentett többet, mint szavakban elismerését az emberi elme történetiségének. Az összes alapfolyamatról feltételezte, hogy nem történeti (ahisztorikus), és laboratóriumi vizsgálatokkal már megállapításra került (Danziger 1983: 510).

Wundt néplélektani programja a korban mindenkit feldühített a humán szférában.

Wundtnak sikerült szinte mindenkit felmérgešenie néplélektanával. A modern pszichológusok jó részét az vonzotta, hogy a kísérleti módszerrel a pszichológiát valódi tudománnyá tudják tenni. Ők csalódtak Wundt hagyományos néplélektani megközelítésében a néplélektanhoz. Eközben a meggyökerezett bölcsészet képviselői Wundtot dilettánsnak tartották, aki jól ismert szaktények felsorolását „kutatásnak” állította be. Végül az alternatív tudományok bajnokai pedig, mint például a szociológusok, saját erőfeszítéseik veszélyes versenytársát látták benne (Klautke 2013: 70).

A mi kérdésünk (Van-e csoportlélek?) szempontjából azt érdemes látni, hogy Wundt saját kora német egyetemi kontextusában két irányban küzdött. Bírálta a nyelvészeti pozitivisták (újgrammatikusok) radikális individualizmusát, s ugyanakkor harcolt a misztikus, néplélekszerű fogalmak használata ellen. Lehet beszélni – állítja Wundt – a magasabb szerveződésekről anélkül, hogy dologiasítanánk azokat. Hasonló ez ahhoz, ahogy az egyéni pszichológiában úgy foglalkozunk a lelki jelenségekkel, hogy nem hivatkozunk az egyéni lélekre (Wundt 1888, 1921). Wundt a néplélek dologiasítása ellen küzdve azt hirdette, hogy miként az egyéni lelket is csak folyamataiban lehet tanulmányozni, a csoportlelket vagy -mentalitást is csak objektivációin, termékein keresztül lehet tanulmányozni, úgyhogy itt sincs szükség egy feltételezett lélekszerű entitásra. Durkheim, akire Wundt néplélektan-oktatóként hatást gyakorolt, társadalmi tényekről kezdett írni. A *Völkerpsychologie* Wundt tanulmányozta jelenségei objektív manifesztációikban a vizsgálódás tárgyai: elpárolog a csoportlélek.

Miközben nincsen néplélek, a néplélektan egyén feletti szerveződések vizsgálatát feladata

azokkal a mentális termékekkel kapcsolatos, melyeket az emberi életközösség hoz létre, s így nem magyarázhatóak pusztán az egyéni tudat fogalmaival, mivel sokak kölcsönös cselekvését feltételezik. Ezt használjuk annak eldöntésében, hogy valami néplélektani mérlegelés alá tartozik-e. [...] Egy egyén nem tud létrehozni egy nyelvet. Népek terméke, és annyi eltérő nyelv van, ahány eltérő nép. Ugyanez érvényes a művészet, a mitológia, a népszokások eredetére (Wundt 1916: 3, 1).

Ahogy egy mai értelmező fogalmaz: „Wundt szerint, akárcsak Durkheim és Freud szerint, a kultúra nem hozzáférhető az egyének tudata számára, miközben Ők egyszerre megtestesítik és továbbadják azt [a kultúrát]” (Farr 1996: 40).

Wundt kortársai ezt a „néplélektől” való megszabadulást szkeptikusan kezelték. Haeberlin (1926: 284) konceptuális bírálatában rámutatott, hogy „hasonló módon ahhoz, ahogy az egyén pszichikuma egymásra épülő szintézisek kibontakozásában jelenik meg, a néplélek szintézisek szintézise. Vagyis új kreálmány, ahogy Wundt kreatív szintézis-fogalma sugallja, amely nem egyenlő elemeinek összegével, miként a csoporttudat sem azonos az őt kialakító egyéni tudatok összességével.” Haeberlin helyesen mutatott rá arra, hogy amiként az egyéni lélek sem entitás, hanem egy aktualitás, úgy a csoportlélek is pusztán a csoportkapcsolatú mentális jelenségek aktualitása kellene legyen. Ugyanakkor élményei csak egyéneknek vannak. Másik bíráta szerint Wundt azt sugallta vagy egyenesen hirdette, hogy a kultúráknak egyetemes mentális fejlődésük van. Ennek azonban ellentmond a történetileg eltérő emberi kultúrák léte. Ma azt mondanánk, hogy a csoportok szociálpszichológiáját csoportok közötti interakciók és történelmi események formálják, nem pedig egyetemes kibontakozási elvek, ahogyan Wundt hitte. Miként Jahoda (1993) összefoglalta ezeket a száz évvel ezelőtti bírálatokat, mindegyik arra jut, hogy a szupraindividuális szintézis valamiféle csoportlélekhez vezet. Módszertanilag tehát nemkívánatos.

A 19. század végén megjelentek olyan bírálatok, melyek nem a néplélek maradványával, hanem a kollektivistikus mentális fogalmakkal szemben voltak kritikusak. Ezek a máig igen tanulságos, mindenekelőtt logikusoktól érkező kritikák a pszichologizmusvita keretében fogalmazódtak meg. Többek között a modern logika megalapítója, Gottlob Frege (1894) is kategorikus bírálatokat fogalmazott meg. Az olyan mentális fogalmak, mint az *érez* és *gondol* és hasonló igék, feltételeznek egy tudással rendelkező, akarattal bíró személyt – állítja Frege. Mivel nincs ott a valódi szubjektum, nincs mögöttük ágens, úgyhogy ezek használata legfeljebb metaforikus (*Anglia meg van sértve*). Más esetekben, mint például olyan főnévi kifejezések használatánál, mint a kor vitáiban sokszor előkerülő *népakarát*, Frege kifejti, hogy a főnévi kifejezés referense sem létezik. Úgyhogy nincs mit mondani róla.

A Wundt-féle néplélektan javarészt a társas reprezentációkkal foglalkozik, nem pedig az interakcióban élő emberekkel. A reprezentációk játékaival foglalkozó wundti néplélektanhoz képest a modern szociálpszichológia az interakció tudománya. A századfordulás francia viták szóhasználatára utalva, a néplélektan a pusztán társas reprezentációk érdekelték, miként Durkheimet is, és nem a Tarde-féle utánzáselmélet által hirdetett reprezentáció terjedési működése. Ez a kettősség máig releváns.

A szociálpszichológia individualizációja: az amerikai fordulat

A vannak-e csoportgondolatok, s van-e mögöttük csoportlélek kérdéskör alakulásában döntő fordulatot hozott a dominánssá váló amerikai szociálpszichológia, s ezzel a fővonalbeli szociálpszichológia egészének individualizációja. Ezért, a mintaadás értelmében, Floyd Allport volt felelős. Érdekes kapcsolatokat lehet felismerni az általános individualizmus és annak növekedése, valamint a Floyd Allport által elindított és kultivált szociálpszichológiai individualizmus között. Az individualizmusnak hosszú története van a reneszánsztól kezdve a nyomtatás és a gazdasági individualizmus szakaszain keresztül. A 20. század kezdetén ez a 400 éves történet vált az individualista módszertan mögöttes

ideológiájává, Durkheim, McDougall, valamint a háttérben Karl Marx és a keresztény egyházak kollektivisták szemléletével szemben. Floyd Allport az individualizáció mellett érvelve kategóriahibákat talált a kollektivistikus pszichológiákban, elsősorban az akkor a csoportlélek fogalmát az amerikai közegen kultiváló McDougall (1920a, 1920b) munkáiban. Allport érvelése tartalmában emlékeztet az általa nem ismert Frege-féle logikai érvelésre, bár stílusuk eltérő. Ami Frege számára logikailag üres, Floyd Allport számára aggasztó. Az emberek tévednek, amikor a mentális predikátumokat csoportokhoz rendelik, és olyanokat mondanak, hogy *a nemzet emlékszik áldozatodra*, vagy *Ausztria bosszúra szomjazik*, vagy *Anglia zavarban van*. Allport a kategóriahibát egy szubsztantív tézissel is kiegészíti: a csoportléleknek nem felel meg semmiféle testszerű szerveződés, míg az egyéni gondolatoknak megfelel valamilyen idegrendszeri izgalmi mintázat.

A társadalomtudományok azt hiszik, hogy a csoportok tulajdonságaira hivatkozva képesek magyarázni dolgokat. Allport erre a következőt írja:

Ezt a tévedést csoporthibának nevezem. Ez a hiba úgy fogalmazható meg, hogy *a csoportot alkotó egyének helyére behelyettesítjük a csoportot* mint egy egészt s mint egy magyarázatot. Nincs szükségünk szuperelme-hipotézisre, hogy a csöcselék cselekvéseit magyarázzuk, ha van türelmünk az egyének vizsgálatára a csöcselékben, s annak megfigyelésére, hogy hogyan reagál az egyén a társai viselkedése nyújtotta ingerekre. A szociálpszichológia ezt az elhanyagolt kérdéskört állítja előtérbe. Ennek *a modern szociálpszichológiának az adatai az egyén társas viselkedéséből származnak* (Allport 1924b: 689–690 – kiemelés tőlem).

Allport nagy befolyású tankönyve ugyanabból az individualisztikus metaelméletből indult ki, mint programadó cikke.

A szociálpszichológia az a tudomány, mely az egyén viselkedését abban a tekintetben vizsgálja, hogy az egyén más egyéneket ingerel, vagy viselkedése mások viselkedésére adott reakció, valamint ez írja le az egyénnek a tudatát akkor, amikor az társas objektumok és társas reakciók tudata. Rövidebben, *a szociálpszichológia az egyén társas viselkedésének és társas tudatának vizsgálata* (Allport 1924a: 12 – kiemelés tőlem).

Másfél évtizeddel később Floyd Allport (1937) a csoportlélek bármilyen fajtájával szembeni individualisztikus hozzáállásának megfelelően még a közvélemény fogalmát is bírálta. Figyelmeztette az amerikai társadalomtudósokat, hogy sokszor személyesített ágensként kezelték a közt [*public*], amikor – már eleve sok hibát követően – démonizálták azt. Ugyanakkor azt is észreveszi, hogy a csoportjelenségeknek új fordulata jelenik meg a modern, nagyvárosi társadalmakban, ahol kisebb az integráció, mint a kisebb, falusi közösségekben.

Nem tagadjuk annak lehetőségét, hogy a csoport-interakciónak lehet valamilyen felsőbb terméke. [...] Akik ezt hangsúlyozták, azok talán a kicsiny, a mindent teljesen átfogó falusi, vagy telepese közösségekre gondoltak, ahol a természethez és társainkhoz való alkalmazkodás közvetlen, és a közös integrált vélemény gyakorlatilag szinonim a közös élettel. A mai modern, városi populációink világában, melyek összetétele és szerveződése igen összetett, és ahol a teljes személyiségek szemtől szembeni kapcsolatait felváltják a hivatásbeli és más csoportok, kétséges, hogy az egyén gondolataiban mennyi valódi interaktív hatás jelenik meg a másokkal folytatott beszélgetésekből (Allport 1937: 11–12).

Közvetve érdekes érveket találunk itt arra, amit a szociálpszichológia legújabb módszertani kriticismusa állandóan felvet; hogy miért is tanulmányozunk számunkra és egymás számára is ismeretlen személyeket. Mert ilyen az életünk – hangzik a válasz –, a nagyváros tele van idegenekkel folytatott interakciókkal.

Floyd Allport felfogása lehetővé tette a kutatóknak, hogy a csoporthatásokat az egyéni viselkedés szintjén elemezzék. „A szociálpszichológiát nem az egyén pszichológiájával kell szembeállítani; ez az *egyén pszichológiájának része*, akinek a viselkedését a környezet olyan szektorával összefüggésben vizsgálja, melybe beletartoznak társai [...]. *A pszichológia mind-egyik fejezete az egyénnel foglalkozik, a társas fejezetei is*” (Allport 1924a: 4 – kiemelés tőlem).

Az amerikai gyökerű szociálpszichológia Floyd Allport kezdeményezései nyomán teljesen individualisztikussá vált. A csoportalapú fogalmaktól való elmozdulás alapja nemcsak Allport, de egy egész nemzedék számára a homályos, egyén feletti fogalmakkal kapcsolatos ellenérzésük volt. Jól illusztrálja ezt Greenwood leírása: „Az amerikai szociálpszichológusok részben azért hagytak fel a szociálpszichológiai jelenségek eredeti társas értelmezésével, mivel ez az utóbbi felfogás összekapcsolódott az európai társadalomelméletekben megjelenő, emergens egyén feletti »csoportlélek«, vagy »társas lélek« fogalmakkal az európai társadalomtudósok képviselőinél” (Greenwood, 2000: 458).

Az egyénnek és társadalomnak – Allport felfogása szerint – egységbe kell kerülnie. El kell kerülnünk azt, amit majd a 20. század végén problémaként fedez fel újra a szociálpszichológia, miszerint az emberi cselekvők túlszocializált felfogását hirdetjük. „Az egyén kibontakozását nem szabad megakadályoznia egy olyan túlszocializált vagy szocialista ellenőrzésnek, ahol mindenki ellenőríz mindenkit. Bár késztetéseink társas módosulást szenvedhetnek, mégis a fair versengés mezején kell működjének, ahol a képesség és szorgalom eltérései megkapják a maguk jutalmát (Allport 1924 a: 427).

Floyd Allport individualizmusa egyben azt is jelentette, hogy a pszichológia magyarázó hátteret nyújt a szociológia számára. Ugyanúgy, ahogy a fiziológia a pszichológiának. Emlékezzünk rá, hogy Durkheimnél ez az analógia még a szociológia önállóságáról szólt, itt viszont a pszichológia központi szerepét hivatott alátámasztani.

Allportot követve mi is azt gondoljuk: minden társas folyamatot az egyén szintjén kell tanulmányoznunk. Floyd Allportot a szakma történészei sokszor mutatják be úgy, mint aki a társas mozzanat elvesztéséért felel (Danziger 2000). Itt azonban leegyszerűsítésről van szó. Floyd Allport módszertani individualista volt, ugyanakkor azt hirdette, hogy a gondolkodás természeténél fogva társas jellegű. Ugyanazt mondja, mint a fentebbi Wundt-idézet.

Az egyéni gondolkodás társas jellegű Az emberi társadalom társas stabilitását akkor tudjuk igazán jól értékelni, ha észrevevesszük, hogy maga a gondolkodás társas kapcsolatokból eredeztethető. A fogalmak vagy szimbolikus reakciók – a gondolkodás alapvető eszközei – a nyelven keresztül alakultak ki, s így társas eredetűek. Egy szónak eredeti használata az, hogy eszköz egy tárgy megjelenítésére *egy másik felé és a másik viselkedésének ellenőrzése* a tárgyra vonatkoztatva (Allport 1924a: 468 – kiemelés az eredetiben).

Az utóbbi nemzedék során az individualizmus egy kevésbé módszertani, inkább lényegi fordulatot vett. A társas életnek a hagyományos társadalomtudományi kerettel szakító értelmezései azt hirdetik, hogy az elemi szocialitás az emberi elme része, amelynek egyénített biológiai alapjai vannak. Hosszú távon a Floyd Allport elindította individualista

mozgalom, mely módszertani megfontolásokra vonatkozott, ma evolúciós köntösben jelenik meg újra. Ugyanakkor, a személytelenített adatbányászat révén, ma már tudunk adatokat szerezni a társas viselkedésről anélkül, hogy megkérdeznénk az ezeket létrehozó személyeket.

Az 1920-as években kibontakozó individualizációnak érdekes *értékelő dimenziói* voltak az érintett nagy közösségek és egyének életében egyaránt. Európában a 20. század elején születőben lévő társadalomtudományok számára a megrendült egyén kezdett újra nagyon fontossá válni. A modern életben végbemenő személytelenedés elleni védelem igénye jelent meg, s az utcai modern tömegek, mint az egyént fenyegető dolgok merültek fel. Meg kellett védeni a polgári individualitást. Olyan nagyon eltérő indíttatású és mondanivalójú szerzők, mint Henri Bergson, Le Bon, Marcel Mauss vagy William Stern pszichológiájában a perszonalizmus a karteziánus én megmentésére törekedett. Amerikában viszont az individuumot nem mint egy karteziánus ént kellett megmenteni, hanem mint egy önszerveződő, autonóm gazdasági ágenst. Amerikai közegben ráadásul az individualitás védelmének vallásellenes, szekuláris felhangjai voltak; a vallási közösségek dominanciája elleni védelmet is jelentette. Itt agentív individualitásról volt szó, nem pedig egy védendő kognitív, episztemikus individualitásról, mint Európában. Amerikában az individualitás védelme a módszertani individualizmusban találta meg támaszát, és nem egy olyan individualizmusban, mely egy belső, kognitív ént akar felújítani – például a fenomenológia európai mozgalmában. Az amerikai közegben az individualitás önmagára támaszkodik. Független a társas közösségek előírt gondolkodási gyakorlataitól és műveleleitől. Európában viszont a karteziánus hagyomány mellett volt egy erős társas individualitás hagyomány Rousseau-tól és Hegeltől kezdve egészen Marxig.

A társas élet mint biológiai adaptáció

Az utóbbi három évtized társas és társadalmi viszonyának megközelítésében, az evolúciós pszichológia megjelenésével és annak fejlődési beágyazásával izgalmas próbálkozás jelent meg az emberek legféltebb kulturális teljesítményeinek és társas viszonyainak értelmezésére. A kihívó elméletek szerint számos kulturális szokásunk és hajlamunk biológiai megkötetések és kulturális alakítás közötti kölcsönhatás révén lép fel; tehát – állítják – viselkedésünk nem pusztán a társadalom és a kultúra konstrukciója.

Az újabb nemzedék az elemi, biológiai megalapozottságú társas létet nem külső korlátok eredményének, hanem, mint az 1. táblázat alsó sora mutatja, kiindulópontnak tekinti (Tomasello 2002, 2011; Gergely és Csibra 2005; Gergely, Egyed és Király 2007; Csibra és Gergely 2007, 2009).

Az a gondolat, hogy a kultúra tanulmányozása a lényegeket kritizáló módon kapcsolható össze az evolúcióval, de komplikáltabban, mint azt a 19. század végén gondolták, alapvetően nem a mai kultúrák elemzéséből indul ki. Azt képzelet el, hogy a kultúraépítés lehetősége az emberi elme központi, veleszületett, biológiai vonása. Ahogy Michael Tomasello (2002) hangsúlyozza: a kulturális tanulás olyan adaptáció, amely a kultúra alapja, és nem fordítva, nem a kultúra hozza létre a kulturális tanulást. Hasonló módon a természetes pedagógia Csibra Gergely és Gergely György-féle (2007) felfogása feltételezi,

hogy az embergyermeknél megfigyelhető egy evolúciós preferencia, amely szerint mindenekelőtt felnőttektől tanulnak, és előnyben részesítik a támpontokon alapuló tanulást. Ez lehetővé teszi a gyermekhez forduló kommunikációs helyzetekben (megszólítás, dajkanyelv) a jelek, majd az önkényes kulturális konvenciók elsajátítását. A kultúrák egy evolúciós tanulási folyamat révén alakulnak ki és maradnak fenn.

Ez a szemléletmód a mi szempontunkból visszatérés Tarde gondolatmenetéhez. Ahhoz, hogy az emberi élet társas aspektusaival megküzdjünk, nem kell „egyén feletti elmét”, csoportlelkeket vagy hasonlókat feltételeznünk. A társas természetű ember érzés-, viselkedés- és gondolkodásbeli összehangolódásának mechanizmusait kell megértenünk. Az emberi elme társas mozzanata magában az elmében található, miként azt már Tarde és Allport is hirdette volt.

A társas mozzanat kiinduló biológiai tény. Nem indoktrináló szocializációnak, hanem evolúciós adaptációknak vagy exaptációknak az eredménye. A Pinker (2002) által oly vitriolosan gúnyolt társadalomelmélet, az SSSM a társas mivoltot a környezet és a társadalmi szerveződés másodlagos következményének tartja. Ez a megközelítés *társas életünket teljesen konstruálnak képzelte el*. A másik, mára egyre láthatóbbá váló megközelítés azonban vagy hasonlóságot, vagy folytonosságot lát a biológiai evolúció és a társadalomtörténet között, és megkülönbözteti az elemi biológiai társasságot [*social*] és a társadalmi elméletet [*societal*] mint másodlagos terméket.

Lassan két nemzedékkel ezelőtt Nicholas Humphrey (1976) újította meg ezt a biológiai elméletet az emberré válás vonatkozásában. Az ő felfogása szerint az emberré válás során az emberi értelem eredeti funkciója az volt, hogy a társas életet irányítsa. Ez létrejöhet pozitív módon utánzás, együttérzés, szerepkövetés révén, vagy pedig negatív módon, mások kihasználása és manipulálása révén, annak a kialakításával, amit ma machiavelliánus értelemnek nevezünk. Humphrey felfogása szerint az esőerdőben élő főemlősök legnagyobb feladata a társas intelligencia kialakítása, hiszen ebben a paradicsomi helyzetben a táplálékszerzés nem kíván túl nagy erőfeszítést.

Ki kell tudják számítani saját viselkedésük következményeit, mások várható viselkedését. Meg kell becsülni az előny és veszteség egyensúlyát. [...] A „társas készség” kéz a kézben halad az értelemmel. És itt igen magas értelmi képességekre van szükség. A társas puccsok és ellenpuccsok játékát nem lehet pusztán felhalmozott tapasztalatokra alapozni, ugyanúgy, ahogy sakkozni sem tanulunk pusztán egyedi lépcső tapasztalatok alapján (Humphrey 1976: 312).

Az emberi értelem és racionalitás elsődlegesen társas intelligenciaként alakult ki. Ez a társas intelligencia azután a szavannára kerülve nehezebb életkörülmények között hozzájárult a túlélési intelligencia kibontakozásához, jobb technológiákat, továbbá olyan társas és társadalmi szerveződéseket eredményezve, melyek társas keretekben tanítják meg a fiatalokat a túlélési technikákra.

Az antropológus Dan Sperber (2001) itt egyenesen kettős materialista hozzáállásról beszél a társadalom- és bölcsészettudományok terén.

Ezek a szakmák reprezentációkkal foglalkoznak, melyek funkcionális agyi állapotok, de ezek a reprezentációk megosztásra kerülnek. Ettől a kognitív tudomány és a pszichológia központi szereplővé válik a társadalomtudományok megalapozásában. A szociális

folyamatokban mindenhol jelen vannak a mentális jelenségek, még hozzá alapvető módon. [...] A társadalomtudományok materialista programjának a mentális jelenségek materialista víziójára van szüksége. Ezt a felfogást bontakoztatják ki a kognitív tudományok (Sperber 2001: 12).

Valójában ez az összekapcsolás azt ígéri, hogy megvalósul Tarde álma: nem lesz szakadék a gondolatok belső szerveződését vizsgáló intramentális és a terjedésüket vizsgáló intermentális kutatások között.

Az utóbbi évtizedekben a *kulturális tanulás* úgy jelent meg, mint sajátos fajspecifikus alkalmazkodás, amely értelmezi Tarde mai szemmel specifikálatlan utánzásfogalmát. James Mark Baldwin (1911) már egy évszázaddal ezelőtt felvetette, hogy az emberek különleges vonása a *kulturális tanulás*. Humphrey (1976) ötven évvel ezelőtt rámutatott: éveket töltünk kulturális rendszerek elsajátításával, még az írástudatlan kultúrákban is. Kisgyerekként a nyelvvel és a rokonsági viszonyokkal küzdünk meg. Serdülőként a társadalmi rendszerrel, az erkölcsi szabályokkal, a barátságokkal és a nemek közti kapcsolatokkal vagyunk elfoglalva. Mindkét érzékeny korszakban együtt halad az agyi fejlődés és a kulturális tanulás. Tomasello (2002, 2011) ennek tételezését úgy kapcsolja az SSSM-elmélet bírálatához, hogy a klasszikus felfogással szemben nem a kulturális tanulástól egyébként is függetlenül létező kultúra hozza létre a kulturális tanulást, hanem fordítva: a kulturális tanulás alakítja ki a kultúra lehetőségét.

A mai evolúciós pszichológiában a biológiai alapú elsődleges szocialitás alapvető jelentőségű a kultúra (társadalom), az evolúció és az agy közti kapcsolat megteremtésével. Kultúraalakító képességünk úgy jelenik meg, mint egy alapvető biológiai alkalmazkodás. Van, aki szerint ez speciális emberi vonás (Boyd és Richerson 1985), sőt, a kultúraépítés biológiai adaptációjáról beszélnek (Tooby és Cosmides 1992). Mások szerint azonban itt nincs szükség valamilyen – a kultúrára nézve speciális – előadaptációra. Pusztán a kulturális tanulás mechanizmusai elégségesek és szükségesek, és maga a kultúra nem biológiai örökség, hanem melléktermék. „Az emberek nem különösebben kulturális állatok; az emberi populációk váltak rendkívüli kultúrahordozóvá” (Morin 2016: 245). Ebben a felfogásban a társas tanulás mint alapvető mechanizmus sűrű népekségekben, mintegy mellékesen, kultúrákhoz vezet. „Nem kell a kulturális átadáshoz speciális képességeket feltételeznünk, a kultúra nem az ember lényege. Az ember társas mivolta mellett ez egy olyan esetlegesség, amely nagy valószínűséggel jelent meg” (Morin 2016: 252).

A kulturális tanulás az embernél sajátosan kapcsolódik a mások szándékos cselekedeteinek értelmezéséhez. Ez a tudatértelmezési képesség különlegesen kifejlődött az embernél, továbbá különleges alapokat biztosít társas és társadalom közötti átmenetre. Ennek néhány kérdését mutatjuk be egy korábbi, szerkesztett kötetünkben (Pléh, Csibra és Richerson 2014).

Összegezve tehát, fogalomtörténeti kirándulásunknak több tanulsága van:

- Nem érdemes versengenie a „társas lényért” a pszichológiának és a szociológiának.
- Azt kell értelmezniük együttesen, hogy a társas interakció mechanizmusai hozzák létre az egyének felett érvényesülő gondolati mintákat.
- Társas és társadalmi között új átmenetek lehetőségét teremti meg, ha az embert biológiailag társas lénynek tartjuk.

Hivatkozott irodalom

- Allport, Floyd (1924a): *Social Psychology*. Boston: Houghton Mifflin.
- Allport, Floyd (1924b): The Group Fallacy in Relation to Social Science. *American Journal of Sociology* (29): 688–706. DOI: <https://doi.org/10.1086/213647>
- Allport, Floyd (1937): Toward a Science of Public Opinion. *Public Opinion Quarterly* (1): 7–23. DOI: <https://doi.org/10.1086/265034>
- Allport, Gordon W. (1985 [1954]): The Historical Background of Modern Social Psychology. In *The Handbook of Social Psychology I*. Lindzey Gardner és Elliot Aronson (szerk.). Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1–46.
- Apfelbaum, Erika (1981): Origines de la psychologie sociale en France. Développements souterrains et discipline méconnue. *Revue française de sociologie* (22): 397–407. DOI: <https://doi.org/10.2307/3321158>
- Baldwin, James M. (1894a): *Mental Development in the Child and the Race. Methods and Processes*. New York: Macmillan.
- Baldwin, James M. (1894b): Imitation: A Chapter in the Natural History of Consciousness. *Mind* (3): 26–55. DOI: <https://doi.org/10.1093/mind/iii.9.26>
- Baldwin, James M. (1897): *Social and Ethical Interpretations of Mental Development. A Study in Social Psychology*. New York: Macmillan.
- Baldwin, James M. (1911): *Individual and Society or Psychology and Sociology*. Boston: Badger.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1972]): *A gyakorlat elméletének vázlatja*. Budapest: Napvilág.
- Boyd, Robert és Peter J. Richerson (1985): *Culture and the Evolutionary Process*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brooks, John I. III (1991): Analogy and Argumentation in an Interdisciplinary Context. Durkheim's Individual and Collective Representations. *History of the Human Sciences* (4): 223–259. DOI: <https://doi.org/10.1177/095269519100400>
- Bühler, Karl (1934): *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.
- Comte, Auguste (1979 [1830]): *A pozitív szellem. Két értekezés*. Budapest: Magyar Helikon.
- Csibra Gergely és Gergely György (2007): Társas tanulás és társas megismerés. A pedagógia szerepe. *Magyar Pszichológiai Szemle* (62): 5–30. DOI: <https://doi.org/10.1556/mpszle.62.2007.1.2>
- Csibra Gergely és Gergely György (2009): Natural pedagogy. *Trends in Cognitive Sciences* (13): 148–152. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tics.2009.01.005>
- Danziger, Kurt (1983): Origins and Basic Principles of Wundt's *Völkerpsychologie*. *British Journal of Social Psychology* (22): 303–313. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1983.tb00597.x>
- Danziger, Kurt (1994): *Constructing the Subject. Historical Origins of Psychological Research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Danziger Kurt (2010): *Problematic Encounter. Talks on Psychology and History*. Interneten: <http://www.kurtdanziger.com/Problematic%20Encounter.pdf> (letöltve: 2024. július 15.).
- Dilthey, Wilhelm (2004 [1894]): *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest: Gondolat.
- Durkheim, Émile (1965 [1898]): Individual and Collective Representations. In *Sociology and Philosophy*. London: Cohen & West, 1–34.
- Durkheim, Émile és Gabriel Tarde (1904): La sociologie et les sciences sociales. *Revue internationale de sociologie* (12): 83–84.
- Erős, Ferenc (2017): Social Psychology in Formation in Hungary. 1960–1990s. *European Yearbook of the History of Psychology* (3): 201–218. DOI: <https://doi.org/10.1484/J.EYHP.5.114475>
- Essertier, Daniel (1927): *Psychologie et sociologie*. Paris: Alcan.
- Farr, Robert (1987): Social Representations. A French Tradition of Research. Special Issue: Social representations. *Journal for the Theory of Social Behaviour* (17): 343–369. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.1987.tb00103.x>
- Farr, Robert (1996): *The Roots of Modern Social Psychology, 1872–1954*. Oxford: Blackwell.
- Farr, Robert (1998): From Collective to Social Representations: *Aller et Retour*. *Culture & Psychology* (4): 275–296. DOI: <https://doi.org/10.1177/1354067X9800400>
- Frege, Gottlob (2000 [1894]): *Logikai vizsgálódások*. Budapest: Osiris.
- Garfinkel, Harold (1967): *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Gergely György és Csibra Gergely (2005): Teleologikus gondolkodás csecsemőkorban. Az egyévesek naiv racionális cselekvésemellete. *Magyar Tudomány* (166): 1347–1354.
- Gergely György, Egyed Katalin és Király Ildikó (2007): A természetes pedagógiáról. *Magyar Pszichológiai Szemle* (62): 107–125. DOI: <https://doi.org/10.1556/MPSzle.62.2007.1.5>

- Gisbert, Pascal (1959): Social Facts in Durheim's System. *Anthropos* (54): 353–369. DOI: <https://www.jstor.org/stable/40454241>
- Goffman, Erving (1981 [1959]): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Goffman, Erving (2015): *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest: Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó.
- Greenwood, John D. (2000): Individualism and the Social in Early American Social Psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 36(4): 443–455. DOI: 10.1002/1520-6696(200023)
- Greenwood, John D. (2003): Wundt, *Völkerpsychologie*, and Experimental Social Psychology. *History of Psychology* 6(1): 70–88. DOI: <https://doi.org/10.1037/1093-4510.6.1.70>
- Haeblerlin, Hermann K. (1916): The Theoretical Foundations of Wundt's Folk-Psychology. *Psychological Review* (23): 279–302. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0075449>
- Halbwachs, Maurice (1918): La doctrine d'Émile Durkheim. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* (85): 353–411. DOI: <https://www.jstor.org/stable/41081573>
- Humphrey, Nicholas K. (1976): The Social Function of Intellect. In *Growing Points in Ethology*. Paul Patrick Gordon Bateson és Robert A. Hinde (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 303–317.
- Jahoda, Gustave (1993): *Crossroads Between Culture and Mind. Continuities and Change in Theories of Human Nature*. Cambridge, Ma: Harvard University Press.
- Klautke, Egbert (2013): *The Mind of the Nation. Völkerpsychologie in Germany, 1851–1955*. New York: Berghahn.
- Kornis Gyula (1917): *A lelki élet. I–III*. Budapest: MTA.
- László János és Wolfgang Wagner (szerk.) (2003): *Theories and Controversies in Societal Psychology*. Budapest: New Mandate.
- Lazarus Moritz és Steinthal Heymann (1860): Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie als Einladung zu einer Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* (1): 1–73.
- Le Bon, Gustave (1920 [1895]): *A tömegek lélektana*. Budapest: Franklin.
- McDougall, William (1920a): *The Group Mind*. New York: Holt.
- McDougall, William (1920b): *An Introduction to Social Psychology*. London: Methuen.
- Merton, Robert K. (1936): The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action. *American Sociological Review* 1(6): 894–904. DOI: <https://doi.org/10.2307/2084615>
- Mill, John Stuart (1843): *The System of Logic*. London: Trübner.
- Morin, Olivier (2016): *How Traditions Live and Die*. Oxford: Oxford University Press.
- Moscovici, Serge (1972): Society and Theory in Social Psychology. In *The Context of Social Psychology*. Joachim Israel és Henri Tajfel (szerk.). London: Academic Press, 17–68.
- Moscovici, Serge (1981): *L'âge des Foules*. Paris: Fayard.
- Moscovici, Serge (1984): *The Phenomenon of Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, Serge (1988): Notes Towards a Description of Social Representations. *European Journal of Social Psychology* (18): 211–250. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420180303>
- Moscovici, Serge (1993): Which Histories to Write? What Stories to Tell? Quelles histoires? In *Sociétés contemporaines 13. La psychologie sociale et ses histoires*, 25–32.
- Moscovici, Serge és Ivána Marková (2006): *The Making of Modern Social Psychology*. Cambridge: Polity Press.
- Mucchielli, Laurent (1998): *La Découverte du Social. Naissance de la Sociologie en France*. Paris: La Découverte.
- Némédi, Dénes (1995): Collective Consciousness, Morphology, and Collective Representations: Durkheim's Sociology of Knowledge 1894–1900. *Sociological Perspectives* (38): 41–56. DOI: <https://doi.org/10.2307/1389261>
- Parodi, Dominique (1925): *La philosophie contemporaine en France: essai de classification des doctrine*. Paris: Alcan.
- Pinker, Steven (2002 [1997]): *Hogyan működik az elme?* Budapest: Osiris.
- Pléh Csaba (2021): Nemzeti eltérések a korai kísérleti pszichológia bírálatában. In *A tudomány keretei*. Pál Eszter (szerk.). Budapest: ELTE, 163–175.
- Pléh Csaba (2024): *Diversification and Professionalization in Psychology. The Formation of Modern Psychology, Volume 2*. New York: Routledge.
- Pléh, Csaba, Csibra Gergely és Peter Richerson (szerk.) (2014): *Naturalistic Approaches to Culture*. Budapest: Akadémiai.
- Popper, Karl (2001 [1945]): *A nyitott társadalom és ellenségei*. Budapest: Balassi.
- Popper, Karl (2009): *Test és elme*. Budapest: Typotex.
- Sperber, Dan (2001): *A kultúra magyarázata*. Budapest: Osiris.
- Sperber, Dan és Hugo Mercier (2015): A következtetés mint társas készség. *Magyar Tudomány* (176): 219–234.
- Spranger, Eduard (1926): Die Frage nach der Einheit der Psychologie. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse* (21–24): 172–199.

- Spranger, Eduard (2004 [1929]): Az ifjúkor lélektana. I. fejezet: „A megértő pszichológia”. In *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Pléh Csaba – Györi Miklós (szerk.). Budapest: Osiris, 282–303.
- Tarde, Gabriel (2012 [1890]): *Les lois de l'imitation*. Paris: Alcan.
- Tarde, Gabriel (1901): *L'Opinion et la foule*. Paris: Alcan.
- Tarde, Gabriel (1903): Inter-Psychology. The Interplay of Human Minds. *International Quarterly* (7): 59–84.
- Tomasello, Michael (2002): *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- Tomasello, Michael (2011): *Mi haszna az együttműködésnek?* Budapest: Gondolat.
- Tooby, John és Leda Cosmides (1992): Psychological Foundations of Culture. In *The Adapted Mind*. Jerome H. Barkow, Leda Cosmides és John Tooby (szerk.). New York: Oxford University Press, 19–136.
- Trautmann-Waller, Céline (2006): *Aux origines d'une science allemande de la culture. Linguistique et psychologie des peuples chez Hermann Steinthal*. Paris: CNRS.
- Trautmann-Waller, Céline (szerk.) (2014): *Quand Berlin pensait les peuples. Anthropologie, ethnologie et psychologie 1850–1890*. Paris: CNRS.
- Wundt, Wilhelm (1888): Über Ziele und Wege der Völkerpsychologie. *Philosophische Studien* (4): 1–27.
- Wundt, Wilhelm (1900): *Völkerpsychologie I. Sprache*. Lipcse: Engelmann.
- Wundt, Wilhelm (1916): *Elements of Folk Psychology*. London – New York: Allen and Unwin – Macmillan.
- Wundt, Wilhelm (1921): *Probleme der Völkerpsychologie*. Stuttgart: Kröner.

Pléh Csaba

CEU Kognitív Tudományi Tanszék, Budapest

Réz Anna

Jobbak-e a feljavított fogalmi elemzések?

Absztrakt: A fogalmi javítás [*conceptual amelioration*] módszertana a társadalmi ontológia területének egyik legtöbbet tárgyalt kérdése. Sally Haslanger (2000) eredeti javaslata alapján a fogalmi javítás olyan fogalmi revízió vagy új fogalom bevezetése, amelynek során először megkérdezzük, milyen kérdések megválaszolására vagy problémák megoldására szeretnénk használni az adott fogalmat, és ennek megfelelően definiáljuk azt. Haslanger programadó tanulmányában a nemek, illetve a rasszok „feljavított” fogalmait azon célnak megfelelően dolgozza ki, hogy az új fogalmak képesek legyenek leleplezni a nők és férfiak, illetve a fehér és nem fehér bőrűek közti igazságtalan hatalmi aszimmetriákat, és segítségükkel egy új társadalmi valóságot lehessen létrehozni. A tanulmány először Sally Haslanger eredeti javaslatát vizsgálja meg, majd két másik olyan filozófiai projektet, amelyek explicit módon támaszkodnak a fogalmi javítás módszerére: Katherine Jenkins plurális nőfogalmát és Kate Manne nőgyűlölet-fogalmát. Feltárva a legfontosabb tisztázatlanságokat, elméleti és gyakorlati nehézségeket, a szerző a fogalmi javítás egy átdolgozott formája mellett érvel. Ennek fényében akkor legitim egy társadalmi fogalom jelentését megváltoztatni, vagy új fogalmat bevezetni, ha az új fogalom a társadalmi jelenségek szélesebb körét és jobban magyarázza, kiváltképp azok számára, akik a kérdéses társadalmi igazságtalanságok eredményeképpen hátrányt szenvednek el.

Kulcsszavak: fogalmi tervezés, feminizmus, fogalmi revizionizmus, nőgyűlölet, Sally Haslanger

Bevezetés

Napjaink társadalmi igazságossági küzdelmei gyakran irányulnak fogalmaink megváltoztatására. Csak hogy néhány példát említsek:

1. A #MeToo-mozgalom célkitűzései részben arra irányultak, hogy amit korábban „szereposztó díványként”, „bepróbálkozásként” vagy „nyomulásként” írtunk le, azt a hatalommal való visszaélés és a zaklatás fogalmaival konceptualizáljuk újra, és ezzel együtt ne tekintsük többé ezeket a jelenségeket ártalmatlannak, természetesnek vagy kis horderejűnek.
2. A centrumországokban zajló LGBT+ küzdelmek azon követelései, amelyek a transznemű és a nem bináris identitású emberek jogaira irányulnak, gyakran együtt járnak azzal a követeléssel, hogy a nemet ne biológiai vagy szociológiai fogalomként kezeljük, hanem megélt, belső identitásként. A „nő/férfi az, aki nőnek/férfinak érzi magát” politikai programja végső soron arra irányul, hogy változtassuk meg a „nő” és a „férfi” bevett fogalmait.
3. A feminista törekvések, különösen a párkapcsolati erőszak és a nemi erőszak esetében, részben hasonló fogalomtágításokat és -módosításokat sürgetnek. A „nemi erőszak” például – nem kis részt az úgynevezett nemierőszak-mítoszoknak köszönhetően – a legtöbb ember számára egy relatíve szűk, jól behatárolható és a szexuális erőszakosság tényleges eseteit tekintve meglehetősen ritka esetet fed le. A feminista javaslat legerősebb formájában ezzel szemben szexuális erőszaknak nevezne minden olyan esetet, amikor valamelyik fél nem adta lelkes és egyértelmű beleegyezését a szexuális aktusba vagy annak valamely részébe.
4. Az előző ponthoz kapcsolódva: a „bántalmazás” fogalmának bevezetése, majd fokozatos tágítása és diverzifikálása (gazdasági bántalmazás, érzelmi bántalmazás stb.) hasonló fogalmi revízió igényével áll elő mind a férfi-nő, mind a szülő/gondviselő-gyerek viszony leírásában. Amit korábban egy egyenrangú viszony erkölcsileg elfogadható konfliktuskezelési módszereként, egyszerű „csetepatéként” vagy – a gyerekek esetében – nevelésként és fegyelmezésként írtunk le, azt a fogalmi változás következtében egy hierarchikus viszonyban az alárendelt, elnyomott fél sérelmére elkövetett, erkölcsileg megengedhetetlen viselkedésként ismerünk fel.

Ez a megállapítás – tudniillik, hogy mindezen igazságossági törekvések, tendenciák, diszkurzusok a fogalmaink revíziójára törekednek, ezt vonják maguk után – nem teljesen kézenfekvő, de legalábbis semmiképp nem explicit. Azok a társadalmi aktorok – aktivisták, újságírók, politikusok, civil szervezetek munkatársai, a kérdéses ügyben elkötelezett tudósok, szakértők, közéleti szereplők –, akik a kérdéses fogalmi változásokat facilitálják, jellemzően nem azzal a javaslattal állnak elő, hogy ezentúl – bármilyen okból – használjunk más fogalmakat, vagy használjuk a fogalmainkat a korábbiaktól eltérő jelentéssel. Ők egyszerűen ezekkel az új vagy módosított jelentésű fogalmakkal írják le a világot, és amellett érvelnek, hogy ez a világ helyes leírása, és mindig is az volt (lett volna): a bántalmazás akkor is bántalmazás, ha nem nevezzük annak, a transznők akkor is nők (és mindig is azok voltak), ha ezt eddig tévesen másként gondoltuk.

Ezek a fogalmi revíziók magától értetődően normatív konzekvenciákkal járnak, amelyek az erkölcsileg kívánatos nyelvhasználaton messze túllépnek, és komoly változásokat

tehetnek indokolttá az adott állam szociális ellátórendszerében, a bűnüldözésben, a jogalkotásban. Ha a családon belüli erőszak nem egyszerű „csetepaté”, a bántalmazott nők pedig nem egyenrangú kapcsolatok autonóm szereplői, akkor az államnak feladata a kérdéses folyamatok átlátása és az érintett nők védelme. Ha a transznmű emberek valóban olyan neműek, amelyek nemmel azonosulnak, akkor jogosultak mindazokra a terekre és nemspecifikus szolgáltatásokra, amelyek az adott nem számára vannak fenntartva. Mindezen változások egy jelentős része számos országban már lejajlott, máshol aktív társadalmi párbeszéd és vita kíséri őket jelen pillanatban is.¹ A szexuális zaklatás korábbi jogrendbe emeléséhez, a meglegházasság legalizálásához, a házasságon belüli nemi erőszak kriminalizálásához, az Isztambuli Egyezmény megszületéséhez mind szükség volt arra, hogy a feminista és LMBT-mozgalmak által sürgetett fogalmi revíziók megfelelően széles körben sikeresek legyenek.

Felteszem, jelen szöveg olvasói többségében támogatják ezeket a már sikerre vitt jogi és társadalmi változásokat – bár azt nem feltételezem, hogy mindet ugyanolyan mértékben. Ami felveti a kérdést: mikor tekinthetjük indokoltnak és kívánatosnak társadalmi fogalmaink ilyen és ezekhez hasonló revízióját? Hogyan zajlanak le az ilyesfajta jelentésmódosulások, és hogyan lehetünk biztosak abban, hogy új fogalmaink pontosabban írják le a világot, vagy abban, hogy valóban hozzájárulnak egy igazságosabb világ létrehozásához? És egyáltalán: milyen oksági szerepet játszik a fogalmi „újratervezés” a társadalmi normák megváltozásában?

A társadalmi ontológia, azon belül pedig a fogalmi tervezés és etika [*conceptual engineering and ethics*], illetve a fogalmi javítás [*conceptual amelioration*] egyre burjánzóbb szakirodalma többek között ezekre a kérdésekre keresi a választ. Ezen a viszonylag friss kutatási területen olyan publikációs robbanás történt az elmúlt 5–10 évben, amely szinte lehetetlenné teszi, hogy egyetlen tanulmányon belül átfogó képet adjunk a felmerülő témákról és vitakérdésekről.² Ráadásul a fogalmi tervezés több szempontból is különleges filozófiai téma. Egyfelől a lehető legszorosabban kapcsolódik a filozófia *módszertanához*, és ennyiben metafizikai diszciplínának tekinthető. A nyugati filozófia a kezdetektől fogva fogalmak meghatározásával és azok egymáshoz való viszonyának tisztázásával igyekezett választ találni a feltett kérdésekre – ebben a folyamatban pedig elsőrendű fontosságú az a kérdés, hogy mik egyáltalán a fogalmak, és minek alapján kerülnek meghatározásra. Másfelől a fogalmi tervezés kérdése lényegében az összes fontos filozófiai diszciplínát mozgósítja: a metafizikát (Mi egyáltalán egy fogalom?), a nyelvfilozófiát (Mi a fogalmaink jelentése, és hogyan jön létre a jelentésváltozás?), az ismeretelméletet (Honnan tudhatjuk, hogy a fogalmaink megfelelő módon reprezentálják azt, ahogyan a dolgok ténylegesen vannak?), az elmefilozófiát és a filozófiai pszichológiát (Milyen kognitív folyamatokon keresztül hozunk létre fogalmakat és alkalmazzuk azokat konkrét esetekben?). A fogalmi javítás módszertana abban tér el a fogalmi tervezés más formáitól, hogy kifejezetten arra törekszik, hogy olyan fogalmi változásokat eszközöljön, amelyek

1 Jelenleg a legintenzívebb viták a fentiek közül úgy a filozófiai, mint a közéletben a nemi identitás fogalmához kapcsolódnak. Erről magyar és német kontextusban lásd Kováts (2022), vagy illusztratív példaként Koncz (2021). Az angolszász filozófiában zajló viták (legalább részleges) megértéséhez lásd Byrne (2023). A hazai kontextusban a vita szorosan összefonódik az Isztambuli Egyezmény elfogadása körüli diskurzussal.

2 A lapos összefoglalóért lásd Cappelen és Plunkett (2020), valamint Marqués és Wikforss (2020).

erkölcsileg kívánatos társadalmi változásokhoz vezetnek. Ezáltal számos érdekes politika-filozófiai és erkölcsfilozófia kérdést vet fel.

Ez a tanulmány leginkább az utóbbiakhoz kapcsolódik. Erkölcsfilozófusként a fogalmi javítás módszertanával kapcsolatban leginkább az a kérdés foglalkoztat, hogy milyen viszonyban áll egymással a társadalmi fogalmaink és az ezekkel összefüggő erkölcsi gondolkodásmódunk megváltoztatása. Meggyőzhető-e emberek egy csoportja arról, hogy másként használja a fogalmait, anélkül hogy előzetesen meggyőződött volna róla, hogy ezek a fogalmak valamilyen (vagy minden) szempontból *jobban, pontosabban* írják le a világot? Ha nem, akkor mennyire lehet sikeres önmagában a fogalmi javítás programja? Ha igen, akkor pedig érdemes feltenni a kérdést: a társadalmi változás lényegében nem mégiscsak valamifajta normatív (ez esetben az igazságossággal és a másokkal szemben megengedhető bánásmóddal összefüggő) változás? A nők vagy a szexuális kisebbségek jóllétéért elkötelezett emberként nem azt szeretnénk elsődlegesen elérni, hogy amit korábban a társadalom természetesnek vagy erkölcsileg elfogadhatónak tartott, azt tekintse erkölcsileg elítélendőnek és társadalmi eszközökkel felszámolhatóknak? Lehet ebben a törekvésben a fogalmi javítás önmagában cél, vagy csak egy eszköz a sok közül?

A következőkben először bemutatom, hogyan jellemzi Sally Haslanger az általa kidolgozott fogalmi javítás módszertanát, valamint a „nő” és a „férfi” revizionista, „feljavított” fogalmát. Ezután két másik filozófiai projektet vizsgálok meg, amelyek explicit módon támaszkodnak a fogalmi javítás módszerére: Katherine Jenkins plurális nőfogalmát és Kate Manne nőgyűlölet-fogalmát. Mindhárom esetben két kérdést fogok szem előtt tartani. Haslanger a fogalmi javítás módszertanának bevezetésekor meghatároz néhány józan kritériumot arra vonatkozóan, mikor tekinthetünk egy adott fogalmi változtatást indokoltnak. Ezekre a kritériumokra a későbbi szövegek kapcsán visszatérek, és megfogalmazok egy, Haslangerétől eltérő, de szellemiségében rokon javaslatot. A másik kiemelt szempont az elemzés során az lesz, hogyan viszonyul a kérdéses elméletekben a normatív érvelés a javasolt fogalmi változtatásokhoz. Még pontosabban: hogy a fogalmi változtatások kiegészítik vagy inkább helyettesítik-e a normatív (erkölcsi, politika-filozófiai) érvelést az adott elméletben.

Sally Haslanger

A fogalmi javítás kifejezést és annak első módszertanát Sally Haslanger vezette be, először „Gender and Race: (What) Are They? (What) Do We Want Them to Be?” című tanulmányában (2000), majd a *Resisting Reality* című kötetének több más írásában (2012). Haslanger elmélete alapján a „férfi”, a „nő” és a „rassz” fogalmi társadalmi konstrukciók: az e csoportok alá tartozó emberek összetartozását a társadalmi struktúrában betöltött alárendelt, illetve privilegizált státuszuk alapozza meg. Mindez nem azt jelenti, hogy a biológiai nemek vagy az egyes rasszokra jellemző külső jegyek ne lennének valóságosak: hanem, hogy *valójában* nem ezeket írjuk le a férfi, a nő és a rassz fogalmi által. A rasszista és szexista ideológia egyik következménye ugyanis – mondja Haslanger – éppen az, hogy félreértjük a fogalmainkat: nem vesszük észre, hogy a fenti fogalmakkal nem valamilyen

természeti és megváltoztathatatlan tulajdonságot, hanem egy társadalmilag konstruált és formálható viszonyrendszert nevezünk meg. Következésképpen a szerző felfogásában a társadalmi konstruktivizmus eredendően – az ő kifejezésével élve – ideológiakritika: esz-köz arra, hogy leleplezzük fogalmaink valós jelentését, és céljainknak megfelelően újraformáljuk őket.

Haslanger három típusát különbözteti meg annak, ahogyan a filozófiában választ adhatunk a „Micsoda X?” kérdésre (Haslanger 2000: 32):

1. Fogalmi elemzés: introspekció, gondolat kísérletek stb. segítségével megpróbáljuk kideríteni, mit értünk az adott fogalmon.
2. Leíró elemzés: empirikus és kváziempirikus eszközökkel megpróbáljuk kideríteni, milyen természeti fajtát jelöl ki – ha bármilyet kijelöl – az adott fogalom.
3. Fogalmi javítás: először megkérdezzük, milyen kérdések megválaszolására vagy problémák megoldására szeretnénk használni az adott fogalmat, és ennek megfelelően definiáljuk azt.

Az első kategória lefedi a filozófia talán legismertebb módszerét Platón dialógusaitól a mindennapi nyelv filozófiájának 20. századi képviselőiig. A fogalmi elemzés elvileg nem támaszkodik külső forrásokra: nyelvi intuíciók, gondolat kísérletek, ritkábban nyelvi adatok segítségével igyekszik kijelölni egy adott fogalom határait. A második kategória empirikusan informált elméleti vizsgálódás: a releváns tények vizsgálatával arra a kérdésre keresi a választ, hogy melyek azok a természetben meglévő, eleve valamilyen módon összetartozó fajták, amelyekre a fogalmaink referálnak.

A harmadik kategória – jelen tanulmány központi témája – az első kettőnél nyitottabb. Ahhoz, hogy a fogalmi javítás egyáltalán elkezdődhessen, meg kell határoznunk, mi az a (normatív) cél, amelyhez fogalmainkat igazítjuk. Haslanger nem- és rasszfogalmának esetében ez a meglévő társadalmi igazságtalanságok orvoslása, és ennek megfelelően végül a következő definíciókat adja (Haslanger 2000: 39):

S nő akkor és csak akkor, ha S rendszerszinten elnyomott bizonyos (gazdasági, politikai, jogi, szociális stb.) dimenziókban, és S-t az „jelöli ki” erre a bánásmódra, hogy mások olyan (megfigyelt vagy képzelt) testi jegyeket tulajdonítanak neki, amelyek alapján azt feltételezik, hogy a reprodukció során a nőtényeknek megfelelő biológiai szerepet tölt be.

S férfi akkor és csak akkor, ha S rendszerszintű előnyöket élvez bizonyos (gazdasági, politikai, jogi, szociális stb.) dimenziókban, és S-t az „jelöli ki” erre a bánásmódra, hogy mások olyan (megfigyelt vagy képzelt) testi jegyeket tulajdonítanak neki, amelyek alapján azt feltételezik, hogy a reprodukció során a hímeknek megfelelő biológiai szerepet tölt be.

Mint látható, Haslanger a két nemet a társadalomban betöltött hierarchikus pozíciójuk alapján határozza meg, amelyre az emberek azáltal tesznek szert, hogy mások az egyik vagy a másik biológiai nem tagjaként azonosítják őket. Következésképpen Haslanger elmélete *genderabolicionista*: mivel nőnek és férfinak lenni azt jelenti, hogy igazságtalan hátrányok elszenvedői vagy nem megérdemelt előnyök élvezői vagyunk, a cél az, hogy egyáltalán ne legyenek – ebben az értelemben vett – nők és férfiak.³

3 Haslangernek a rasszokkal kapcsolatos érvelése ugyanezt a mintát követi, és ugyanerre a konklúzióra jut.

A genderabolícionizmus ezen formája nem kivételes a feminista társadalomfilozófiában – de nem is magától értetődő. A legtöbb második hullámos feminista, aki először használni kezdte a biológiai nem [*sex*] és a társadalmi nem [*gender*] megkülönböztetését, feltehetőleg úgy vélte, hogy a „férfi” és a „nő” fogalmai a biológiai fajtákat kellene jelentsék (hiszen *valójában* – egy tetszőleges leíró elemzés alapján – ezt jelentik), és hogy következésképpen hibát követünk el, amikor ehelyett a nemek fogalmába beleértjük azokat a társadalmilag konstruált normákat, értékeket, hatalmi hierarchiakat is, amelyek az emberi fajhoz tartozó hímek és nőtények társadalmi viszonyait meghatározzák. Következésképpen nem akarták eltörölni a „férfi” és a „nő” *minden* fogalmát. Más feministák (pl. Young 2008) pedig amellet érveltek, hogy lehetséges a „férfi” és a „nő” fogalmainak olyasfajta revíziója, amely megtartja a kérdéses fogalmak, a „nőiesség” és a „férfiasság” azon elemeit, amelyek pozitív identitásképző erővel bírnak, de megszabadul azoktól az implikációktól, amelyek a nőket egy hierarchikus rendszer alárendelt csoportjának tagjaiként látatják.

Mi okunk van mindezekkel szemben Haslanger javaslatát követni? Egyrészt az, hogy a haslangeri fogalmi javítás direkt magyarázattal szolgál arra, miért igazságtalanok a nők és férfiak között jelenleg fennálló társadalmi viszonyok: az igazságtalanságot beleírja, belestipulálja a kérdéses fogalmakba. Ez lenne a fogalmi javítás előnye: manifesztté tenni a társadalmi viszonyok szerkezetét egy olyan ideológiával szemben, amely arra törekszik, hogy a kérdéses igazságtalanságokat nyelvi eszközökkel is elfedje és ezáltal megváltoztathatatlanak tüntesse fel.

Másrészt, épp az előző pont fényében kérdéses, mennyiben beszélhetünk egyáltalán jelentésmódosulásról. Haslanger számos tanulmányában különbséget tesz nyilvánvaló [*manifest*] és működésben lévő [*operative*] fogalmak között, amelyeket sokszor ugyanazzal a szóval vagy kifejezéssel jelölünk. A *nyilvánvaló* fogalom az adott kifejezés szó-tári jelentése vagy az a mód, ahogyan a kérdéses fogalmat az adott intézményi és jogi szabályrendszerek meghatározzák. Ám ez nem feltétlenül felel meg az adott kifejezés *működésben lévő* fogalmának: gyakran a kérdéses kifejezések tényleges használatából és azok kontextusából egy másféle fogalom olvasható ki. Hilkje C. Hänel (2022) példájával élve: a nemi erőszaknak számos országban van egy nyilvánvaló, jogilag kodifikált fogalma, amelynek értelmében nemi erőszaknak minősül minden olyan szexuális aktus, amely valamely fél beleegyezése nélkül, fizikai nyomásgyakorlásra zajlik le. Ám ha szemügyre vesszük, hogyan kezelik a hatóságok a nemierőszak-eseteket az ügyek nyomozati és bírósági szakaszaiban, valamint figyelemmel kísérjük a kívülállók reakcióit, akkor azt látjuk, hogy a nemi erőszak működésben lévő fogalma ennél jóval szűkebb, és csak azokra az esetekre terjed ki, amelyek megfelelnek a nemi erőszak sztereotip – a nemierőszak-mítoszok (lásd Nyúl et al. 2017) által formált – jellemzőinek: az elkövető ismeretlen az áldozat számára, nyilvános térben támad, az áldozat pedig szexuálisan „ártatlan”, nem kezdeményező.

Felvethető tehát, hogy a „férfi” és a „nő” Haslanger által javasolt definíciója végső soron nem fogalmi javítás, hanem leíró elemzés: csak épp a kérdéses kifejezéseknek nem a nyilvánvaló fogalmát – ez a biológiai nem lenne –, hanem a működésben lévő fogalmát írja le azáltal, hogy szemügyre veszi a kérdéses kifejezések alkalmazásának tényleges gyakorlatait. Haslanger több ponton is úgy beszél az általa javasolt definíciókról, mint

amelyek bizonyos értelemben *már most is használatban vannak* – csak ezt a tényt elleplezi a szexista ideológia.

Ez vonzó javaslat – csak ebben a konkrét esetben nem különösebben meggyőző. Igen, a kérdéses fogalmakat sokszor valóban arra használjuk, hogy ezáltal rögzítsük és megerősítsük az adott egyén vagy csoport helyét a társadalmi hierarchiában és munkamegosztásban. De az azért roppant hihetetlenül hangzik, hogy a „férfi” és a „nő” fogalmait sohasem vagy csak elvétve használnánk azok nyilvánvaló értelmében, hogy megkülönböztessük az emberi faj hím, illetve nőtény egyedeit. Ezt Haslanger sem gondolja: mindössze amellet érvel, hogy az általa javasolt definíciók azok, amelyek politikai és társadalmi értelemben *fontosak* vagy érdekesek. Amennyiben a célunk az, hogy véget vessünk a nők és férfiak között fennálló igazságtalan társadalmi különbségeknek, úgy jó okunk van a többi, szintűgy működésben lévő fogalom közül azt kiválasztani, amely leleplezi ezeket az igazságtalanságokat. Ebben a megközelítésben a fogalmi javítás módszertana nem azt javasolja, hogy erkölcsi vagy politikai céljainknak megfelelően módosítjuk a kérdéses fogalom jelentését, hanem hogy a már működésben lévő fogalmak közül azt részesítsük előnyben, amely a leginkább előmozdítja erkölcsi vagy politikai céljainkat.

Erre utal az is, hogy Haslanger meglehetősen szigorú feltételeket szab annak, mikor lehet legitim a fogalmi javítás módszere. Az egyik kritérium szemantikai jellegű: az új, módosított fogalom bevezetése szemantikai értelemben akkor lehet indokolt, „ha a kifejezés központi funkciói változatlanok maradnak, például, ha segít megszervezni vagy megmagyarázni a jelenségek olyan alapvető csoportját, amelynek azonosítására vagy leírására a kifejezés eddig szolgált” (Haslanger 2000: 35). A másik kritérium politikai, és a szemantikainál jóval homályosabb: „az, hogy a kifejezések ilyesfajta kisajátítása legitim-e, függ attól, hogy elfogadhatóak-e a kitűzött célok, hogy a változás milyen szándékolt és nem szándékolt hatásokkal jár, a beszédkörnyezettől, valamint attól, hogy a mögöttes értékek indokoltak-e” (Haslanger 2000: 35).

A Haslanger által megfogalmazott legitimitási feltételekre a későbbi szövegek elemzésekor még visszatérünk. Ezen a ponton csak néhány összegző megjegyzést kívánok hozzáfűzni az eddig elmondottakhoz. Egyrészt, mivel a fogalmi javítás programja kimondottan *nem* azt a célt szolgálja, hogy olyan definíciót hozzon létre, amely tökéletesen illeszkedik a meglévő nyelvhasználathoz, az eredmény többé vagy kevésbé, de mindenképp *revizionista* lesz: a feljavított fogalom az embereknek nem ugyanazt a csoportját fogja jelölni, mint a jelenleg működésben lévő fogalom. Tehát lesznek olyan személyek, akik a javasolt definíció értelmében nem ahhoz a nemhez tartoznak, amelyhez triviálisan gondolnánk. II. Erzsébet nemrég elhunyt brit uralkodó például Haslanger meghatározása alapján *nem volt nő*⁴ (mert nem szenvedett el igazságtalan társadalmi hátrányokat), bár nem volt férfi sem (mert megérdemeletlen privilégiumai nem abból fakadtak, hogy mások férfiként

4 Vö.: Haslanger (2000: 46): „...I'll certainly grant that there could be females who did not satisfy the definition that I've offered. In fact, I believe it is part of the project of feminism to bring about a day when there are no more women (though, of course, we should not aim to do away with females!). I'm happy to admit that there could be females who aren't women in the sense I've defined, but these individuals (or possible individuals) are not counterexamples to the analysis. The analysis is intended to capture a meaningful political category for critical feminist efforts, and non-oppressed females do not fall within that category (though they may be interesting for other reasons).” A II. Erzsébet-problémát részletesen tárgyalja Mikkola (2009).

azonosították volna). Mi több: ha egy szép napon eljönne a nemek közti igazságosság, akkor többé *egyáltalán nem léteznének* férfiak és nők a haslangeri értelemben. Ő maga ez ügyben lenyeli a békát: úgy érvel, hogy II. Erzsébet esete a társadalmi egyenlőség szempontjából annyira szokatlan és periferikus, hogy lényegtelen, belefér-e a „nő” feljavított fogalmába. (Mint nemsokára látni fogjuk, Katherine Jenkins kritikája egy strukturálisan analóg helyzetből indul ki.)

A Haslanger által megfogalmazott politikai kritérium pedig arra is felhívja a figyelmet, hogy a fogalmi javítás módszertana hajlamos a feminizmussal kapcsolatos vitákat a *feministák közti* vitákra szűkíteni. Amennyiben valaki nem fogadja el, hogy a nők és férfiak közötti társadalmi különbségek fennállnak, és igazságtalan hátrányt okoznak a nők számára, úgy már az első lépésben visszautasíthatja a haslangeri javaslatot. Kérdés, hogy ez az eredmény mennyire problematikus: feltehetőleg eddig sem tudták a feminista filozófia képviselői tömegesen átformálni azoknak a gondolkodását, akik a nők társadalmi helyzetét nem látták eleve igazságtalannak. Mindazonáltal azt érdemes hangsúlyozni, hogy a fogalmi javítás módszertanával az egyet nem értés más síkra kerül, mint a korábbiakban. Míg korábban a feministák nem feministákkal folytatott vitái alapvetően arra irányultak, hogy miként fest a társadalmi valóság, hogy miként értelmezzünk és magyarázzunk egyes társadalmi jelenségeket (a nők elleni erőszaktól az anyaságon át a munkaerőpiaci egyenlőtlenségekig), és hogy mit gondolunk a fennálló különbségek erkölcsi státusáról (igazságtalanok-e, vagy sem), addig a fogalmi javítás eredményeképpen a vita már a fogalmak meghatározásánál megkezdődik: a feminista és a nem feminista el sem tud kezdeni vitatkozni anélkül, hogy valamelyikük ne tenne engedményt a saját fogalomhasználatában.

Végül érdemes megemlíteni: Haslanger álláspontjának kétségtelen előnye (amennyiben erről sikerül meggyőznie az olvasóját), hogy egy már használatban lévő fogalmat emel ki. Amennyiben a „férfi” és a „nő” fogalmait már eddig is gyakran a fennálló hatalmi egyenlőtlenségek rögzítésére használtuk – még ha öntudatlanul is –, úgy a haslangeri javaslatot nem érheti az a vád, hogy *ad hoc* vagy önkényes módon írná felül a kérdéses fogalmakat.

Katherine Jenkins és az inklúzió problémája

Katherine Jenkins „Amelioration and Inclusion: Gender Identity and the Concept of Woman” (2016) című tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a Haslanger által javasolt definíciók értelmében számos transznemű nő nem nő (és számos transznemű férfi nem férfi – bár ezzel a tanulmány nem foglalkozik). Könnyű belátni, hogy ennek mi az oka: amennyiben egy transz nőt a környezete továbbra is biológiai értelemben férfiként azonosít, úgy bármilyen igazságtalan hátrányt szenved is el a transzneműségéből kifolyólag, ez nem abból fog fakadni, hogy őt mások (biológiai értelemben) nőként azonosítanák. Következésképpen nem nő. De hasonló a helyzet akkor is, ha az illetőt a környezete nőként azonosítja, ám nem szenved el ennek folytán rendszerszintű igazságtalanságokat – ez esetben megint csak nem alkalmazható rá a Haslanger által bevezetett fogalom.

Mint az már első ránézésre látható, a probléma tökéletesen analóg a korábban említett II. Erzsébet-esettel. Jenkins azonban emellett érvel, hogy ezt a békát sem Haslanger, sem más feministák nem nyelhetik le olyan könnyen, ez ugyanis azt jelentené, hogy az általuk

képviselet feminizmus nem transzinkluzív, kirekeszti a transznőket a nők köréből. Mivel ez a transznők elnyomásának és marginalizálásának egy formája – érvel Jenkins –, eredeti formájában Haslanger elemzése normatív szempontból elfogadhatatlan.

Jenkins megoldási javaslata az, hogy megkülönbözteti a „nő” két különböző fogalmát,⁵ és ezek konjunkcióját teszi meg elégséges feltételnek ahhoz, hogy valakire helyesen alkalmazzuk a „nő” kifejezést. Az első fogalom a már ismert haslangeri meghatározás: nő az, aki vélt vagy valós biológiai neme alapján rendszerszintű társadalmi igazságtalanságokat szenved el. A második fogalom a nemi identitás köré szerveződik. Ennek alapján akkor nő valaki, ha a nőiességre vonatkozó normák egy kellően tág körét relevánsnak tartja saját maga számára; ha úgy gondolja, hogy ezek vonatkoznak rá. Jenkins hangsúlyozza, hogy a nemi identitás értelmében vett nőfogalomból nem következik, hogy a (transz)nők el is fogadnák mindezeket a normákat: a feltétel csak annyit állít, hogy úgy gondolják, ezek vonatkoznak rájuk (akár megfelelnek nekik, akár nem). A Jenkins által javasolt módosítás értelmében tehát az nő, aki megfelel vagy a haslangeri definíciónak, vagy a nemi identitáshoz kapcsolódó feltételnek (vagy mindkettőnek). A második feltétel magába foglalná a transznemű nőket is.

Tomas Bogardus (2019) éles vitacikkében számos problémát detektál Jenkins javaslatában, majd tágabban a fogalmi javítás módszertanával kapcsolatban. Amellett érvel, hogy a nemiidentitás-feltételt nem lehet úgy koherens formára hozni, hogy az vagy ne rekeszteni ki továbbra is a transznőket, vagy ne marginalizálná őket azáltal, hogy észszerűtlen meggyőződéseket tulajdonít nekik. A központi probléma az, hogy a nemiidentitás-feltétel meghatározása maga is tartalmazza a „nő” kifejezést: nő az, aki a nőkre vonatkozó normákat önmagára vonatkozóan tartja. De kikre vonatkoznak a „nőkre vonatkozó normák”? A definíció, ha „nő”-n mindkét említéskor ugyanazt értjük, üressé és körkörösé válik. Az egyetlen megoldási lehetőség az, ha a „nő” kifejezést más értelemben használjuk a definíció bal és jobb oldalán. A legkézenfekvőbb értelmezés szerint a meghatározásban szereplő „nő” kifejezést a haslangeri értelemben kell használnunk (Bogardus 2019: 8). Ez esetben a nemiidentitás-feltétel valahogy így szólna:

Nő az, aki érvényesnek tartja magára mindazon normák egy kellően tág körét, amelyek azokra érvényesek, akik vélt vagy valós biológiai nemük (nőstény) alapján rendszerszintű elnyomást szenvednek el.

Ám ha így értelmezzük Jenkins javaslatát, az sem oldja meg az inklúzióproblémát. Ha ugyanis a nemiidentitás-feltételt úgy értjük, hogy a kérdéses normák *valóban* vonatkoznak az illetőre, akkor a transz nők egy részét a definíció továbbra is kizárja: mivel őket a többi ember nem tekinti biológiai értelemben nőnek, ezért nem is várja el tőlük a femininitás normáinak betartását; a kérdéses normák tehát nem vonatkoznak rájuk. Ha viszont ragaszkodunk az eredeti meghatározáshoz, és csak annyit várunk el, hogy az adott személy *azt gondolja*, hogy vonatkoznak rá a kérdéses normák, akkor felmerül a kérdés: miért gondolná ezt? A fenti definíció azt sugallja, mintha a transz nők valamilyen szisztematikus félreértés vagy illúzió áldozatává váltak volna, hiszen a haslangeri meghatározás értelmében rájuk a kérdéses normák *de facto* nem vonatkoznak. A transznőket tehát a

5 Jenkins azóta további kidolgozását adta az általa javasolt fogalompluralizmusnak, lásd Jenkins (2023).

jenkinsi javaslat csak azon az áron tudja integrálni a „nő” fogalmába, hogy észszerűtlen meggyőződések tulajdonít nekik.⁶

Nem tartom kizártnak, hogy kellő technikai körültekintéssel a Bogardus által felvetett probléma kezelhetővé váljon. Arra azonban rámutat, hogy mennyire nehéz fogalmilag szoros és a transzneműek önmegértését tiszteletben tartó kapcsolatot teremteni a társadalmi nemek feminista és identitásalapú fogalmai között.

A Jenkins és Bogardus közti vita számos párhuzamot és folytonosságot mutat azokkal az érvekkel és ellenérvekkel, amelyek a tágabb közéletben és a szűkebb aktivizmusban jelennek meg a transznemű emberekkel kapcsolatos aktivista követelések és gyakorlatok értékelésében. A Haslanger által bevezetett fogalmi megkülönböztetések és Jenkins javaslata együttesen lehetővé teszik, hogy tisztábban lássuk a különböző „transzviták” dinamikáját. Tekintettel arra, hogy mennyire szenzitív társadalmi ügyről van szó, amely egyfelől kulcsfontosságú szerepet játszik számos országban a progresszív baloldal és a jobboldal közti kultúrharokban,⁷ másfelől megosztja magát a progresszív tábor is, talán nem felesleges, ha az eddig bevezetett fogalmi apparátus segítségével futólag ránézünk a kérdéses vitákra.

Egyfelől érdemes észrevenni, hogy a fogalmi javítás módszertana filozófiának talán új, aktivista módszerként viszont egyáltalán nem az. A tanulmány elején, valamint az előző oldalon tárgyalt feminista elméleti és társadalmi áttörések mind sikeres fogalmi javítások voltak – sikeresek abban az értelemben, hogy olyan új fogalmakat honosítottak meg, amelyek nemcsak az emberek gondolkodására, hanem a jogalkotásra és a szociális intézményrendszerek működésére is hatottak. De nem csak a feminista mozgalom élt ezzel a lehetőséggel – az összes többi progresszív társadalmi mozgalom is hasonlóan tett. A transzaktivizmus azon jellemző állítása – amelyre Jenkins is támaszkodik –, miszerint a transznemű nők is nők, a szó minden lehetséges értelmében, szintén egy fogalmi javításra tett kísérlet. Ám, ahogy ezt Jenkins esetében láthattuk, ez a fogalmi javítás legalábbis eltávolodik a feminizmus legtöbb irányzatának attól a – Haslanger által is artikulált – gondolatától, hogy a nemek közti társadalmi különbségek alapja, kiindulópontja a biológiai nem. Míg tehát a transzaktivizmus olyan irányba kívánja módosítani a férfi és a nő bevett fogalmait, hogy az elsősorban a megélt identitásra támaszkodjon, addig a feminizmus (hagyományosnak mondható) irányzatai egy másik fogalmi javítást szeretnének meghonosítani, amely azt tükrözi, hogy a nem egy társadalmilag konstruált hierarchia egyik pozíciója, amely a biológiai nemen alapszik.

Láthattuk, hogyan próbálja meg Jenkins összeegyeztetni ezt a két szempontrendszer – és azt is, Bogardus kritikáján keresztül, hogy ez a kísérlet milyen további elméleti problémákat vet fel. A transzaktivizmus törekvéseivel szemben álló feminista ellenszegülésben vélhetően az a belátás húzódik meg, hogy a két feljavított fogalom nem simítható össze olyan módon, hogy a feminista célkitűzések ne sérüljenek (az identitásalapú fogalom javára).

Egészen más természetű egyet nem értés kormányozza a transzaktivizmus és a legkülönbözőbb jobboldali-konzervatív aktorok közti harcot. Ezt az eddig bevezetett fogalmak

⁶ Bogardus több más definíciós lehetőséget is szemügyre vesz, és amellet érvel, hogy végül mind hasonló problémába torkollik, mint a most tárgyalt.

⁷ A témában lásd Kováts Eszter (2022) hiánypótló és átfogó monográfiáját.

alapján kétféleképpen is interpretálhatjuk. Egyfelől érthetjük úgy a transzaktivisták azon állítását, miszerint a transznemű emberek ahhoz a nemhez tartoznak, amellyel azonosulnak, mint egy leíró elemzés (újszerű) eredményét. Ha így értjük, akkor az állítás az, hogy azok a természeti fajták, amelyeket eddig a biológiai nemekkel (férfi és nő, hím és nőstény) írtunk le, nem valóságosak. Amikor egyes LMBT+ mozgalmak vagy akadémiai szereplők amellett érvelnek, hogy a biológiai nem maga is társadalmi konstrukció (Fausto-Sterling 2012), akkor egy ilyen leíró elemzés eredményét tárják elénk: arról kívánnak meggyőzni, hogy eddigi, tudományosan szilárdnak hitt besorolásaink megalapozatlanok, ingatag alapokon állnak, vagy eleve csak a szexista ideológia miatt tűntek valaha meggyőzőnek. Ez a stratégia lényegében a természettudománynak, elsősorban a biológusoknak delegálja a transzneműek státuszával kapcsolatos vitát; a konzervatív válasz pedig az lesz, hogy a kérdéses mozgalmak tudományos világgépe vágyvezérelt és légből kapott.

Másfelől, modellezhetjük a vitát úgy is, mint ami eleve két eltérő elemzési módszer ütközéséből keletkezik. Míg a konzervatív jobboldal ragaszkodik ahhoz, hogy a férfi és a nő fogalmain természeti fajtákat értsen és leíró elemzést alkalmazzon, addig a transzaktivizmus – ahogy a korábbiakban utaltam is rá – egy fogalmi javítást kíván elfogadtatni a társadalomban. Ez esetben a különböző, a transzneműek jogaiért kiálló társadalmi aktorok nem kívánják aláásni a biológiai nem realitását. Ők pusztán amellett érvelnek – lásd Haslanger és II. Erzsébet esetét –, hogy a biológiai nem érdektelen, amennyiben a célunk az, hogy felszámoljuk a transznemű embereket sújtó rendszerszintű hátrányokat. Ez esetben a transznemű nőket nem valamilyen független – metafizikai, biológiai vagy egyéb kvázi objektív – feltétel alapján kell nőnek tartanunk, hanem azért, mert csak ezen a módon tudjuk megtörni a marginalizációjukat. Ez az érvelés viszont nemcsak hogy elfogadhatatlan, hanem egyenesen értelmezhetetlen olyasvalaki számára, aki úgy gondolja, hogy a „férfi” és a „nő” kategóriái valamilyen tőlünk független természeti valóságot írnak le.

Látva a vita hőfokát és azt, hogy tényleges társadalmi jelentőségéhez képest milyen erővel képes mobilizálni a különböző oldalakat, talán ez utóbbi értelmezés írja le legpontosabban a kialakult helyzetet. A feltárt módszertani különbséget ugyanis könnyű mély világnézeti különbségként értékelni; ráadásul mivel a vita elméleti és módszertani alapjai értelemszerűen feltáratlanok maradnak, még az sem tud érdemben kiderülni, ha a vitás felek elbeszélnek egymás mellett.

A fogalmi javítás javítása

Bogardus azonban egy átfogóbb kritikát is megfogalmaz a fogalmi javítás módszertanával szemben, amely a maga nyersségében a koncepció lényegét érinti. Amellett érvel, hogy a fogalmi javítás képviselői két, végső soron összeegyeztethetetlen ambíciót dédelgetnek. Egyfelől szeretnének a „tárgynál maradni”: nem egy új, önkényes fogalom bevezetésére törekszenek, hanem a már meglévő társadalmi diskurzusok és a hozzájuk tartozó fogalmak folytatására és finomítására vállalkoznak. Ha nem így lenne – mutat rá Bogardus –, az egész projekt kiüresedne: ha a fogalmi javítás szószólói pusztán arra törekednének, hogy a céljaiknak megfelelően adjanak egy új jelentést a fogalmainknak, akkor egyszerűen verbális vitát kreálnának, amelyben nem a kérdéses társadalmi egyenlőtlenségek

tekintetében, hanem a használt fogalmak jelentésében van egyet nem értés. A fogalmi javítás szószólóinak – ahogy ezt már a bevezető szakaszban említettem – azt kell állítaniuk, hogy az általuk javasolt fogalom az a fogalom, amely a legalkalmasabb a kérdéses jelenségek megvitatására, és megfelel mindazoknak a feltételeknek, amelyeknek a most forgalomban lévő fogalmunk.

Másfelől, ezzel szöges ellentétben, a fogalmi javítás mégis szándékoltan revizionista módszertan: nem célja pontosan lekövetni azt, ahogyan a hétköznapokban az adott fogalmat használjuk. Akik a fogalmi javítás módszertanát alkalmazzák, olyan definícióval állnak elő, amely bevalottan eltér a szokásostól, ám jól szolgálja az általuk képviselt politikai-erkölcsi célokat, vagy legalábbis úgy válogatnak a már meglévő – nyilvánvaló vagy működésben lévő – fogalmak közül, hogy az jól szolgálja ezeket a célokat. Bogardus szerint ez fából vaskarika: nem tudunk egyszerre új fogalmakat létrehozni és a tárgynál maradni; leleplezni az uralkodó ideológiát, de mégis ugyanabban a diskurzusban maradni, amelyet ez az ideológia formál.

Azt gondolom, a fogalmi javítás módszertanának a sikeressége végső soron azon múlik, hogy képviselői tudnak-e meggyőző választ kínálni erre a kihívásra. A szakirodalom egy jelentős hányada pontosan ezt a kérdést vizsgálja, és ezen a ponton még nehéz látni, mi lesz az uralkodó érvelésment. E helyütt csak egy elnagyolt javaslattal állnék elő, amely összhangban van Haslanger eredeti célkitűzéseivel is.

Haslanger egyik példája az általa javasolt „megszüntetve megőrző” stratégiára az „atom” fogalma (Haslanger 2012: 437), amelyet újra- és újradefiniálnak az elméleti fizikusok, és jelenleg radikálisan mást jelent, mint akárcsak ötven évvel ezelőtt. Ám egy bizonyos értelemben – mondja Haslanger – továbbra is *ugyanarról* beszélnek: a diskurzus nem tért el a tárgytól, habár a kérdéses fogalom komoly változásokon ment keresztül.

Ha ezt elfogadjuk, akkor viszont felvetődik a kérdés, hogyan sikerült meggyőzni a tudományos közeget a kérdéses jelentésváltozásokról. A válasz pedig viszonylag egyértelműnek tűnik: az adott helyzetben úgy tűnt, hogy az új fogalom teoretikus értelemben *jobb*, mint a korábbi volt: a megfigyelések szélesebb körét és jobban tudta magyarázni; érthetővé tett olyan összefüggéseket, amelyek korábban nehezen voltak hozzáférhetőek.

A társadalomtudományban és a társadalomfilozófiában az ilyesfajta megállapítások persze kicsit ingatag alapokon állnak – ráadásul ez esetben olyan fogalmakról („férfi”, „nő”) beszélünk, amelyeket nemcsak a szakemberek, hanem szó szerint *mindenki* használ. Mindazonáltal valami hasonló mellett érvelhetnénk a fogalmi jobbítás eseteiben is: végső soron a javított fogalmi elemzések akkor legitimek, ha önmagukban – tehát a kitzított társadalmi céloktól függetlenül is – *jobbak* teoretikus értelemben, mint az elődjeik. Azon, hogy „jobb”, jelen kontextusban több dolgot érthetünk.⁸ Érthetjük rajta azt, hogy jobban magyaráznak egyes társadalmi jelenségeket; a segítségükkel pontosabb előrejelzéseket tudunk tenni; rámutatnak eddig homályos összefüggésekre. De a „jobb” ebben az esetben irányulhat a megértésre, a ráismerésre is: jobb egy fogalom akkor, ha könnyebbé teszi maguknak az érintetteknek a számára azt, hogy értelmezni tudják a saját élethelyzetüket, és által megoldásokat találjanak, amennyiben ez szükséges.

8 A tudományos elméletek értékeléséről, illetve ezen belül a magyarázat kiemelt jelentőségéről a tudományos elméletekben lásd például Little (1991) és Putnam (1992).

Meggyőződésem, hogy a feminizmus történelmi sikerei részben pontosan annak köszönhetőek, hogy jobb magyarázatokat adott társadalmi jelenségek egy viszonylag széles körére, és ezzel párhuzamosan jobb, hasznosabb fogalmakat vezetett be, mint amelyek korábban forgalomban voltak. A párkapcsolaton belüli erőszak fogalma és a hozzá kapcsolódó magyarázó modellek számtalan érintettnek és segítőknek segítettek abban, hogy megértsék a kérdéses folyamatokat, így az áldozatok nagyobb eséllyel tudtak kikerülni egy veszélyes helyzetből, a körülöttük lévők pedig több megértéssel, türelemmel és szakszerűen tudták ebben támogatni őket. Amikor feminista teoretikusok elkezdtek a házimunkáról és a gyereknevelésről – láthatatlan vagy reprodukív – *munkaként* beszélni, ez számtalan dolgot jól magyarázott a nők munkaerőpiaci részvételével kapcsolatban, miközben azt is láthatóvá tette, hogy miért racionális érdeke a nőkön kívül minden társadalmi szereplőnek az, hogy a nemek közti munkamegosztás érdemben ne változzon. Amikor a '70-es években nevet kapott a szexuális zaklatás és annak hatalmi összetevői, hirtelen érthetővé és elbeszélhetővé vált az érintettek számára, hogy miért igazságtalan, erkölcstelen, ami velük történik (Fricker 2007). És végső soron ezért futhatott be ekkora karriert a társadalmi nemnek a feminista elméletből leszivárgó fogalma is: mert a segítségével artikulálni lehetett azt a különbséget, amely a biológiai nem megváltoztathatatlan realitása, valamint a társadalmi hierarchiák és normák kollektív konstruáltsága között feszül.

Mindennek fényében érdemes ismét rátekinteni az eddig elemzett elméletekre. Vajon Haslanger nőfogalma *jobb*, mint a „nő” nyilvánvaló fogalma, azaz a biológiai nem (nőstény)? Bevallom, e tekintetben bizonytalan vagyok. Egyfelől maga a feminista elemzési keret – tudniillik a nők és a férfiak közti hatalmi aszimmetria kimondása – sokkal világosabbá tesz egy sereg társadalmi jelenséget és ezek összefüggéseit, amelyek rejtélyesnek tűnnek, amennyiben „férfin” és „nőn” pusztán a biológiai nemet értjük. Másrészt viszont a haslangeri definíció mégiscsak úgy tekint a biológiai testre, mint amely pusztán anynyiban lényeges, amennyiben ürügyet szolgáltat egy hatalmi hierarchia létrehozására és fenntartására – márpedig a biológiai nemünk ennél minden bizonnyal gazdagabb módon határozza meg a létezésünket. Mindazonáltal, bármit gondoljunk is a haslangeri javaslatról, a „jobb-e” kérdés által visszatalálhatunk azokhoz a kérdésekhez, amelyek a feminista társadalomfilozófiát izgalmas és fontos diszciplínává teszik.

Jenkins nőfogalmáról viszont nehéz belátni, milyen értelemben lenne *jó*, túl a transz nők befogadásának kétségtelenül nemes szándékán. A nemiidentitás-feltétel meglehetősen önkényesnek hat, és nagyon kevés dolgot magyaráz. A nemekhez társított társadalmi normákkal kapcsolatban az érdekes elméleti kérdés nem az, hogy érvényesnek tekintjük-e őket saját magunkra nézve, hanem hogy *ténylegesen* érvényesek-e, és ha igen, akkor milyen ideológiai háttér, milyen rendszabályozási gyakorlatok és szankciók tartják fenn őket – valamint hogy ezek milyen következményekkel járnak az adott egyén vagy csoport életére. A nemiidentitás-feltétel azt sugallja, mintha nem a társadalmi elvárások formálnák a nemek közti viszonyokat, hanem azok tudomásulvétele – de ez egyszerűen nem igaz. Másfelől a nemiidentitás-feltétel azzal sem kecsegtet, hogy a segítségével elkülöníthetünk természeti fajtákat – hiszen a célja épp a biológiai binaritás keresztülmetszése vagy felszámolása.

Ráadásul – épp a fenti pontok miatt – Jenkins esetében fel sem merül, hogy az általa javasolt konjunktív definíció megfelelna a „nő” bármely nyilvánvaló vagy használatban lévő

fogalmának. Míg Haslanger úgy keretezte a saját elméletét, mint amely „leleplezi” a kérdéses fogalmak valós működését, addig Jenkins kiegészítő definíciója tisztán stipulatív, és az egyetlen motivációja a fogalom használatához képest külsődleges erkölcsi megfontolás.

Ezen a ponton érdemes összefoglalni, hol tartunk. A fogalmi javítás programja, amint azt a bevezetőben előrebocsátottam, abban különbözik a fogalmi tervezés egyéb formáitól, hogy az új, „feljavított” fogalmat alapvetően erkölcsi-politikai célok elérése érdekében vezetjük be. Ennek a módszertannak megvan a maga teoretikus ára. Előfordulhat, hogy az új fogalom jelentése annyira eltér a megszokottól, hogy bevezetése legalábbis nehézkessé vagy körülményessé válik. A legtöbb hétköznapi nyelvhasználó például feltehetőleg nehezen barátkozna meg a gondolattal, hogy Erzsébet királynőnek nem volt neme. Jenkins esetében pedig komoly problémák merültek fel a javaslat koherenciájával kapcsolatban, miközben az általa javasolt kettős nőfogalom roppant kevés elméleti haszonnal kecsegtet.

Tekintve mindezen nehézségeket, az előző bekezdésekben azt a javaslatot tettem, hogy a fogalmi javítás módszertanának ambiciózusabb kritériumokkal lenne érdemes dolgoznia: egy adott fogalmi javítás csak akkor lehet indokolt, ha a korábbi fogalomhasználathoz képest más, teoretikus szempontokból is jobbnak bizonyul: a társadalmi jelenségek szélesebb körét és jobban magyarázza, több megértést biztosít stb.

Am ezen a ponton joggal vethető fel a kérdés:⁹ ha elfogadjuk a javaslatomat, miben fog különbözni a fogalmi javítás a fogalmi tervezés egyéb formáitól? Hiszen ezek is kivétel nélkül azt a célt tűzik ki, hogy összességében jobb fogalmakat hozzanak létre. A fogalmi javítás sajátossága éppen abban áll, hogy az új fogalmat, legalábbis részben, az legitimálja, hogy segítségével hatékonyabban tudunk küzdeni politikai céljainkért. Ha ezt a javaslatot nem fogadjuk el, azzal magát a módszertant is elutasítjuk.

Válaszom két részre bomlik. Egyfelől elismerem, hogy javaslatom egy kulcsfontosságú ponton szembemegy a fogalmi javítás programjával. Úgy gondolom, hogy a menet közben feltárt problémák – a túlzott revizionizmus praktikus nehézségei, az önkényes fogalomhasználat problémája, illetve az, hogy a fogalmi javítás már a fogalomalkotás-kor kizárja a diszkusszióból azokat, akik nem osztoznak a kérdéses normatív célokban – összességében elég nyomós indokkal szolgálnak arra, hogy a fogalmi javítás haslangeri programját felülvizsgáljuk.

Másfelől, azt is gondolom, hogy az általam javasolt módosítások egy része olyan irányba mutat, amely szellemiségében hű marad a feminista filozófia hol implicit, hol explicit politikai célkitűzéseire. Az általam javasolt kritériumok alapján ugyanis az új fogalomnak nem pusztán teoretikus vagy tudományfilozófiai értelemben kell jobbnak lennie, hanem jobbnak kell lennie *az érintettek számára is*. Visszatérve Haslanger példájához: az, hogy miként definiáljuk az atomot, alapvetően azoknak az elméleti kutatóknak, fizikusoknak lényeges kérdés, akik ezen a területen a valóság minél mélyebb feltárására és megértésére törekszenek. Ezzel szemben a most tárgyalt fogalmak minősége – amennyiben megegyezünk abban, hogy ezek egy jelenleg igazságtalan társadalmi valóságra referálnak – azoknak a legfontosabbak, akik a kérdéses kategóriákkal összefüggésben hátrányt szenvednek el. Az általam javasoltak szerint egy fogalmi változtatás akkor jobb, ha a segítségével azok,

⁹ Ezúton köszönöm a lapszám szerkesztőjének, Ónya Baláznak, hogy felvetette.

akik a kérdéses társadalmi hierarchiákban alárendelt szerepet játszanak, képesek lesznek jobban rálátni az élethelyzetükre, és arra is, milyen típusú egyéni vagy kollektív, személyes vagy politikai változások szükségesek ahhoz, hogy többé ne kelljen alárendelt szerepet betölteniük. A korábban említett fogalmi javítások, a láthatatlan munkától a szexuális zaklatásig, elsősorban nem azért szolgálnak pozitív példaként, mert új utakat nyitottak meg a társadalomtudományos diszciplínák számára. Hanem mert számtalan nő számára fedték fel, milyen társadalmi valóság és miként formálja a mindennapjaikat, és eszközt adott a kezükbe ezen társadalmi valóság megváltoztatásához.

Mindebből számos fontos tanulság következik, amelyeket e helyütt csak érinteni tudok. Következik belőle például az, hogy a sikeres fogalmi javításnak tekintettel kell lennie az érintettek önmegértésére; nem javasolhat olyan jelentésváltozásokat, amelyek alapvetően idegenek attól, ahogyan ők maguk látják az élethelyzetüket. És következik belőle az is, hogy egyetlen fogalmi javítás sem tekinthető sikeresnek, ha olyasfajta elméleti „tolvajnyelvet” vezet be, amely az érintettek döntő többsége számára nem hozzáférhető (mondjuk mert olyan elméletekre épül vagy olyan elméletekre utal, amelyek szintén nehezen hozzáférhetők a kérdéses akadémiai diszciplínákat nem ismerők számára).

Kate Manne és a nőgyűlölet

Kate Manne (2017) *Down girl. The logic of misogyny* című monográfiája már nem kapcsolódik közvetlenül a „férfi” és a „nő” fogalmihoz – viszont kitűnően illusztrálja, hogyan lehet más területeken alkalmazni a fogalmi javítás módszertanát. Manne a „nőgyűlölet” fogalmát veszi szemügyre, illetve azt, hogyan lehetne szervesen integrálni egy feminista társadalomelméletbe és etikába.

Szemben az eddig tárgyalt fogalmakkal, a nőgyűlölet kifejezetten ritkán használt fogalom, amelyet a feminizmus iránt elkötelezetteken kívül kevesen vesznek a szájukra. Manne szerint ez azért van, mert félreértjük a nőgyűlölőket és a nőgyűlölő cselekedeteket is. Az igazi nőgyűlölőt valamifajta furcsa szörnyetegnek képzeljük el, aki egyéni pszichés torzulásai miatt ellenséges érzelmeket táplál (szinte) minden egyes nővel szemben, *pusztán azért, mert nő*. A nőgyűlölet olyan, mint a fobiák általában: irracionális és egyéni kezelésre szorul. Ha mindezt elfogadjuk, azzal lényegében ki is irtuk a nőgyűlöletet a világból. Amennyiben ugyanis kiderül, hogy a nőgyűlölettel vádolt illetőt nem kizárólag a nők iránti gyűlölete hajtotta (voltak egyéb indokai is); vagy hogy a nők iránti gyűlölete csak a nők egy bizonyos csoportjára terjed ki; esetleg nem találunk rá bizonyítékot, hogy *de facto* gyűlöletet érezne a nők iránt (bár kétségkívül gyűlöletre utaló módon bánik velük), akkor a nőgyűlölet vádja automatikusan elbukik.

Manne két okból is rehabilitálni szeretné a fogalmat. Egyrészt azért, mert a fogalom most már annyira szűk lett, hogy még azok a „tankönyvi” nőgyűlölők sem férnek bele, mint Elliot Roger, aki 2014-ben hat embert megölt és tizennégyet megsebesített a Kaliforniai Egyetem kampuszán. Tettét hátrahagyott kiáltványában azzal magyarázta, hogy a nők, lányok soha nem tanúsítottak iránta kellő vonzalmat, amiért megérdemlik a pusztulást.

Ám ennél van Manne-nek egy nyomósabb indoka is: úgy gondolja, hogy a nőgyűlölet Rongeréhez hasonló paradigmátikus esetei egy sokkal tágabb viselkedésminta szélsőséges

megnyilvánulásai, amelyet a feminista elméleteknek érdemes azonosítaniuk és megnevezniük. Manne társadalmi-politikai alapú nőgyűlölet-fogalma a következő gondolatból indul ki: a patriarchális társadalmi struktúrák olyan aszimmetrikus adok-kapok [*giver-taker*] helyzeteken alapulnak, amelyekben a nők kötelessége adni – szeretetet, törődést, figyelmet, hűséget, odaadást, gondoskodást, biztonságot, intimitást, szexet –, mindezen adományok elsődleges címzettjei pedig a férfiak, akik ezek folytán számos olyan privilégiumra tesznek szert – társadalmi presztízszre, pénzre, hatalomra –, amelyeknek csak addig és olyan mértékben maradhatnak szinte kizárólagos birtokosai, ameddig és amilyen intenzitással a nők hajlandók vagy kénytelenek eleget tenni „nőies” kötelességeiknek.

Ám egy ilyen nyilvánvalóan aszimmetrikus és egyenlőtlen társadalmi munkamegosztás nem maradna fenn magától. Fenntartásához először is szükség van egy elméletre, amely megmagyarázza és igazolja, miért természetes, szükségszerű és kívánatos a felelősség és a kötelességek ilyesfajta megosztása férfi és nő között. Ezt az ideológiai megalapozást és ennek megnyilvánulásait nevezi Manne szexizmusnak, és nagyjából ugyanazt érti rajta, mint Haslanger ideológián. Ezek lehetnek vallási-spirituális tézisek a férfi és a nő eltérő „princípiumairól”, de a tudomány – jellemzően az evolúciós pszichológia – is szolgálhat hasonló evidenciákkal.

A szexizmus a patriarchális elvárásokat azáltal tartja fenn, hogy naturalizálja a fennálló munkamegosztást, és ezáltal láthatatlanná teszi annak aszimmetrikus és hierarchikus jellegét. De mi történik, ha egy nő valamiért mégsem alkalmazkodik a patriarchális elvárásokhoz? Ez esetben – ahogy ez minden más társadalmi normára is jellemző – a legkülönbébb szankciókkal kell szembenéznie, amelyek elsődleges funkciója az, hogy „megrendszabályozza” a nőket, akik nem a nekik társadalmilag kijelölt pályán mozognak. Ezeket a büntető-kontrolláló mechanizmusokat nevezi Manne nőgyűlöletnek, amelyek számtalan formát ölthetnek a lekcisnylés, az elhallgattatás, a megalázás legkülönbözőbb válfajaitól a fizikai és szexuális bántalmazás legextrémebb eseteiig. Világos, hogy mindezen cselekedeteknek az erkölcsi súlya különböző, ám – érvel Manne – funkciójuk azonos: megbüntetni a nőket az általuk elkövetett normasértésekért. Míg a szexizmus pozitív ösztönzőket és megerősítő identitást ad a nőknek ahhoz, hogy továbbra is azt adják, amit adniuk „kell”, addig a nőgyűlölet őrten áll, hogy megtorolja, ha valamiért mégis kilépnének a sorból. Ahogy Manne fogalmaz: „A szexizmus laborköpenyben parádézlik; a nőgyűlölet boszorkányokat éget” (2017: 80).

Manne elméletében tehát végső soron nőgyűlölő minden olyan cselekedet, amely funkcióját tekintve olyan büntetés, amely a nőket a társadalmi normák megsértéséért éri. Ebből persze az is következik, hogy legalábbis időnként még a legfelvilágosultabb emberfők is követnek el nőgyűlölő tetteket – még ha nem is feltétlenül szándékosan és nem is Rogerével összemérhető súlyosságúakat.

Mindezek megfelelő kiindulópontot nyújtanak ahhoz, hogy Manne javaslatát az eddigi kritériumok alapján értékeljük. A Haslanger által nagy vonalakban megfogalmazott politikai feltétellel kevés gondunk akad: Manne elmélete feminista elmélet, célja egyrészt az, hogy jobban értsük azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül a nők és férfiak közti hatalmi különbségek fenntartják és újratermelik magukat, másrészt pedig az, hogy e mechanizmusok ellen küzdeni tudjunk. Ebben a tekintetben az az analitikus megkülönböztetés, amelyet Manne szexizmus és nőgyűlölet között tesz, valóban revelatív.

Segít megmagyarázni, miért lehet vonzó – lásd a jóindulatú szexizmus jelenségét (Glick és Fiske 2006) – számtalan nő számára egy olyan ideológia, amely végső soron folyamatos önfeláldozásra ítéli őket; és azt is, miért védelmezhetik ezt a rendszert azok a nők, akik képesek és hajlandók megfelelni a feminitás aktuális elvárásrendszerének (ők fognak ugyanis a legritkábban szembesülni nőgyűlölettel). Szexizmus és nőgyűlölet analitikus elválasztása – habár a való életben sokszor elmosódhatnak a határok – azt is megmagyarázza, hogy maguk a szexista normák miért nem tűnnek fenyegetőnek –, és hogy miért csodálkozhatnak rá a nők újra és újra arra, hogy retorziók érik őket, ha nem felelnek meg a társadalmi elvárásoknak.

Ennél nehezebb kérdés, hogy vajon szemantikai értelemben legitim-e a Manne által javasolt fogalmi revízió. Haslanger, idézzük fel, így határozta meg ezt a feltételt: „A kifejezés javasolt jelentésváltozása szemantikailag indokoltnak tűnik, ha a kifejezés központi funkciói változatlanok maradnak, például, ha segít megszervezni vagy megmagyarázni a jelenségek olyan alapvető csoportját, amelynek azonosítására vagy leírására a kifejezés eddig szolgált” (2000: 35). Elsőre úgy tűnhet, hogy ennek a feltételnek Manne nőgyűlölet-fogalma nem felel meg: míg korábban a fogalmat az emberek és cselekedetek egy egészen szűk és kivételesen erőszakos csoportjára tartottuk fenn, addig a manne-i értelemben a nőgyűlölet teljességgel hétköznapi jelenség. Manne kétségtelenül eltereli a szót: a jelenségek egy jóval tágabb és látszólag sokkal diffúzabb csoportját azonosítja a fogalommal.

Másrészt viszont kétségtelen, hogy Manne elmélete képes magyarázatot adni azokra az esetekre, amelyeket eddig nőgyűlölőnek nevezünk, mi több: a korábbiaknál minden bizonnyal meggyőzőbb magyarázatot kínál. Manne átfogó elmélete képes megmagyarázni a nőgyűlölő cselekedetek közti hasonlóságokat; számot ad az elkövetők morális érzelmeiről és meggyőződéseiről, és mindehhez nem kell furcsa, irracionális pszichopatológiákat feltételeznie. Ráadásul arra is rámutat, hogy bár a kérdéses cselekedetek kivételesen brutálisak és erkölcsileg elborzasztóak, mégis olyan meggyőződésekben nyugszanak, amelyeknek mindannyian ki vagyunk téve – ezáltal folytonosságot hoz létre eddig egymástól távolinak tűnő társadalmi jelenségek között. Egyszóval, mégiscsak úgy tűnik, hogy teljesíti a szemantikai feltételt, noha úgy, hogy a korábban lefedett jelenségek körét jelentősen kitágítja.

Mindezen szempontok alapján kimondhatjuk, hogy Manne feljavított nőgyűlölet-fogalma a feminista törekvésektől függetlenül is jobb, mint a korábbi fogalom: több jelenséget és jobban magyaráz, nagyobb megértést és rálátást ad az érintetteknek (jelen esetben: a nőknek) arra, hogy megértsék saját élethelyzetüket, és szükség esetén javíthassanak rajta.

Mindazonáltal Manne elemzése mégis felvet egy olyan nehézséget, amellyel a korábbiakban nem találkoztunk. Míg a „férfi” és a „nő” kifejezések nem rendelkeznek értékelő karakterrel, addig a „nőgyűlölet” nagyon is. Manne maga is rámutat: részben épp azért korlátoztuk olyan mérhetetlenül szűkre a fogalom használatát, mert nagyon erős erkölcsi vádat fejez ki. Most viszont ez a vád „szétterjed” mindazokra a társadalmi értelemben káros, ám sokszor erkölcsileg kis fajsúlyú cselekedetekre is, amelyeket immár szintén a nőgyűlölet fogalmával fed le az elmélet. Ez pedig túlzásnak tűnik: már az is a túlhibáztatás¹⁰

10 Lásd Réz (2022).

egy fajtája, ha valakit ilyen erős váddal illetünk mondjuk azért, mert belefojtotta a szót a kolléganőjébe, vagy nem jár elég gyakran szülői értekezletre.

Ezzel analóg felvetések rendre előkerülnek a feminista vagy más módon progresszív nyelvhasználatban. Helyes-e, ha bántalmazásnak nevezzük, ha egy szülő gyakran kiabál a gyerekével? Zaklatásnak nevezzük-e a részeg nyomulást vagy az utcai füttyögést? Az ilyesfajta kérdések mind ugyanazt a jogos kétséget fejezik ki: vajon nem követünk-e el *mi magunk* erkölcsi túlkapást, ha valamilyen társadalomelméleti szempont-ra hivatkozva vagy a világjobbítás vágyától hajtva elkezdünk erkölcsileg kis(ebb) fajsúlyú vétségeket olyan kategóriák alá sorolni, amelyek súlyos erkölcsi vádat és neheztelést fejeznek ki?

Ha kizárólag a várható következményeket értékelve próbáljuk megválaszolni ezt a kérdést, feltehetőleg nem sokra jutunk vele. Lesznek, akik amellet érvelnek majd, hogy ezzel csak „elinfáljuk” és kiüresítjük az erkölcsi fogalmainkat. De még ha el is fogadjuk, hogy ezzel a módszerrel sikeresen tudjuk jobb belátásra bírni a kiabálós szülőket és a nyomulós férfiakat, akkor sem biztos, hogy jó lelkiismerettel látnánk neki az ilyesfajta nyelvi revíziók kivitelezésének. Az ilyesfajta nyomásgyakorlás ugyanis jobban emlékeztet a megfélemlítésre, mint az erkölcsi meggyőzésre: szorongást és bizonytalanságot szül, nem pedig megértést. A nyelvhasználatban megjelenő szigor önmagában nem vezet erkölcsi normaváltáshoz – ahhoz ugyanis arra van szükség, hogy az érintett fél *belássa* és megértse, *miért* kell máshogyan viselkednie, mint korábban. Ebben segítheti őt a racionalitása vagy az empátiája, a másakra való odafigyelés – de önmagában az, hogy erkölcsi vádakot vágunk a fejébe, szinte biztosan nem.

Összegzés

Fogalmaink napról napra változnak. Ez a változás legtöbbször spontán, és ahhoz igazodik, ahogyan az életvitelünk és a társadalmunk, a technológiai és gazdasági környezetünk változik. De kivételes esetekben egyének vagy csoportok dönthetnek úgy, hogy katalizálják ezt a változást. Mindezt tehetik aljas szándékból: azért, hogy polarizálják a társadalmat; hogy politikai hasznot húzzanak a mások ellen irányuló gyűlöletből; hogy kiüresítsék azokat a fogalmakat, amelyeknek segítségével az emberek hangot adhatnak elégedetlenségüknek (Marques 2020). Ám még ha az őszinte vágy hajtja is őket egy boldogabb és igazságosabb világ elérése felé, akkor is felvethető a kérdés: legitim-e, indokolt-e másokra tukmálni olyan fogalmakat, amelyeket ők ismerősnek hisznek, de valójában már a korábbitól eltérő jelentéssel bírnak?

A politikai és közéleti diskurzusokban minden szereplőnek az az érdeke, hogy elfedje, ha éppen fogalmi javítást (vagy épp rontást) végez – hiszen, ha lelepleződnek, világossá válik, hogy más fogalmak mentén is be tudnánk rendezni az életünket, mint amelyeket ők javasolnak. A fogalmi javítás filozófiája azért olyan izgalmas, mert lehetővé teszi, hogy transzparensten és higgadtan gondoljunk végig olyan nyelvi-társadalmi-politikai folyamatokat, amelyek rejtetten és sokszor hisztérikus indulatok közepette játszódnak le a való életben.

E tanulmány elemzéseinek két fontos konklúziója van. Az egyik az, hogy sokkal nagyobb a folytonosság a feminista filozófia elméleti és a progresszív aktivizmus gyakorlati kérdésfelvetései között, mint azt elsőre gondolnánk. Jenkins felvetésén keresztül betekintést kaptunk egy olyan vitába, amely jelenleg kiemelt jelentőséggel bír számos ország politikai csatározásaiban; míg Manne nőgyűlölet-fogalma átvezetett bennünket a progresszív nyelvpolitika legnehezebben megválaszolható erkölcsi dilemmáihoz.

A másik konklúzió pedig az, hogy pusztán fogalmak újragondolásával nem tudjuk megspórolni sem a társadalomelméleti, sem az erkölcsi vizsgáldást. Ha önkényes módon variáljuk a fogalmaink jelentését, azzal jobb esetben kudarcot vallunk, rosszabb esetben ellehetetlenítjük, hogy érdemi – nem verbális és nem is metaszinten zajló – párbeszéd jöhessen létre. És bármilyen vonzóak is az erkölcsi céljaink, ezekre sem hagyatkozhatunk kizárólagosan. A progresszív mozgalmaknak és progresszív gondolkodóknak hinniük kell benne, hogy az általuk képviselt világkép nem pusztán vagy kizárólag erkölcsi értelemben kívánatos, hanem jobban, pontosabban, a hátrányokkal küzdők, az elnyomottak, a kirekesztettek számára több megértést nyújtva képes leírni és megmagyarázni azt a társadalmi valóságot, amelyben élünk. Ha jobbak a fogalmaink, akkor ettől jobbak.

Hivatkozott irodalom

- Bogardus, Thomas (2019): Some Internal Problems with Revisionary Gender Concepts. *Philosophia* 48(1): 55–75. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11406-019-00107-2>
- Byrne, Alex (2023): Philosophy's No-Go Zone. *Quillette*. Interneten: <https://quillette.com/2023/04/17/philosophy-no-go-zone/> (letöltve: 2024. június 12.).
- Cappelen, Hermann és David Plunkett (2020): Introduction. A Guided Tour of Conceptual Engineering and Conceptual Ethics. In *Conceptual Engineering and Conceptual Ethics*. Alexis Burgess, Herman Cappelen és David Plunkett. Oxford: Oxford University Press, 1–26. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801856.003.0001>
- Fausto-Sterling, Anne (2012): *Sex/Gender. Biology in a Social World*. New York – London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203127971>
- Fricker, Miranda (2007): *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198237907.001.0001>
- Glick, Peter & Susan Fiske (2006): Ambivalens szövetség. Az ellenséges és a jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőtlenség egymást kiegészítő igazolása. In *A társak és a társadalom megismerése*. David L. Hamilton, Susan T. Fiske és John A. Bargh (szerk.). Budapest: Osiris, 389–414.
- Hänel, Hilke (2022): Problems of Conceptual Amelioration: The Question of Rape Myths. *Journal of Social Philosophy* (53): 535–555. DOI: <https://doi.org/10.1111/josp.12381>
- Haslanger, Sally (2000): Gender and Race. (What) are they? (What) Do We Want Them to Be? *Noûs* 34(1): 31–55. DOI: <https://doi.org/10.1111/0029-4624.00201>
- Haslanger, Sally (2012): *Resisting Reality: Social Construction and Social Critique*. Oxford: Oxford University Press.
- Jenkins, Katherine (2016): Amelioration and Inclusion. Gender Identity and the Concept of Woman. *Ethics* 126(2): 394–421. DOI: <https://doi.org/10.1086/683535>
- Jenkins, Katharine (2023): *Ontology and Oppression: Race, Gender, and Social Reality*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197666777.001.0001>
- Koncz Katalin (2021): Gender, hatalom és nemzet: eltávolodás a normalitás világától. *Polgári Szemle* (17): 1–3. szám, 2021, 250–265., DOI: <https://doi.org/10.24307/psz.2021.0718>
- Kováts Eszter (2022): *Genderörületek Németországban és Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Little, Daniel (1991): *Varieties of Social Explanation: An Introduction to the Philosophy of Social Science*. Oxford: Westview Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/2185667>
- Manne, Kate (2017): *Down Girl: The Logic of Misogyny*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190604981.001.0001>

- Marques, Teresa (2020): Amelioration vs Perversion. In *Shifting Concepts: The Philosophy and Psychology of Conceptual Variability*. Teresa Marques és Ása Wikforss (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 260–284. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198803331.003.0014>
- Marques, Teresa és Ása Wikforss (szerk.) (2020): *Shifting Concepts: The Philosophy and Psychology of Conceptual Variability*. Oxford: Oxford University Press.
- Mikkola, Mari (2009): Gender Concepts and Intuitions. *Canadian Journal of Philosophy* 39(4): 559–583. DOI: <https://doi.org/10.1353/cjp.0.0060>
- Nyúl Boglárka, Ferenczy Dávid, Kende Anna és Szabó Mónika (2017): A felelőség paradoxona. A nemi erőszak mítoszok elfogadása és a társas identitás összefüggései. *Társadalmi nemek* (117): 117–140.
- Putnam, Hilary (1982): Beyond the Fact/Value Dichotomy. In *Science and the Quest for Reality*. Alred I. Tauber (szerk.). London: Palgrave Macmillan, 363–369. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-349-25249-7_15
- Réz Anna (2022): Túlhibáztatás az online térben. *Magyar Filozófiai Szemle* 2022(4): 73–86.
- Young, Iris Marion (2008): Structural Injustice and the Politics of Difference. In *Social Justice and Public Policy*. Gary Craig, Tania Burchardt és David Gordon (szerk.). Bristol: Policy Press, 77–104. DOI: <https://doi.org/10.1332/policypress/9781861349347.003.0005>

Réz Anna

egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Filozófia Intézet

Nők a konyhában

Forrás: <https://www.publicdomainpictures.net/>

Troll Veronika

Nők a konyhában

A magyar szakácskönyvek nőképe a 20. század elején és végén

Absztrakt: Kutatásomban a 20. század első és utolsó tíz évében kiadott magyar szakácskönyvek szövegeit vizsgálom. Arra keresek választ, hogy milyen nőképet jelenítenek meg a szakácskönyvek, és milyen változások láthatóak a két korszak nőképében. Szövegelemzéssel és narratívák feltáráásával bemutatom, hogy melyek a háziasszony felé irányuló társadalmi elvárásrendszer dimenziói. Kitérek arra, hogy a forrásokban milyen narratívák mentén kereteződik a férfi és a nő viszonyrendszere, illetve hogy milyen formában jelenik meg a szövegekben a nőemancipáció. Kutatásom fő konklúziója, hogy a század elején és végén a nő felé irányuló társadalmi elvárások szinte azonosak a konyha szférájában. A nőt mindkét korszakban döntően háziasszonyként ábrázolják a patriarchális dzsenderrendű háztartás szférájában. A két időszak szakácskönyveiben hasonló elvárások, feladatok és felelőségek fogalmazódnak meg.

Kulcsszavak: szakácskönyv, dzsender, dzsenderrend, nőkép, háziasszony, társadalmi elvárásrendszer

Bevezetés

Tanulmányomban a századelőn (1900–1910) és a század végén (1990–2000) kiadott magyar szakácskönyveket vizsgálom.¹ Elemzésemben arra keresem a választ, hogy (1) a szakácskönyvek milyen nőképet jelenítenek meg, (2) milyen társadalmi elvárásrendszer irányul a nő mint háziasszony felé, és (3) mindez milyen narratívákon keresztül legitimálódik a szövegekben.

A szakácskönyvekből megtudhatjuk, hogy keletkezésükkor milyen társadalmi elvárások irányultak a nőkre, milyen jellemzőkkel rendelkezik a jó háziasszony, milyen tevékenységeket és feladatokat kell ellátnia; illetve mindez milyen keretkezésben jelenik meg. A téma ily módon való kutatásának előzményei legjobb tudomásom szerint a magyar szociológiában nincsenek, ám angol nyelvű társadalomtudományos munkák között található olyanok, amelyek fontos támpontot nyújtanak. Sherrie Inness (2006) szerint a szakácskönyvekben nemcsak a gasztronómiai változások lenyomata követhető nyomon, hanem a társadalomról és annak átalakulásáról is sokat elárulnak, sőt, olykor a szakácskönyvírók abból a célból írják könyveiket, hogy megváltoztassák a társadalmat, a társadalmi elvárásokat, a nemi szerepeket és egyéb egyenlőtlenségeket. Kutatómunkám alapján azt látom, hogy a magyar szakácskönyvek között kevésbé jellemző az effajta célból írott mű.

Nevada Davis Hitchcock (1917) részletezi a háziasszonyra háruló felelősségeket és a háztartásvezetés korlátait. Megállapítja, hogy az amerikai nők kis aránya rendelkezik csupán azzal a tudással, ami ahhoz kell, hogy a ráruházott háziasszonyi felelősségeknek eleget tegyen egy élelmiszerválság idején (egészséges és olcsó élelmiszerek helyes beszerzése, takarékos beosztása és tárolása stb.). A háztartást vezető nő korlátokba ütközik, amelyek közül Hitchcock említi az élelmiszerárral spekulálókat, a megnövekedő ellátási láncot, az információhiányt és a férj esetleges drága ételkívánságait. Ugyan a szerző amerikai kontextusban beszél a század eleji háziasszony problémáiról, azok párhuzamba állíthatók a korabeli magyar háziasszonyok felé irányuló elvárásokkal és a mindennapokban tapasztalt dilemmáikkal.

Jessamyn Neuhaus (1999) 1950-es évekbeli amerikai szakácskönyveket vizsgálva azt találja, hogy a háború utáni háztartási ideológia mentén a nőket – valójában kevés sikerrel – vissza akarják terelni a konyhába a hagyományos nemi szerepek és nemi normák hangsúlyozásával. Neuhaus szerint a szakácskönyvekben szereplő elvárások nem egyeznek az amerikai nők valóságával, sőt, az ellentmondás a szövegekben is tetten érhető: a nők elfoglaltsága miatt gyors és egyszerű recepteket ajánl, ám kiemeli annak fontosságát, hogy a háziasszonynak kreatívan kell főznie, ez pedig kétségkívül időigényes munka. E tendencia a század végi magyar szakácskönyvekben is megfigyelhető.

A közelmúltban e kutatási téma nemzetközi – nyugati és észak-európai – területén megjelentek az otthon főző férfira irányuló elemzések. Az én megközelítem – fókuszban a magyar háziasszonnyal – hasonló szempontokat fog szem előtt tartani, mint Helen Andersson és Göran Eriksson (2022), akik munkájukban az otthoni főzés

¹ Köszönöm szépen a szakmai konzultációkat, a tanácsokat, a közös munkát dr. Aczádny Juditnak és dr. Hadas Miklósnak.

maszkulinizálódásával foglalkozva azt vizsgálják, hogy milyen értékek kötődnek a férfiakhoz, az ételhez és az otthonhoz a férfiak által férfiaknak írt szakácskönyvekben, és a szövegek, képek hogyan legitimálják e narratívákat.²

Elemzésemben megvizsgálom, hogy milyen társadalmi elvárások találhatók a magyar szakácskönyvek szövegeiben. A szakácskönyveknek – főleg az internet megjelenése és elterjedése előtt – meghatározó szerepük volt a megjelenített háziasszonykép internalizálása során, hiszen a családi mintákon kívül elsősorban ezek a könyvek szolgáltattak képet, követendő példát a nők számára ahhoz, milyen háziasszonnyá váljanak.

A háziasszony a feminista társadalomtudományokban

A szakácskönyvekben megjelenő nőképet elemzését az általam legrelevánsabbnak tartott – feminista – szempontnak megfelelően keretezem. Kutatásom számára azért ad megfelelő elméleti és fogalmi támaszpontot a feminista megközelítés, mert segítségével vizsgálhatóak a nemek közötti társadalmi viszonyok és dinamikák, illetve a nő helye a fennálló társadalmi rendben. A patriarchátus fogalmának sokféle értelmezése közül azokat fogom használni, amelyeket Kate Millett és Adrienne Rich feminista szerzők alkottak meg, és amelyeket a feminista társadalomtudomány is használ. Millett (1970) szerint a patriarchális társadalmi rend legfőbb jellemzője, hogy a hatalom a férfiak kezében összpontosul, és ezáltal a férfiak hegemon helyzetben vannak a nőkkel szemben. Rich (1976) a patriarchátus fogalmát az apák hatalmaként definiálja, és nagyobb hangsúlyt fektet a családi szférára: „egy olyan családi-társadalmi, ideológiai, politikai rendszer, amelyben a férfiak – erővel, közvetlen nyomással vagy a rituálék, a hagyományok, a jog, valamint a nyelv, a szokások, az illem, a nevelés és a munkamegosztás közvetítésével – meghatározzák a nők számára előírt, illetve tilalmazott szerepeket, amelyekben a nő minden téren a férfinak van alárendelve” (Rich 1976: 57).

A szociológiában és a feminista tudományokban fontos szerepet kap a háztartáson belüli munkamegosztás nemi eloszlásának témája, mert az intim szféra terében jól vizsgálhatóak a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek (DeVault 1991; Szabo 2014). A férfi- és a női foglalkozások más szférában zajlanak, az industrializációval és a bérmunka elterjedésével a nemi alapú munkamegosztás térbeli elkülönülése is megvalósul (Nagy 1994). A nők mindennapi életéhez tartozó cselekvéseket és viszonyokat – a magánszférát – a szociológia sokáig nem tartotta társadalmi kérdésnek, azonban a feminista elméletekkel kezdetét vette a köz- és magánélet szétválasztása, és a magánélet vizsgálatának beemelése a tudományba (Lampland 1994). Mindkét társadalmi térben patriarchális rend uralkodik. A patriarchális uralom magánszférában megjelenő formája az otthon intim terében, a családban közvetlenül tapasztalható, itt sajátítják el a családtagok azt a patriarchális rendet, amelyben a szülő a gyermek felett és a férfi a nő felett gyakorol uralmat (hooks 1994).

2 A 20. század elején és végén Magyarországon nem található meg a svéd szerzők által leírt főző férfi, ehhez a 21. században kiadott szakácskönyveket lehetne vizsgálni. Az általam tárgyalt időszakban a főző nő és a séf férfi megkülönböztetése a gyakori, főző férfi nem ír szakácskönyvet és főző férfiaknak sem adnak ki recepteket. Jelenlegi tanulmányomban használt korszakeret nem alkalmas a férfiak által és férfiaknak írt magyar szakácskönyvek vizsgálatára.

Kutatási kérdésem elemzéséhez fontos megalapozni a patriarchális magánszféra terét, mert a vizsgált források e téren belül keletkeznek és kerülnek felhasználásra. Ezenkívül a vizsgált szakácskönyvek célja jellemzően az, hogy e szférában segítse a magyar nőket jó háziasszonyokká válni, a háztartáson belüli élet praktikáit elsajátítani, valamint a konyhában való teendőket ellátni, és a felelősségeknek eleget tenni.

Sylvia Walby (1989) a patriarchátus rendszerét hat patriarchális struktúra összességéként írja le: (1) a termelés, (2) a kultúra, (3) a szexualitás, (4) a fizetett munkához való viszony, (5) az állam és (6) a férfi erőszak patriarchális struktúráinak összességéként. A tanulmány szempontjából a hat struktúra közül az elsőt érdemes kiemelni. A patriarchális termelési mód a nők által otthon, ingyenesen végzett háztartási munka és gondoskodás, amely biztosítja a család többi tagjának munkavégzéséhez szükséges újratermelést (Gregor 2018). Azonban Walby azt is állítja, hogy a hat struktúra mellett megkülönböztethető a férfiuralom két fő rendszere: a köz- és a magánszféra patriarchátusa. A közsféra férfiuralma a nőt – általában a nők csoportját – alárendelt pozícióba helyezi, míg a magánszféra patriarchátusa a nőt – mint egyént – a szociális életből kirekesztve a háztartás és az otthon terébe szűkíti (Walby 1989). A háztartás szféráját elszigetelő börtöntől békés menedékgig sokféleképpen jellemezték (Hjelm 2011: 3), a második hullámos feminizmus azonban kiállt amellett, hogy az otthon szűkös tere korlátozottságra kényszeríti a nőket, és megfosztja őket a más szférából származó identitástudattól (Gillis és Hollows 2009). A posztfeminizmus viszont a háziasszony definíciójának olyan újragondolását tartja szükségesnek, melyben nem az elnyomást jelképezi az otthon tevékenykedő nő (Genz 2008).

Az industrializáció előrehaladtával a nők egyre gyakrabban tudnak – vagy kényszerülnek – kiszakadni a háztartás mikroszférájából, hogy kereső tevékenységet folytassanak; azonban az figyelhető meg, hogy a női munkavállalás mellett a reprodukív, gondoskodó feladatok ellátása még mindig a nőkre hárul, és a trendek a kettős teher növekedésének erősödését mutatják (Nagy 1994; Pongrácz 2005). E tendencia összeköthető a „háziasszonyosodás” (housewifization) fogalmával, ami „olyan folyamat, amelynek során a nőket társadalmilag háziasszonyként határozzák meg, akiknek megélhetése a férj jövedelmétől függ, tekintet nélkül attól, hogy ténylegesen háziasszonyok-e, vagy sem” (Mies 1982: 180; saját fordítás).

A háziasszony munkájának marxista keretezésben való tematizálását Wally Secombe (2018) az 1970-es években vezeti be a társadalomtudományokba. Secombe a bér nélküli, láthatatlan reprodukív munka fogalmát állítja középpontba, amely elvégzése a nők kötelessége, és oda vezet, hogy a háziasszony függő, kiszolgáltatott és elszigetelt pozícióba kerül. A nem megfizetett házimunka a sok esetben háztartásbeli, otthon lévő és gondoskodó feladatokat ellátó nőre hárul, míg a férfi fizetett bér munkát végez a társadalom valamelyik másik szférájában.

A biológiai nem általi kizárólagos meghatározottság már rég nem magyarázó értékű a társadalomtudományokban. A társadalmi nem (dzsender) fogalma segíthet annak a megválaszolásához közelebb jutni, hogy miért a nő – és nem a férfi vagy mindkettő – van a konyhában, végzi el a háztartás feladatait, főz, mos, takarít stb. A társadalmilag konstruált nem terminológiája kiszélesíti a nemek viszonyának értelmezését, és a jelentésbe belefoglalja a „társadalmilag, történetileg és szemiotikailag pozicionált különbözőségeket”

(Haraway 1994: 134). A dzsender „olyan konstrukciónak tekinthető, amely egyes személyek számára elvárás mintákat állít fel, a mindennapi élet társas folyamatait szabályozza, és beépült a társadalom alapvető intézményeibe: a gazdaságba, az ideológiába, a családba, a politikába” (Lorber 1994, idézi Neményi 1999: 10). A társadalmi nem befolyásolja a hatalom, a társadalmi státusz, az életlehetőségek és pozíciók elérhetőségét, valamint az erőszaknak, diszkriminációnak, elszigeteltségnek, kiszolgáltatottságnak, elszegényedésnek és a hátrányos helyzetnek kitettséget (Belinszki 2003). E fogalom nem csupán megkülönbözteti a férfiak és a nők csoportját, hanem hierarchikus viszonyt állít fel közöttük, amely mindkét csoport felé nyomást gyakorló társadalmi elvárások rendszerén keresztül érvényesül (Gregor 2018). A különböző feminista irányzatok kutatói egyetértenek abban, hogy a férfi és a nő társadalmilag konstruált csoportokként való értelmezésének legfőbb jellemzője a hierarchikus, alá-fölrendeltségen alapuló dinamika, mely a két társadalmi nem számára eltérő elvárásrendszer intézményesít (Neményi 1999).

A férfiak és nők társadalmilag konstruált neme közötti viszonyrendszert, struktúrát R. W. Connell (1987) dzsenderrendnek nevezi, amely különböző formában, de minden társadalomban megtalálható. E rendet három fő dimenzió kölcsönös hatása alakítja és tartja fenn: a munka, a hatalom és a katexis (az érzelmek és a szexualitás e kategóriába értendő). E struktúrán belül értelmeződik és töltődik fel jelentéssel a maszkulinitás és a femininitás fogalma, ami által a dzsenderrend egyéni és társadalmi szinten formálja és korlátozza a cselekvőképességet (Connell 1987).

Módszertan

Kutatási kérdéseim megválaszolásához elsődlegesen kvalitatív módszert alkalmazva a szakácskönyvek szövegeit – előszavakat és bevezető fejezeteket – elemzem. A szakácskönyvek lehetőséget nyújtanak arra, hogy a nemi viszonyok, a nőkép és a háztartáson belüli dinamikák bemutatását nemzeti kontextuson belül különböző időszakokban meg lehessen vizsgálni (Andersson és Eriksson 2022). E források segítségével beleláthatunk a konyha és a háztartás mikrovilágába, tágabban értelmezve pedig a háziasszony felé irányuló társadalmi elvárásrendszerbe, amely alapját képezi tanulmányom vizsgálódásának. A szakácskönyvek történeti, társadalomtörténeti és szociológiai szempontból fontos kordokumentumok, mert közvetlenül vagy közvetetten bemutatják a keletkezésük idején jellemző politikai, kulturális és társadalmi környezet norma- és elvárásrendszerét (Cappellini és Parsons 2012).

Refektálnom kell arra, hogy nőként írom az elemzést. Olyan nőként, akinek gyerekkorában természetes volt, hogy Horváth Ilona és Polcz Alaine szakácskönyvei megkérdőjelezhetetlen tartozékai a magyar konyha terének. Természetesen a generációkon keresztül használt szakácskönyvekbeli nőkép interiorizálását nem tudom teljes mértékben elvonatkoztatni női szocializációtól és habitualizációtól.

A korszakválasztásnál fő szempontként a 20. század vizsgálatát határoztam meg. Az egész század elemzése egy tanulmány kereteit azonban szétfeszítené, ezért a vizsgált időszak szűkítése miatt a századelő és a századvég korszakai mellett döntöttem, amellyel a század időben legtávolabbi pontjait tudom feltérképezni.

A forrásgyűjtésnél alapkritériumnak tekintetem, hogy 1900–1910 és 1990–2000 között kiadott, magyar szerzők által írt szakácskönyveket vizsgáljak, amelyek nem külföldi, tematikus konyhákkal foglalkoznak. Az Országos Széchényi Könyvtár online katalógusa szerint az alapkritériumnak megfelel 37 darab század eleji és 121 darab század végi szakácskönyv. A századelőn kiadott szövegekből minden hozzáférhetőt átnéztem (33 darabot). A század végi szakácskönyvek közül pedig mintát vettem, mert úgy ítélt meg, ha véletlenszerű mintakiválasztással a teljes minta felét vizsgálom meg, azaz 50%-os reprezentációt használok, az elegendő lesz a két korszak összehasonlíthatósága szempontjából. A kutatáshoz felhasználható forrásokat tovább szűkítettem azt a szempontot érvényesítve, hogy tartalmazzon olyan szöveget – legtöbb esetben előszó, esetleg egyéb alfejezet formájában –, amelyben nem receptekről és ételek elkészítéséről van szó. Az írók (vagy szerkesztők, kiadók) e szövegrészekben kifejtik, mi a céljuk a szakácskönyv írásával, kinek címzik, milyen típusú útmutatást adnak a célközönség számára. Közvetlenül és/vagy rejtetten megfogalmazzák, hogy milyen elvárásrendszer irányul a nők felé; milyennek kell lennie egy jó háziasszonynak, milyen attitűdökkel, tulajdonságokkal rendelkezzen, milyennel nem; mire kell figyelnie; milyen felelősségei vannak; stb. A szűkítési kritériumot alkalmazva 20 darab század eleji és 23 darab század végi szakácskönyv maradt a forrásgyűjteményben. A századelő szövegtörzsének egyesítve 42 gépelt oldalt tesz ki, a századvég szövegtörzsének pedig 56 oldal. Ezeket a szövegeket használom az elemzéshez.

A nemi megoszlás tekintetében mindkét korszakban rendkívül felülreprezentáltak a női szerzők. A századelő szakácskönyveit túlnyomó többségben (18 darab) nők írták, a további kettő könyv esetében a férfi szerzők közül az egyik előszó írója a Magyar Háztartási Iskola igazgatója, a másik pedig speciális, mert Ignótus nőként, Emma asszonyként írja alá *A Hét szakácskönyv*nek előszavát. A századvégen 16 női szerző mellett négy férfi szerző is megjelenik, illetve két szakácskönyvnek a kiadó³ ír bevezetőt, egy másikban két nő és egy férfi ír közösen. A szerzők jelentős része nemtől függetlenül valószínűleg magas társadalmi státusszal rendelkezik, főleg a századelő írói, de mindkét korszakban megfigyelhetőek alsó-középosztálybeli szerzők is. Ennek aránya és pontos vizsgálata azonban további forrásgyűjtést és kutatást igényel. A férfiak esetében elmondható, hogy nem az otthoni főzés tapasztalatából, hanem elsősorban szakmájukból kifolyólag írtak szakácskönyvet. Ezzel szemben a női szerzők között az „egyszerű háziasszony” a tipikus, aki a családi háztartásban főz nap mint nap.

A kvalitatív szövegelemzés kiegészítésének céljából a két korszak forrásainak elemzendő szövegeit megvizsgáltam a MAXQDA adatelemző programmal. A nő különböző szinonimáinak (pl. háziasszony, gazdasszony, nő, hölgy, asszony stb.) gyakoriságát, jellemző használatát szófelhőkkel ábrázolom. A háziasszony kifejezéshez leggyakrabban társított tulajdonságok láthatóvá válnak a szövegek környezetéből, aminek segítségével az elemzés során összehasonlítom a két korszakra legjellemzőbb háziasszony-karakteristikákat. A háziasszony-fogalom attribútumainál tipikus, hogy a szerzők nem negatív, tagadó formákban fejezik ki, milyennek nem szabad lennie a háztartásban helytálló nőnek, hanem azt írják le, milyen tulajdonságokat kell birtokolnia vagy megtanulnia. Az

3 Ebben az esetben nem derül ki, milyen nemű szerző írta az előszót.

elemzéskor külön tagadó formákat nem szűrtem, azonban igyekszem megemlíteni a szövegekben implikált nőkép ellentétét is.

A szövegelemzés során alkotott narratívákban a szövegek által gyakran megjelenített háziasszony-tulajdonságokat és a konyhában a nők felé irányuló társadalmi elvárásokat egyesítem. A narratívákat mint erkölcsi rendszereket és életvezetési szabályokat közvetítő struktúráként értelmezem (Lakoff és Narayanan 2010). Alkalmazom azt a definíciót, mely szerint a „narratívák szolgálnak azoknak a népi teóriáknak is az alapjául, amelyek a dolgok működésére, az emberek tulajdonságára, oksági folyamatokra, cselekvéseket meghatározó tervekre, célokra stb. világitanak rá” (Szécsi és Kékesi 2018: 33).

Elemzés

A háztartáson belüli, sokszor egymásnak ellentmondó és kibékíthetetlennek tűnő problémák időtlenek. A századelőn és a századvégen, sőt még ma is, az a legfontosabb, hogy a háztartást vezető hogyan ossza be a háztartáspénzt, vásároljon olcsón, főzzön tartalmasat, egészségeset és változatosat, mindezt a lehető leghatékonyabban és leggyorsabban. E feladatok és felelősségek a 20. század egészében társadalmi elvárásként a nőkre hárulnak. Ez alapjaiban nem változik a nők oktatásbeli és munkaerőpiaci arányának növekedésével. Ennek kitűnő indikátora, hogy a szerzők a század elején és végén kiadott szakácskönyveket kiknek írják és kiket szólítanak meg. Mindkét korszakban elsődlegesen (és a legtöbb szövegben kizárólagosan) a nőkhöz, azon belül is a már háztartást vezető háziasszonyokhoz vagy leendő háziasszonyokhoz intézik mondanivalójukat.⁴ Jellemzően osztályokon átívelve szeretnék megszólítani a főző nők tömegeit a századelőn és századvégen is.

1. ábra. A nő megszólításának gyakorisága a század eleji szövegekben

Forrás: saját szerkesztés (2023)

4 A századelő szövegeiben a nő megszólításai gyakorisági sorrendben a következők: *háziasszony, gazdasszony, nő, asszony, hölgy, szakácsnő, társnő, főzőnő, nőtárs, anya*. A századvégen: *háziasszony, nő, asszony, lány, anya, szakácsnő, főzőnő, feleség, nőtárs, gazdasszony*.

2. ábra. A nő megszólításának gyakorisága a század végi szövegekben

nő
anya gazdasszony
asszony
háziasszony
nőtárs szakácsnő
főzőnő feleség lány

Forrás: saját szerkesztés (2023)

A háztartás vezetése és a főzés feladata a női társadalmi nemmel fonódik össze. Elemzésem fő tézise, hogy a konyha szférájában a nő felé irányuló társadalmi elvárások nem – vagy csak alig – változnak a 20. század során. A társadalmi környezet változása ellenére az elvárások és felelőségek szinte ugyanazok. A nőtörténelmen belül számos makroszintű folyamat lezajlott a 20. században. Az oktatáshoz való hozzáférésnek nagy mértékű expanziója során a nők egyre nagyobb arányban rendelkeztek alap-, közép- és felsőfokú iskolai végzettséggel. A női munkavállalók száma is jelentős mértékben megnőtt, már nem a háztartás tere volt számukra az elsődleges, sokszor egyetlen élettér. Ezek a folyamatok együtt jártak a nőket munkavállalókként karrierjükben támogató szociálpolitikai intézkedésekkel, illetve a gyermekvállalás és a családtervezés folyamatának változásával, az egyéni döntések hangsúlyosabbá válásával. E makroszintű változások azonban alig jelennek meg a szakácskönyvek nőképében, a háztartás mikroszintjének elvárásrendszerében.⁵

A szakácskönyvek narratív stratégiái közül először e kiadványok nőképét járom körül, majd azt vizsgálom, hogy a háziasszonyt milyen társadalmi-történelmi kontextusba helyezik a szerzők. Végül kitérek arra, hogy e narratívákban milyen a férfi és a nő viszonyrendszere, továbbá milyen formában jelenik meg a nőemancipáció, és melyek ennek a korlátai.

A „nő mint jó háziasszony” narratíva

A két korszak szövegeinek összevetésével kirajzolódik az ideális háziasszony képe. A század eleji és század végi szakácskönyvekben a háztartást vezető, otthon főző nő takarékos, gondos(kodó), modern, okos és észszerű, gyors, tisztaságot és rendet tartó. E tulajdonságok elvárásként, feladatként, elérendő célként fogalmazódnak meg. A 20. század elején és végén egyaránt a legtöbbször használt jelzők a *takarékos*, *gondos*, *modern* és *okos* (vagy *észszerű*).

⁵ A századelő és a századvég közötti konzervatív és kommunista fordulatok sem hoztak különösebb változást mikroszinten a háziasszonyok felé irányuló társadalmi elvárásrendszerben.

3. ábra. A háziasszony tulajdonságai és gyakorisága a század eleji szövegekben

Forrás: saját szerkesztés (2023)

4. ábra. A háziasszony tulajdonságai és gyakorisága a század végi szövegekben

Forrás: saját szerkesztés (2023)

A mindkét korszakban leggyakrabban előforduló jelzőket szövegek környezetükben megvizsgálva a következő alfejezetekben bontom ki. A gyors és a tisztaságot tartó háziasszony képére azonban rövidebben térek ki, mert ezek csupán egy-egy korszakra jellemzőek. Az alfejezetekben kísérletet teszek arra, hogy a háziasszonykép dimenzióit társadalmilag beágyazzam, és megvizsgáljam, hogy az ideális háziasszony-tulajdonságoknak melyek a lehetséges ellentétei.

A takarékos háziasszony

A szerzők szerint a takarékos⁶ a háziasszony legfőbb erénye, ám ez olyan tulajdonság, amelyet tanulni kell. A szövegek azt sugallják, hogy háztartási iskolák, tapasztalatot átadó női felmenők vagy kiváló tanácsokat adó szakácskönyvek szükségesek a takarékoság „tudományának” elsajátításához.

6 A *takarékos* szó század eleji forrásokban tizennégyszer, a század végi forrásokban tízszer szerepel.

Mert mikor a háztartási iskolákban takarékoságra, rendre szoktatjuk a leányokat, s megtanítjuk arra, miként lehet és kell jövedelmünk és igényeink között a harmóniát fentartani akkor előkészítjük az életre s alapját vetjük meg a jövő boldogságának (Balás 1906: 5–6; kiemelés tőlem).

A háziasszonyi hivatás számos olyan szellemi és fizikai munkából tevődik össze, amelyek mindegyike önálló szaktudást és felkészültséget igényel, az otthonteremtéstől a takarékos pénzgazdálkodásig, a csecsemőgondozástól a gyermeknevelésig, a család mindennapi ellátásától az ésszerű munkaszervezésig (K. Daday és Pataki 1990: 6; kiemelés tőlem).

A racionális takarékoság fő indítéka mindkét korszakban gazdasági alapú. A kérdés így hangzik: „Hogyan lehet jól, ízletesen, a higiéniának megfelelően és a mai drága világban mégis takarékosan főzni?” (Nagy 1910: 3; kiemelés tőlem).⁷ Polcz Alaine is hasonló keretében fogalmazza meg ezt a problémát a 20. század végén: „Ezt a szakácskönyvet akkor kezdtem írni, amikor Magyarországon még a gazdasági válság nem volt ilyen mértékű, ugyanakkor az emberek folyton arról panaszkodtak, hogy nincs elég pénzük, nem tudják, mit főzzenek” (Polcz 1998: 5). Mi a megoldás? A takarékoság,⁸ ami a szerző szerint a kilencvenes években elfeledett tudás, amelyet szükséges volna visszahozni a háztartásokba:

A könyv – egyéb tennivalóim, munkáim miatt – hosszú ideig készült. Közben Magyarországon valóban eljött az az idő, amikor szükséges takarékoskodni, amikor családok kerülnek nehéz helyzetbe, rosszul tápláltak a gyermekek, ugyanakkor az emberek nem tudják, mit kell tenniük (Polcz 1998: 5; kiemelés tőlem).

A szakácskönyvírók a takarékoságot szorosan összekapcsolják az ésszerűséggel,⁹ az okszerűséggel és a célszerűséggel,¹⁰ tehát racionális cselekvésről beszélnek. Szekula Teréz így fogalmaz:

[a]z okszerű takarékoság egyik legszebb és áldásosabb tulajdonsága a jó gazdasszonynak s így először is azon kezdem, hogyan lehet takarékosan és mégis jó és tápláló étkeket előállítani. Az okszerű takarékoság abból áll, hogy a szakácsné mindent föl tudjon használni, a miben még némi táperő találatik...¹¹ (Szekula 1900: 4; kiemelés az eredetiben).

Ezt követően részletezi azt is, hogy az ideális okszerű takarékoság fogalmába nem tartozhat bele az, hogy a háziasszony „romlott, silány tápszereket olcsóért vegyen, vagy hogy az ételektől elvonja a szükséges kellékeket; mert a ki elvonja a családjától a szükséges táplálékot és minden rendszer nélkül összehabarja az étkeket, csakhogy legyen valami a tálban, az nagyon csalódik” (Szekula 1900: 4; kiemelés az eredetiben), mert ha emiatt

7 „Könyvem megírásánál éppen az egyszerű, puritán felfogás vezetett” (Nagy 1910: 3).

8 „Ezen sokat bosszankodtam, mert tudtam, hogy Amerikában az étel 27%-a kerül a szemétkébe, s nálunk is látom a kukázókat, látom a pazarlást, és látom, hogy akiknek valóban nincs pénzük, azok sem tudják, hogyan kell takarékosan, olcsón főzni. Az utóbbi évtizedek viszonylag jó körülményei között az emberek elfelejtették a régi recepteket, azt: hogyan lehet gyorsan, olcsón, takarékosan főzni, pedig ezek az ételek nagyon jók voltak” (Polcz 1998: 5).

9 „ésszerű takarékoság” (F. Nagy 1994: 5); „...ezért kell meggondoltan beosztanunk jövedelmünket, és ésszerűen takarékoskodnunk...” (Frank 1991a: 16); „...takarékoskodásunk mindig ésszerű legyen” (Szekula 1900: 434).

10 „célszerű takarékoság” (Szekula 1900: 435).

11 A teljes bekezdést lásd: Melléklet 1.

megbetegszik a család, végeredményben drágább lesz a gyógyszer és az orvos, mintha egészséges, tápláló ételt főzött volna.

A Szekula által leírt okszerű és helytelen takarékoság közötti legfőbb különbség a minőség. Ez összefüggésbe hozható az iparosodás folyamatával együtt lezajló táplálkozási forradalommal. Az industrializáció előtt a táplálkozáson belüli társadalmi szakadékokat az határozza meg, hogy az eltérő társadalmi státuszú egyének eltérő fogyasztói csoportokhoz tartoznak, és ezáltal különböző ételekhez férnek hozzá (Montanari 1996). Massimo Montanari (1996: 186) táplálkozástudománnyal foglalkozó történész azt állapítja meg, hogy az iparosodás folyamatával a társadalmi szakadékot más szabja meg: a táplálkozáson belüli megkülönböztetés alapja a minőség, mert az élelmiszerekből hozzáférhetővé válnak első-, másod-, harmadosztályúak és hamisítványok is.

A szövegekben megjelenő takarékos háziasszony megfelelő minőségű élelmiszerekből főz. Ez a feladat azonban beosztást, tervezést, jövőorientáltságot igényel, és valamiféle stabil jövedelmet sejtet, amivel gazdálkodni lehet, hogy mindig el tudják látni a családot. A takarékoság ellentétben áll a pazarló, nem tervező, jelenorientált gondolkodású háztartásvezetéssel. Ez párosítható a magas és az alacsony társadalmi csoportokkal is. Az alsó társadalmi csoportok sok esetben nem rendelkeznek stabil jövedelemmel, és korlátozott, hogy milyen minőségű élelmiszerekhez tudnak hozzáférni. Ezzel szemben a magas státuszú társadalmi csoportokba tartozóknak – mint az elit és az arisztokrácia¹² – szintén anyagi okok miatt, de nem kell a takarékoságra figyelniük, megengedhetik maguknak, hogy pazarló életmódot éljenek. Ha ezt a két ellentétet vesszük alapul, kijelenthető, hogy a takarékos háziasszony képe a polgári, középosztályi léthez társítható: anyagi helyzetéből kifolyólag megteheti, hogy minőségi élelmiszert vásároljon, azonban nem teheti meg, hogy pazaroljon és tervezés nélkül vezesse háztartását.

A gondos(kodó) háziasszony

A gondoskodást¹³ a társadalom történelmileg és szimbolikusan feminin, női tevékenységként értelmezi a családi munkamegosztáson és a munkaerőpiacon belül is (Acsády 2014; Neményi 1999; Seccombe 2018). A kritikai feminista elméletek megfogalmazódásáig – amelyek megkérdőjelezik a gondoskodás nőkhöz társításának determinisztikusságát – a gondoskodást elsősorban az anyák, ezáltal a nők tulajdonságaként azonosítják (Acsády 2014). A kutatott forrásokban az látható, hogy a gondoskodás dzsenderrel való kapcsolata a háztartások szintjén döntően nem változik a 20. század eleje és vége között.

A háziasszony gondosan kell, hogy főzzön, ami a háztartásban állandó feladat: „*folymatosan gondoskodni kell a család élelmezéséről*” (K. Daday és Pataki 1990: 5; kiemelés

12 Azt azonban meg kell említeni, hogy az arisztokrata származású század eleji szerzők jellemzően nem saját társadalmi osztályuk számára írták a szakácskönyveket, hanem „kiszélesítve” a nővilág egészének vagy középosztályának. Például Zilahy Ágnes – akinek szakácskönyve elején gróf Teleki Sándor előszava olvasható – osztályhelyzete ellenére azt hangoztatja az alábbi idézetben, hogy gazdasszonyi és szakácsnői tudása egyik alapja a takarékoság: „Én gazdag földbirtokos-családból származtam, gazdasszonyságom alapját otthon szereztem. Később mint katonatisztné bejártam az ország majdnem minden vidékét; mindenütt megtanultam, ami jót és takarékosat csak észlelhettem. Szenvedélyes főzőné létemre gyönyörűséggel és rögtön elkészítettem a nekem tetsző ételeket. – Így szaporodott évek során át a szakácsnői tudományom” (Zilahy 1909: 4).

13 A *gondos* szó század eleji forrásokban tizenháromszor, a század végi forrásokban nyolcszor szerepel.

tőlem). A jó háziasszony gondosan tartósítja és raktározza az ételt, takarít, vendéget fogad és ellát, gondozza a család ruhatárát (Doleskó 1905; Frank 1991b; F. Nagy 1990; Kovács 1902; Szabóné Nogáll 1902).¹⁴ Ahogy a takarékoságnál, itt is fontos a tervezés, a pontosság és az alaposág.

A háziasszonynak helyes fogalmi legyenek mindarról, mely háztartása vezetésével jár, *gondosnak*, számítónak kell lennie, tudnia kell az időt jól beosztani, minden alkalmas percet okosan és célszerűen felhasználni: mert mint tudjuk, az idő pénz. A mely háziasszony ily értelemben vezeti háztartását, az *háznépének valóságos őrőangyalává lesz*. Örökös szemé mindent meglát, figyelme mindenre kiterjed, jó példával jár elő, egész népe rendszeretővé lesz, szorgalma, rendszeretete, *gondossága* és értelmessége segélyével hajlékát a boldogság és öröm tanyájává varázsolja (Szekula 1900: 433; kiemelés tőlem).

A vizsgált szakácskönyvekben a gondoskodó háziasszony jellemzően anya- és feleségszerepben jelenik meg: gondoskodik a háztartásról, a gyerekekről, a férjéről. Ha a szerzők hajadon nőknek, leendő háziasszonyoknak címzik könyvüket, az a céljuk, hogy tanácsokkal szolgáljanak arra az életszakaszra, amikor feleség és anya válik belőlük. Ebből arra lehet következtetni, hogy a gondoskodó háziasszony képe társadalmilag a családi státusszal köthető össze, pontosabban az anyasággal és a férjzett nővel. A gondoskodással párosított ideális nőkép ellentétéhez az elhanyagolás, az önzés és az individualizmus társítható, amelyek a rossz anya és a rossz feleség tulajdonságaiként is értelmezhetők. A gondoskodás fogalma implikálja, hogy az, aki gondoskodik, mások jólétével törődik. A hajadonoknak és az egyedül élőknek ebben a keretben nincs kiről gondoskodniuk, tehát szintén ellentétben állnak a szakácskönyvek által leírt ideális nőképpel.

A századelőn a női munkavállalás szoros összefüggésben van a családi státusszal. A munkavállaló „fiatal nők többsége a házasságkötésig, illetve a gyermekszülésig pénzt keresett családjá számára, utána már csak kisebb arányban, mintegy alkalmi munkaerőként jelent meg a munkaerőpiacon” (Nagy 1994: 162). Ebben az időszakban a budapesti női keresők több mint kétharmada – országosan a női munkaerő kevesebb mint fele – hajadon (Nagy 1994: 162). 1910-ben Magyarország teljes női populációjának csupán ötöde (18%) van munkavállalói státuszban a munkaerőpiacon (Császár 2019: 19). Bár a kilencvenes években a nők még mindig kisebb arányban keresők, mint a férfiak,¹⁵ már régóta nem a hajadonok vannak többségben a női munkavállalók között. Ezért a munkaerőpiacon keresőként és a háztartásban anyákként helytálló nők kettős teherrel néznek szembe (Hochschild 1989). Az emancipáció folyamata a munkaerőpiacon hamarabb elkezdődött, mint a háztartás szférájában.

14 Erre jó példa a következő szövegrészlet. „A tároláshoz a mélyhűtő szekrény nélkülözhetetlen, ahová – legyen az bármilyen kevés – a maradékot *gondosan* becsomagolva eltehetjük, természetesen a tartalmát *gondosan* ráírva, nehogy a felolvasztás után kellemetlen meglepetést okozzanak” (F. Nagy 1990: 6; kiemelés tőlem).

15 A kilencvenes években a 25–64 évesek körében a női foglalkoztatási ráta 57 és 51 százalék között, míg a férfiaké 71 és 67 százalék között mozog (László 2022: 127–128). Ugyan a tanulmányban a századelő és a századvég összehasonlítása van előtérben, de fontos kiemelni, hogy a '90-es években a nők munkapiaci aránya jelentős mértékben csökken a '80-as évekhez képest (Nagy 2000).

A modern¹⁶ háziasszony és a modern háztartás képe meghatározó a 20. századi szakácskönyvekben. A modernitás alapeszméje a fejlődés, az egyetemes haladás, a jelenlegi rendből egy jobba való elmozdulás (Heller 2005). A modern nő tehát ki is léphetne az uralkodó dzsenderrendből és a felé irányuló társadalmi elvárások teljesítésének kötelezettségéből. Ennek egyik formája a nő munkaerőpiacra való kilépése. Ez azonban a status quót fenntartani kívánók számára nem ideális „haladás”. Például Balás Sándorné (1906: 5) szakácskönyvében dr. Ágh Géza, a Magyar Háztartási Iskola igazgatója azt a problémát fejt ki, hogy a nőt elvonják „magasztos hivatásától” (vagyis a háztartástól) a „modern irányzatok”. A modern nő képének ellentéte a konzervatív, hagyományos nő, aki az otthon magánszférájára korlátozódik, és abból nem lép ki, mert azzal megváltoztatná a konzervatív, premodern, emancipáció előtti dzsenderrendet.

A „modern konyha” (pl. Magyar 1991: 10; F. Nagy 1994: 5)¹⁷ más nemzetek gasztronómiai hatásait, az egészséges és alternatív táplálkozási ágazatokat vagy a konyha technikai felszerelését – „modernizálását” – is jelenti. A szakácskönyvek szövegeiben a „modern háztartásvezetés” (pl. Frank 1991a: 13) változást, újdonságot, a régi renddel való szembenállást takar. *A modern háziasszony* című könyvben Szabóné Nogáll Janka (1910) a modern nő képét főleg az intellektusa, esze fontosságának hangsúlyozásával írja le, és az előszó egyik bekezdésében kifejti, hogy a modern háziasszony mivel szemben született meg:

Rége a háziasszony fogalma beleolvadt a sütés-főzés mesterségébe. Minél jobban tudta az asszony a zsiros, tejfeles ételeket készíteni, minél több befőttje volt, annál jobb gazdaszszony hírében állott. És minél több evés-ivás esett a házában, annál inkább volt ő kitűnő háziasszony. Törekedtek is erre a dicsőségre a mi magyar urasszonyaink ugyancsak s kezükben a soha meg nem pihenő főzőkanállal iparkodtak azt a termést, a melyet a gazda négyökrös szekereken behordott, a kémény lenge és csalogató füstjében szélnek eresztetni... (Szabóné Nogáll 1910: 5).

A szerző szerint a premodern háziasszony a főzőkanálával vezeti a háztartást, a modern háziasszony pedig a fejével, eszével: a „modern asszony nem keze, hanem feje az otthonának s ha ez a fej nem üres, nem gyenge, nem balhitekkel tömött, egészségesen, erőteljesen, okosan és hasznosan fog élni az egész háztartás” (Szabóné Nogáll 1910: 7).

16 A modern szó század eleji forrásokban tízszer, a század végi forrásokban kilencszer szerepel.

17 „Nemcsak a technika, a tudomány halad előre hétmérföldes csizmában, de életkörülményeink, szokásaink, sőt jómagunk is. Így amikor nagyító alatt megvizsgáltam *A család* szakácskönyve első, 1972-es kiadását, ezen is le tudtam mérni, mennyire megváltozott körülöttünk a világ. Nemcsak a piac kínálta zöldségek, gyümölcsök között találok számtalan újdonságot, – ami már megszokottá vált, csak éppen egy szakácskönyvben sem találjuk a hozzávaló recepteket –, de megváltozott az a mód is, ahogyan ételünket elkészítjük. Ma már egyre több háztartásban használnak például zsír helyett olajat vagy vaját – felismerve, hogy a zsír az egyik bűnös az érzelmeszedés kialakulásában. Mindennapi eszközünké vált a turmixgép, az elektromos habverő-dagasztó, a grill, a mélyhűtő szekrény; és hiába keressük a gáztűzhelyeken az »alsó-felső« jelzést is, helyette a sokak által tepsinek vélt terelőlappal szabhatjuk meg a láng irányát. Úgy érzem, hogy alapos, a *modern háztartás* igényeit kielégítő könyvet kell adni mindazok kezébe, akik szívesen vagy az ésszerű takarékoság miatt sütnék-főznek. Ezért részben a régi recepteket újraformálva, részben mindazzal kiegészítve, amit még tudni illik egy háztartásban, kibővíttem, átdolgoztam kedvenc könyvemem. Ajánlom nemcsak azoknak, akik most kezdenek ismerkedni a konyha rejtelmeivel, de azok számára is, akik érdeklődnek a nemzetközi *modern konyha* iránt” (F. Nagy 1994: 5; kiemelés tőlem).

A forrásokban az okosság¹⁸ és az észszerűség alapvető erényei, kívánatos tulajdonságai annak a nőnek, aki háztartást vezet. Az okos háziasszony legfőbb feladata a tervezés és a főzés tudományának elsajátítása a konyhában. Tehát a háziasszonynak jól képzettnek, elegendő háztartási tudással rendelkezőnek kell lennie. Az írók ezt a megszerzendő tudást kínálják fel a szakácskönyvekben (pl. Szabóné Nogáll 1902). Az észszerű háziasszony mindkét korszakban megtervezi és takarékosan vezeti a háztartását, „észszerűsíti” a háztartási munkát (Frank 1991a; F. Nagy 1994; K. Daday és Pataki 1990), átgondoltan és hatékonyan bánt a rendelkezésére álló idővel: „minden alkalmas percet okosan és célszerűen” (Szekula 1900: 433) felhasznál.

A háziasszonynak értelmesnek, logikusnak, meggondoltnak, ügyesnek, jól tervezőnek, jól főzőnek és eszesnek kell lennie. E nőkép ellentéte a buta, illogikus, ügyetlen, át- és meggondolatlan, alacsony iskolai végzettséggel, kevés háztartási tudással rendelkező nő. Az okosság és észszerűség tulajdonsága a tudás mentén osztja fel a nők populációját. Az „okos, erős, mindentudó, mindentértő uriaszony” (Szabóné Nogáll 1910: 7) nőképe a századelőn egy népes tömeg számára elérhetetlen. A század elején az iskolázatlanság és a képzettségi lehetőségek hiánya miatt az analfabéta nők nem is tudják elolvasni a tanácsot adó szakácskönyveket, ezért az iskolázatlan nők csoportja rögtön lemorzsolódik abból a körből, akiket elérnek e könyvek. A század végén a kívánt észszerűség elsajátításának nehézsége a női munkavállalás növekedésével egyre jellemzőbb kettős teher¹⁹ (Hochschild 1989).

A tisztaságot tartó háziasszony

A tisztaságot és rendet tartó háziasszony a századelő szakácskönyveinek egyik leggyakoribb nőképe. Jellemző, hogy a szerzők külön alfejezeteket is írnak a takarításról, a tisztítószerekről, a rendrakásról és rendtartásról. Bizonyos szakácskönyvírók (pl. Kovács Teréz) egyenesen a háziasszony legfontosabb „jelszavául” írják le a tisztaságot:

A tisztaságot minden szakácsnőnek jelszavául kellene választania, mert a főzésnek és a konyhaművészetnek legelső és legfőbb kelléke a *tisztaság*; és legyen a konyha bármily szűk, bármily sötét vagy kényelmetlen, – mégsem szabad tisztátalannak lennie. A tisztaságot főleg a konyhaeszközöknél és edényeknél kell szem előtt tartani; egy tisztátalan edény használata néha az egész ebédet tönkre teheti (Kovács 1902: 28; kiemelés az eredetiben).

A tisztaság és a rend nem csupán a higiénia miatt kifejezetten fontos, hanem esztétikai szempontból is meghatározó. A háziasszonynak rendes konyhát kell prezentálnia. Ezzel szemben szégyenteljes, ha a háztartás rendetlen, pláne, ha koszos:

Hogy konyhánkban mindig a legnagyobb *tisztaság* legyen, azt nem is kellene mondanunk. Minden edény és bútordarab *tiszta* legyen; konyhánkban ne csak a főzés befejeztével legyen *rend és tisztaság*, de a főzés idejében is mindig, úgy hogy ha bárki is betekint, az ott uralkodó *rend és tisztaság* kellemesen érintse, vágya keletkezzék az ott készülő étkekre.

18 Az *okos* szó a századelő szövegeiben hétszer, az *ésszerű* szó a századvég szövegeiben hatszor szerepel. Mivel jelentésük szinte azonos, a kettőt egy alegységbe vontam össze.

19 E probléma *A gondoskodó háziasszony* alfejezetben is megfogalmazódik.

Ügyeljünk arra, hogy mindennek meglegyen a rendes helye, használat után minden edényt szép *tisztán* megsüroljunk, és megmossunk és szokott helyére visszategyük (Szekula 1900: 435; kiemelés tőlem).

A gyors háziasszony

„Lehet könnyebben, gyorsabban, ésszerűbben” (K. Daday és Pataki 1990: 5)! A gyorsaság mint a háziasszony elengedhetetlen, ideális tulajdonsága a századvég szövegeiben válik jellemzővé. „[A]z a jelszó, hogy *gyorsan, praktikusán, de azért jól!*” – állítják a *182 recept mikrohullámú sütőhöz* című szakácskönyv írói (Eperjessy, Kovács és Szily 1991: 4; kiemelés az eredetiben), és nem ők az egyedüliek, akik segítséget ajánlanak a „rohanó család étkeztetéséhez” (Eperjessy, Kovács és Szily 1991: 3). A kilencvenes évekbeli előszavakban gyakran megtalálható az az ígéret, hogy a háziasszony kezében lévő szakácskönyv gyorsan elkészíthető ételkkel van tele (pl. F. Nagy 1990; Horváth 1993; Horváth és Szepesi 1991; Polcz 1998; Schlauch és Szulyovszky 1991; Szigeti 1990; Tusor 1992).

A szerző ugyanis nagy súlyt fektetett arra, hogy receptjei komoly segítséget nyújtsanak a háziasszonyoknak ahhoz, hogy a család étrendjét olcsón és *gyorsan elkészíthető*, mégis izletes ételkkel tegyék változatossá (Turós 1991: 7; kiemelés tőlem).

A gyorsaságra főleg a már többször említett kettős teher miatt van szükség: a kilencvenes években a nők jelentős aránya kereső tevékenységet végez a munkaerőpiacon, és emellett látja el teendőit a háztartásban, átalakulnak az időbeosztások, megjelenik a szabadidő fogalma is (Falussy 1976; Fejős 2000). A gyors, hatékony, produktív és idő szűkében lévő háziasszony ellentéte a lassú háziasszony, aki rendelkezik annyi idővel, hogy például hosszú elkészítési idejű ételknek álljon neki. Ezt jellemzően nem engedhetik meg maguknak a kereső és a gyermeket nevelő nők, hanem csak azok, akik ezeken az életszakaszokon már áthaladtak, például a nyugdíjasok.

A „nő és nemzet” narratíva

A két korszakban a háziasszony felé irányuló társadalmi elvárások hasonlósága látszik a szövegekben megfigyelhető narratívákból. Négy alnarratíva különíthető el, amelyek a század eleji és a század végi szakácskönyvekben is megtalálhatók: a (1) sorsközösség; a (2) családi boldogság és nemzeti béke; a (3) vissza a múltba és a konyhába, illetve a (4) család egészségéért való felelősség témái mentén. Ezek a narratívák történelmileg beágyazott makroszintbe helyezik a nőt.

Sorsközösség

A szakácskönyvírók egyik legáltalánosabb attitűdje a „nővilágon” belüli szolidaritás, ami jellemzően abban nyilvánul meg, hogy a patriarchális dzsenderrendben magát kiismerő, tapasztalattal rendelkező asszonyok (vagy ritkán szakács foglalkozású férfiak) át akarják adni tudásukat és praktikáikat. Szándékát tekintve ez az attitűd jellemzően segítő: célja,

hogy megkönnyítse a kezdő háziasszonyok beilleszkedését a patriarchális rend szerint szerveződő háztartásba. Az írók ezáltal egyfajta sorsközösséget építenek a patriarchális status quón belül, ahol a szolidaritás, a tapasztalatátadás és a tanítás rendkívül értékes az ideális női életúthoz és a társadalmi elvárásoknak való megfeleléshez.

A következő két szövegrészlet jól példázza az eddig taglalt szerzői attitűdöt:

Az évtizedes tapasztalattal rendelkező szerzők ebben a kezdeti időszakban szeretnék *megkönnyíteni* az akarva akaratlanul háziasszonnyá váló fiatal nők munkáját. [...] Lapozzák hát gyakran ezt a könyvet, szívleljék meg a *praktikus tanácsokat* (K. Daday és Pataki 1990: 5; kiemelés tőlem).

...igen sok fiatal asszony nehéz kötelességeit lehetne *megkönnyíteni* azzal, ha már az év első napján kezébe adhatnánk egy olyan igazi, a háztartás minden gondjával, bajával, fortélyai-
val alaposan foglalkozó könyvet, melyből az egész hosszú éven át napról-napra megtalálná a fiatal asszony egy *gondos vezető jó és okos tanácsait* (Szabóné Nogáll 1902: III; kiemelés tőlem).

A szerzők legtöbb esetben hangsúlyozzák, hogy a háziasszonyi feladatok és felelőségek, amelyeket ők szeretnének átadni, nem könnyűek, sőt akár küzdelemként is keretezik a konyhában végzendő tevékenységköröket: „Az én könyvem első sorban a kezdő főzőnőt óhajtja bátorítani, *küzdelmében megsegíteni*; lehetőleg világos beszéddel, röviden, de mégis kimerítőn közlöm azt, amit neki okvetlenül tudnia kell a siker érdekében; és nemcsak a helyes eljárásra tanítom, hanem felemlítem azt is, hogy esetleg mi tekintetben véthet” (Komáry 1906: 1; kiemelés tőlem). A jelenlévő status quo és elvárások kritikája helyett inkább döntően azt erősítik, hogy a nehézségek dacára a megfelelő helytállás, a tökéletes háztartásvezetés elegendő jutalom, a nő beteljesedése lehet. A helyes attitűd bemutatása egyben identitásátadásként is értelmezhető.

Ebben a narratívában mindkét korszakban a szakácskönyv mint tanácsadó, jóbarát, útmutató, kalauz van jelen a háziasszony mellett (Balás 1906; Divat Újság 1909; Egy székely asszony 1906; Ignótus 1908; Frank 1991; Schlauch és Szulyovszky 1991; Panni néni 1903; Pelle 1995; Sárosi é. n.; Szabóné Nogáll 1902; Sz. Hilaire 1901; Szigeti 1990; Tamás 1900). A szerzők hajlamosak akár hosszú bekezdésekben taglalni saját pozíciójuk legitimálását: tudásuk hány éves háziasszonyságon alapszik, kitől tanulták praktikáikat, miért tartják magukat érdemesnek arra, hogy tudásukat megosszák a „nővilággal”.

Családi boldogság és nemzeti béke

A nő által a konyhában jól végzett tevékenységek felelősek a családi boldogságért és a nemzeti békéért, egyensúlyért, felemelkedésért – állítja a második narratíva, amely mindkét korszakban megfigyelhető. A család mikroszférájában a nő feladata, hogy megteremtse a kiegyensúlyozott, harmonikus, nyugalommal és vidámsággal teli légkört. Igazi boldogság családi szinten nem létezhet „a háziasszony által vezetett jó konyha” nélkül, mert ez biztosítja és hozza létre a „kellemes otthont” (Balás 1906: 3). A szövegek szerint a nőnek kötelessége magát háttérbe szorítva a háztartás jóllétét és békéjét mint magasztos célt szem előtt tartania: „a család középpontja a nő s értéke annyi, amennyire a családot saját

énjének háttérbe helyezésével boldogítani képes” (Komáromy 1906: 5). Az 1990-es években is a „háziasszonyi hivatás” e feladatköre mint elsődlegesen fontos felelősség fogalmazódik meg (K. Daday és Pataki 1990: 6).

A konyha a békéért felelős szintéreként jelenik meg, amelyben a nő köteles helytállni. A békét több szinten értelmezik a szerzők. Van, aki a család szintjére utal, és „házi békéről” beszél, amely „igaz s majdnem egyetlen forrása” a konyha (Szabóné Nogáll 1902: III). Horváth Ilona híres szakácskönyve – amely az 1990-es években legalább hét kiadást és utánnomást megélt – szintén hangsúlyozza, hogy „az otthon békességének kulcsa az asszony kezében van, és rajta áll, hogy a családi asztalon »minden tál étel egy szerelmi vallomás vagy ellenkezője, egy csöndes válóper« legyen” (Horváth 1993: 5). E narratívában a házasságot is a nőnek a konyhában való kiváló megfelelése tartja egységben.

Tőlünk háziasszonyoktól függ tehát elsősorban, hogy ezt a jókedvet környezetünkben fentartsuk. Ne vessük meg tehát a főzőkanál uralmát. Hanem ügyeljünk fel magunk az étellek jó és ízletes elkészítésére, hogy családi békénk biztosítva legyen. Hisz már koszorús költőóriásunk, Jókai is megmondta, hogy „a jó konyha a jó házasság fundamentuma”. Rajta hát kedves társnőim, főleg pedig kis menyecskék, menyasszonyok és menyasszonyjelöltek, ha azt akarjátok, hogy tanyát üssön otthonotokban a béke és az egészség, úgy forgassátok minél gyakrabban ezeket a lapokat és a főzőkanalat, mert: „Gyakorlat által válunk mesterekké” (Nagy 1910: 5; kiemelés tőlem).²⁰

A főzés tudománya „a magyar háziasszony igen értékes, elengedhetetlen kelléke”, amelyet, ha jól művelnek, családi békét teremt (Schlauch és Szulyovszky 1991: 3). Ám a szakácskönyvírók mindkét korszakban a jó főzés felelősségét a családi szint fölé is kiterjesztik, és nemzeti ügyként keretezik, mondván: az egész társadalomra kihat az, ahogyan a nő a konyhában tevékenykedik. A szakácskönyvszerzők különböző indokokkal és érvekkel alapozzák meg ezt az összefüggést. Frank Júlia (1991a) az egészséges táplálkozást mint a háziasszony által elvégzendő életmód-változtatást tartja kívánatosnak, hogy megelőzze a társadalom egészének egészségügyi hanyatlását. Dr. Ágh Géza azzal érvel, hogy ha a háziasszony a takarékoság, a rend, a tisztaság és a harmónia jegyében létrehozza a családi boldogságot, az összefüggésben van a „nemzetek nagyságával” (Balás 1906: 5–6). K. Daday Enikő és Pataki Mária (1990: 10) szerint a háztartáson belüli gazdálkodás kvalitása befolyásolja a társadalmat, mert „ahol az emberek magatartása kulturált, élete rendezett, a maguk fejlődését szolgálva ésszerűen gazdálkodnak, ott a társadalom egésze is kiegyensúlyozottan fejlődik”. A Katolikus Asszonyok Lányok Egyesületének vezetősége államszocialista-szerű logika alapján legitimálja, hogy a nő konyhai szerepe „nemzeti érdek”, mert „jól, okosan táplált gyermekekből fejlődnek egészséges, életerős, munkabíró tagjai hazánknak” (Schlauch és Szulyovszky 1991: 3). E narratíva utolsó példájaként a század eleji *Szegedi új szakácskönyvből* vett részletet fogom bemutatni, amely kitűnően illusztrálja a „jó konyha” és a „jó nemzet” közötti összefüggés logikáját, sőt, ez a szöveg a nemzetek közötti kapcsolatokra is kiterjed:

²⁰ Érdemes kiemelni, hogy a legutóbbi két idézett szövegben az írók – Horváth Ilona (1993) és alsózopori Nagy Ferencné (1910) – mindketten Jókai Mórtól kölcsönöztek mondatrészleteket a jó főzés és a jó házasság egyenesen arányos kapcsolatának legitimálására. Erre részletesebben kitérek *Az emancipáció határai* című alfejezetben.

A „*Szegedi Új Szakácskönyv*” a magyar gazdasszonyokat a jó ételeknek olcsón való előállítására tanítja és ezzel nagyobb és közvetlenebb hasznot hoz a magyarságnak, mint sok más könyv, mert egészséges testben lakhatik egészséges lélek. Rosszul táplált emberek rendszeresen buták is. *Az a nemzet halad, a mely jól eszik és iszik.* A halzsírral főző eszközök, a kókuszdióon élő kafferek, a csigákat szopogató pápuák még most is a gorillák niveljében állnak. A rostbeafet fogyasztó angolok alig pár százezren, százmillió induson uralkodnak. Tessék ezeket az indusokat „élhetőbb” kosztra fogni és a britt uralomnak nagyon hamar vége lesz Ázsiában (Szekula 1900: 8; kiemelés tőlem).

Vissza a múltba és a konyhába

Mind a századelőn, mind a századvégen a szakácskönyvírók által népszerű írói narratíva a múlthoz, a hagyományokhoz, a „régis szép időkhöz” való visszatérés. A kilencvenes években az elődeink bölcsességének felelevenítése a körülbelül százéves magyar szakácskönyvek reprint kiadásaiban is tetten érhető (pl. Bánffyhungyadi Hunyady 1990; Doleskó [Rézi néni] 1993). Ez a narratíva a hagyományos dzsenderrendet szeretné fenntartani és újratermelni (vagy ahhoz visszatérni) a konyhában, erősen érződik benne a „háziasszonyosodás” elméletének fő állítása, miszerint a nők társadalmilag háziasszonyokként vannak meghatározva családi státuszuktól vagy jövedelmi helyzetüktől függetlenül (Mies 1982).

A főzés tudományának elsajátítását terjeszteni kívánók körében feltűnik az az érv, hogy „nálunk az asszonyok, lányok magas százaléka valójában nem tud főzni” (Polcz 1998: 6), általában azzal a felhanggal, hogy a nagyanyáink, dédanyáink bezzeg rendelkeztek ezzel a tudással. Azonban nem csupán a rendszerváltás utáni évtizedben megjelentetett könyvek szerzői gondolkodtak így, jelen volt e gondolat például 1906-ban is: „A magyar nő hajdanában híres volt arról, hogy jól értett a háztartás vezetéséhez, sőt a főzéshez is. Ez a jó hirnév újabb időben mintha kezdene homályosodni! Bárha sikerülne ennek a könyvnek újra feléleszteni a háztartáshoz és a főzéshez való kedvet” (Balás 1906: 3).

A feltételezésből – miszerint kevés vagy egyre kevesebb nő tud főzni – következik, hogy kívánatos volna a nők „visszaterelése” a konyhába: „Könyvem révén talán sikerül visszahódítanom a konyha birodalmába sok oly nőt, akiket az utolsó évtizedekben a mindennapos kenyérért való harc önhibájukon kívül idegenített el a főzés tudásától. – *Talán sikerül visszatérítenem sok olyan nőt a főzés művészetéhez, akik a helytelen nevelés, a kényelem szeretete, az anyagi javak bősége és a zsúrozás hajhászása miatt eltántorodtak ősanyáink gazdasszony-erényeitől*” (Komáromy 1906: 4–5; kiemelés tőlem). Így vélekedik dr. Ágh Géza is, aki az általa vezetett intézmény céljaként a nők főző háziasszonnyá nevelését tartja helyénvalónak:

A felszínen levő szociális kérdéseket a háztartási iskolák részben megoldják, mikor a modern irányzatok által magasztos hivatásától elvont nőt visszavezetik oda, hová rendeltetése fűzi: a családhoz. [...] Erre oktatta leányainkat az iskola keletkezésétől e könyv szerzője s hogy az elért eredmény intézetünknek díszeré válik, mutatja a szülők fokozódó érdeklődése s hirdeti amaz 1200 magyar nő, kiket jó háziasszonyként adtunk a társadalomnak. [...] Vajha nemes célunkat az egész társadalom belátná s jóakarólag támogatná amaz ügyet, mely ma már a magyar társadalomé (Balás 1906: 5–6).

Komáromy Erzsébet (1906) szakácskönyvében azzal érvel, hogy a kitűnő főzőnőnek legalább annyi méltóság, tisztelet és megbecsülés jár a társadalomban, mintha más területen szerezne elméleti szaktudást. A századelőn kiadott szakácskönyvek két szerzője a főzést magát vagy a főzésen belüli praktikák valamelyikét Achilles-saroknak nevezi, ami azt implikálja, hogy ez a tevékenység és tudás sérülékeny (Nagy 1910; Szopori Nagy 1907).

...a főzés, a mi Achilles-sarkunk. Itt sebezhetőek vagyunk. Egy kis felületességgel, látszólag hamar találhatunk e sebezhető pontunkra nemcsak mentséget, de vigaszt is. Mert hiszen mindazt amit szem és száj megkíván, az üzletekben készen megkaphatjuk. De természetesen amilyen gyenge ez mentségnek, épp oly szomorú is az vigasznak és bizony nemtudásunk vagy hiányos ismeretünk következményeit nagyon is megérezzük a háztartásunk körül. Azonban, hogy ezen segítve legyen: tőlünk függ. És én ebben találok a vigaszt. A szakácsművészetet minden korban el lehet sajátítani, csak türelemmel kell hozzáfogni és kitartással próbálgatni. Nem akarom azt mondani, hogy a háziasszony főzzön, de mindenesetre kell, hogy tudjon főzni. Nem csupán a tekintély fenntartása, hanem, hogy útbaigazítást tudjon adni és bírálatot gyakorolni. Ehhez pedig az kell, hogy jó gazdasszonyok legyünk és hogy jó gazdasszonyok legyünk, arról meg ne feledkezzenek – az anyák. [...] Terjedjen a kedv a főzéshez és szaporodjon e téren a tudásunk (Szopori Nagy 1907: 1–2).

Az elfeledett, női ágon továbbadott tudás fontossága Polcz Alaine szakácskönyvében is fő szempont:

Az utóbbi évtizedek viszonylag jó körülményei között az emberek elfelejtették a régi recepteket, azt: hogyan lehet gyorsan, olcsón, takarékosan főzni, pedig ezek az ételek nagyon jók voltak. [...] Ezért itt most olcsó, lehetőleg gyorsan elkészíthető, rég elfelejtett recepteket adok közre, hiszen két nagy éhező perióduson estem át, és tekintettel arra, hogy háromnegyed évszázada élek, tudom, ismerem nagyanyáink receptjeit. Engem még anyám tanított a konzervatív, hagyományos házvezetésre. E tapasztalataimat próbálok most e könyvben átadni (Polcz 1998: 5).

A különböző alternatív táplálkozási irányzatok – vegetarianizmus, reformtáplálkozás, makrobiotika stb. – képviselői is elődeink, nagyanyáink bölcsességéhez szeretnének visszanyúlni: „bátran merítsünk nagyanyáink bölcs táplálkozási szokásaiból” (Horváth és Szepesi 1991: 7), „nézzük a hagyományos paraszti étrendeket, hiszen ezt érdemes felleleveníteni” (D. Karácsony 1992: 12). Ezen alternatív irányzatok sokszor tematizálják az egészséges étkezést és az egészségünkre leselkedő veszélyeket, mint például, hogy csak arról tudhatjuk pontosan, milyen hozzávalókat tartalmaz, amit mi készítünk el. Ez a dilemma már 1900-ban is felmerül: „A massa-főzés, gyárilag előállított kutyvasztás: ennek a produktumát kell nekünk meggátolni. A paprikát adjuk vissza gazdasszonyaink kezébe és ha családjának bármily szerény, de erőteljes ételt ad, nagyobb szolgálatot tesz vele, mintha a gyárilag előállított ebédek hosszú sorozatával traktálja” (Szekula 1900: 9).

A család egészségéért való felelősség

A századelő és a századvég szakácskönyveiben egyaránt fellelhető az a narratíva, miszerint a nő felel a család egészségéért, elsősorban a főztjén keresztül. A nő feladata, hogy

megelőzze a betegséget, és ha ez nem sikerül, ápolja a beteget. A betegápolás tanácsaihoz a szerzők olykor külön fejezetet írnak, ezzel jelezve a betegellátás kiemelkedően fontos feladatát. Ilyen például a Divat Újság (1909) szakácskönyvének *Beteg ember konyhája* című alfejezete vagy Sz. Hilaire Josefa (1901) *Képes budapesti szakácskönyvében A magyar gazdasszony házi kincstárának* részeként a *Házi orvos*, a *Gyors segélynyújtás* és a *Házi gyógyszerek* című alfejezetek. Hasonlóan tematizálja az egészség fenntartását és a betegápolást a *Házi Kincsek*:

[M]int igaz, hű barátához illik, a nehéz napokban, a betegség napjaiban fog ám igazán helyt állani [a szakácskönyv]. Csakhogy, mint okos jó barát nem a kész bajhoz fut, hanem jó előre gondoskodik arról, hogy a betegséget meddig csak lehet, okkal-móddal kijátszuk, elkerüljük. Ezt a sok okot, módot is elmondja. Beszél a test edzéséről, gyermekek óvásáról, felnőttek erősítéséről, a női szépség ápolásáról. Javasolni fog házi fürdőket, ártatlan, de szükséges szépítő szereket és a hideg víz sok áldásáról fog megemlékezni. Az elkerülhetetlen szerencsétlenség pillanatában pedig ott lesz az első segítség titkaival, a betegápolás tanácsaival és egy teljes kis házi gyógyszertár jegyzékével (Szabóné Nogáll 1902: IV).

Az egészségmegőrzés munkájához segítséget nyújtanak a szakácskönyvek: egészséges, tápanyagokban kiegyensúlyozott recepteket ajánlanak a háziasszonynak (pl. D. Karácsony 1992; Szabóné Nogáll 1910; Szekula 1900; Szigeti 1990). „Egy háziasszonynak nagyon sok ötletre, fortélyra van szüksége ahhoz, hogy pénzügyi-időbeli lehetőségein belül változatos, tápláló, vitaminokban gazdag étrendet tudjon összeállítani. Ennek a munkának az eredményessége nagyon könnyen lemérhető: az adott család tagjai mennyit betegeskednek olyan okok miatt, melyek az étrend összeállítás hiányosságaira vezethetők vissza” (Tölli 1991: 5–6).

Jellemző az egészséges táplálkozásra épülő különböző alternatív irányzatok beemelése a magyar szakácskönyvekbe (pl. vegetarianizmus – Divat Újság 1903; reformtáplálkozás – D. Karácsony 1992). Emellett (főleg a századvégen) megfigyelhető, hogy a szerzők a könyv írásának idejét egészségi szempontból veszélyesnek tüntetik fel, és felhívják a háziasszony figyelmét arra, hogy meg kell védenie a családját a rájuk leselkedő „civilizációs betegségektől” (pl. Frank 1991a; D. Karácsony 1992).²¹ A forrásokban a nő elsődlegesen feleség- és anyaszerepbe helyezve felelős a család egészségéért. E felelősség hangsúlyozása jellemző a szakácskönyvek előszavaiban.²²

Háziasszonyi hivatásuk különösen értékes, hiszen *felelősséget vállalnak a családtagok életének fenntartásáért, egészségének megőrzéséért, szellemi és testi fejlődéséért*, rendezett anyagi viszonyaiért, szükségleteiknek teljes értékű kielégítéséért (K. Daday és Pataki 1990: 6; kiemelés tőlem).

21 „Sokkal jobban oda kell tehát figyelni arra, hogy mit eszünk, mint elődeinknek, ha meg akarjuk őrizni az egészségünket. A legszívszorítóbb az, hogy gyermekeink még fokozottabb veszélyeknek vannak kitéve. A mi gyermekkorunkban még kevésbé volt szennyezett a környezet. Mi még egészen a hatvanas évekig barna kenyeret ehettünk, mert csak azután szorította ki a hasznos tápanyagot alig-alig tartalmazó, bélbetegségekhez vezető fehér kenyér az egészséges barna kenyeret. Nekünk csak hétvégén került húsétel az asztalra, a cukornak, csokoládénak sem voltunk bővében. *Meg kellene óvnunk gyermekeinket a rájuk váró »civilizációs« betegségektől, a ráktól, a szív- és érrendszeri betegségektől, az idő előtti megrokkánástól és a korai haláltól.* Hiszen már most is mind fiatalabb korosztályokat sújtanak ezek a betegségek. Egyedül a reformtáplálkozással tudunk segíteni gyermekeinken és magunkon” (D. Karácsony 1992: 15; kiemelés tőlem).

22 Továbbá Frank 1991a; Schlauch–Szulovszky 1991; Szigeti 1990.

A házasság iskolája arról győzött meg, hogy kiváló gondot fordítsunk a konyhára, étkezés-re. Hisz egészségünk szorosan összefügg táplálkozásunkkal. És az a közmondás: „Gyomrában van a kedve”, ha gyerekekre készült is — felnőttekre is értendő (Nagy 1910: 5).

A „nő és férfi” narratíva

A férfi rendkívül marginálisan jelenik meg a szakácskönyvek vizsgált szövegeiben,²³ ami már önmagában beszédes, mert ebből is látható, hogy leginkább nők írnak nőknek. Férfi szerző esetében is a „nővilág” a megszólított közönség. Elkülöníthető három férfikép, mely a századelőn és a századvégen is megfigyelhető: (1) a férfi mint séf, aki a professzionális főzés terét uralja; (2) a férfi mint a nő társa és egyenlő partnere; és (3) a férfi mint családfő, családfenntartó.

Professzionálisan főző férfi és otthon főző nő

Az első kontextus, amelyben a férfi a szakácsművészet szakmájának képviselőjeként kerül szóba, hierarchikus viszonyt is implikál a két nem között. A férfi szaktudással rendelkező, professzionális séf, míg az „átlagos” háziasszony a háztartás, az otthon terében főz. A szakácsok társadalmába azok a férfiak tartoznak, akik kitanulták a mesterséget, és e területen végeznek munkát, ám a háziasszonyok populációjába minden háztartást vezető nő beletartozik, és elvárás velük szemben, hogy tanulják meg az otthon főzés praktikáit. E két szint – a férfiak által uralt professzionális főzés és a nők által uralt otthoni főzés – találkozhat oly módon, hogy a szaktudással rendelkező férfi séf szakácskönyvet ad ki, ezzel tudását és tapasztalatát felkínálva a háziasszonyoknak. Több példát láthatunk erre az 1990-es években. A Gázművek által 1992-ben kiadott *À la carte Budapest* című szakácskönyvben asszonyoknak és háziasszonyoknak címezve válogatták össze mesterszakácsok receptjeit. A mesterszakácsok közötti nemi arány: tizennégy férfi és egy nő, ezáltal tetten érhető az alá-fölérendeltség, amely a professzionális séf és az átlagos háziasszony közötti viszonyt jellemzi.²⁴ A korszak egy másik könyve a Turós Lukács séf emlékének tiszteletére kiadott receptgyűjtemény, amely a kiadó előszavával kezdődik:

Volt egykoron a Magyar Rádióban egy rendkívül népszerű műsor, amely a LÁNYOK, ASSZONYOK címet viselte, s amelyet hétről hétre sok százezer hallgató követett figyelemmel. Kétségteljesen, a műsor csúcspontjának mindig *Turós Lukács nemzetközi hírű szakácsművész receptjei* számítottak. *A háziasszonyok papírral, ceruzával felszerelve várták ezeket a percek* (Turós 1991: 7; kiemelés tőlem).

A századelőn is feltűnik ez a dichotómia. *A Hét* című hetilap a 20. század első tíz évében kétszer is – először 1902-ben, majd 1908-ban²⁵ – kiadott *A hét szakácskönyvébe* az olvasók

23 A századelő húsz szövegében hétszer szerepel a férfi különböző megnevezésekkel (*férfi, férj, családfenntartó, úr*). A századvég huszonhárom szövegében a férfi tizennégyyszer jelenik meg mint *férfi, férj, fiú és apuka*.

24 Hasonló Magyar Elek *Az Ínyesmester nagy szakácskönyve* is (Magyar 1991).

25 Legutóbbi reprint kiadása 2021-ben jelent meg.

által beküldött recepteket gyűjtötték össze. A kiválasztási folyamatról – Emma asszony fedőnéven – Ignotus hosszasan ír a bevezetőben, és említést tesz a nemi arányokról:

A receptek szerzői elsősorban többségükben hölgyek, a férfiak többnyire rossz vicceket küldtek csak, kivéve egynéhányat, aki viszont elsőrendű szakszerűséggel gazdagított bennünket. A főzéssel is úgy áll a dolog, mint az asszonyi ruhával; alapjában az asszonyok rayonja, *a férfi vagy egyáltalában nem ért hozzá*, vagy – ritka esetekben – viszont megdöbbenő izléssel és eredetiséggel, s a legjobb szabók *s legjobb szakácsok mégis csak a férfiak* (Ignotus 1908: 9; kiemelés tőlem).

Férfi és nő mint partnerek

A második kontextusban az író a férfit és a nőt mint egyenlő feleket, társakat kezeli. Ez a két korszak egy-egy szövegében jelenik meg markánsan. Egyrészt Frank Júlia *A te szakácskönyved* című könyvében, amelyben a férfi többféle megnevezése is előfordul: *fiú, férj, apuka*. Azonban a *férfi* szó csupán a „férfierő” és a „férfimunka” kontextusában tűnik fel. Kiemelendő, hogy a bevezető elején a nőt dolgozó nőként, „egyrészt anya és feleség, másrészt férfierőt is megpróbáló munkás”-ként írja le (Frank 1991a: 13),²⁶ pár oldallal később pedig a háztartáson belüli „női munka” és „férfimunka” elkülönítése ellen érvel, mondván, hogy „a háztartási munkák elvégzésénél nem kell különbséget tenni fiú és lány között” (Frank 1991a: 17). A szerző a „segítőképző férjek-apukák” háztartásba való bevonását tartja kívánatosnak, de arra is utal, hogy e folyamat még kezdetleges, és épp ezért van szükség váltásra a régi „hibás szemlélet” helyett (Frank 1991a: 17).

A századelő emancipatorikus megközelítése Szabóné Nogáll Janka *A modern háziaszszony* című könyvében jelenik meg. „*Az asszony többnyire kenyérkereső társa is a férjének* – azonkívül, hogy fejlett leánynevelésünk jóvoltából vele nemcsak mindig egyforma szellemi színvonalon áll, de sokszor még alaposan fölül is mulja. *A modern férfi az ő élete párjában már nem azt az asszonyt keresi, [...] hanem okos, ügyes, szorgalmas társat*, a ki az élet gondjából azt, a mi ő rá esik, a mi a ház falán belől van, éppen olyan értelmesen, tudatosan és sikeresen végzi, mint a hogy ő végzi, házon kívül, a nagyobbik dolgot” (Szabóné Nogáll 1910: 6–7; kiemelés tőlem). Az 1910-es szövegben is szembevetendő, hogy az író az addig uralkodó és még mindig főáramú gondolkodási paradigmával ellentétben szeretne egy új alternatívát ajánlani, amely szerint a modern férfi és a modern nő társaként vannak jelen. Megemlítendő, hogy a férfit és a nőt egyenlő félként bemutató írók narratívájában a házasság és a család fontos szerepet játszik. A „férj” megnevezést szinonimaként használják a férfira, és a „feleség”-et a nőre. Ebből is látszik, hogy a Frank Júlia és Szabóné Nogáll Janka által képviselt új szemléletben is a férfi és a nő ideálisan mint férj és feleség van jelen a háztartásban.²⁷

26 „A második világháború utáni időszakban egyre inkább elterjedt az a szemlélet, amely szerint nincs szükség arra, hogy a dolgozó nő (aki egyrészt anya és feleség, másrészt férfierőt is megpróbáló munkás) otthon mosson, vasaljon, főzzön” (Frank 1991a: 13; kiemelés az eredetiben).

27 K. Daday Enikő és Pataki Mária (1990) is egyenlő házastársi kapcsolatról írnak könyvükben.

Családfenntartó férfi és gondoskodó nő

Amikor a szerzők a szövegekben a férfit családfenntartóként ábrázolják, azzal a nő háztartásban betöltött szerepét is kijelölik. Ebben a kontextusban a férfi a kenyérkereső, akinek egészségéről és otthoni kényelméről a nő gondoskodik. R. Pongrácz Anna azt szögezi le, hogy a „jó gazdasszony is kedveskedni akar urának s minden igyekezete oda terjed, hogy izletes, pompás és kifogástalan ételt tehessen az asztalra” (R. Pongrácz 1908: 1; kiemelés tőlem). Az idézett félmondatból kitűnik, hogy a férfi a családot eltartó munkából hazatérve kiszolgálást, gondoskodást kap a nőtől. Szekula Teréz (1900: 4)²⁸ szakácskönyvében a férfit mint „családföntartó munkaerő”-re hivatkozik, és az egészséget helyezi középpontba. Szigeti Zsuzsa (1990) hasonlóan azt hangsúlyozza, hogy a nő felelősséggel tartozik családja egészségéért, a férjet külön kiemelve:

Számomra nem az a modern nő, aki kivonul a konyhából, hanem az, aki – átérezve a reá háruuló felelősséget – észrevétlen rászoktatja családját, *férjét*, gyermekeit az egészséges táplálkozásra (Szigeti 1990: 9; kiemelés tőlem).

Eszerint a modern nő az, aki gondoskodási és háztartási kötelességeinek eleget tesz.²⁹ Ilyen kötelesség a vendéglátás is, amelyre Frank Júlia *Vendégségben* című könyvében található példa: „Nagyon sok háziasszony csak egy szükséges rossznak tekinti, ha *meg kell hívnia a férj barátait, netán a főnökét, vagy a kislánya pajtásait*” (Frank 1991b: 7; kiemelés tőlem). E mondatban megfigyelhető, hogy a férfi a háztartáson kívüli világban tevékenykedik (barátai és munkája miatt), és a nő háziasszonyi szerepkörben az otthonért felelős. A nő által uralt otthon mikrovilágába kell bevezetni a vendégeket, és a vendéglátás ezernyi illemszabályára a háziasszonynak kell odafigyelnie.

Hobbizó férfi és harmadik műszakban főző nő

A férfi a fentebb kifejtett három kontextusban figyelhető meg a 20. század eleji és végi szövegekben, a kilencvenes években azonban feltűnik egy új férfikép a háztartás világában: a „hobbizó férfi” (Eperjessy, Kovács és Szily 1991: 3; Frank 1991a: 17). A „hobbizó férfi” mellett a nő mint elvárt kötelességét teljesítő háziasszony jelenik meg. A férfi abban az esetben lép be a konyha területére, ha azt szórakozásnak, örömforrásnak, hobbinak éli meg.

Hálás és népszerű a téma [a főzés és étkezés], mert ez mindenkit érdekel, mindennapjaink – sajnos manapság nem túl sok – kellemes élményei közé tartozik, [...] mert a második vagy harmadik műszakban főző *háziasszony* szeretné, ha még gyorsabban és praktikusabban tudná megoldani a rohanó család étkeztetését, mert a hobbizó *férfiak* újabb ötletekkel és ízekkel szeretnék a baráti társaságot elkápráztatni... (Eperjessy, Kovács és Szily 1991: 3; kiemelés az eredetiben).

²⁸ Idézetet lásd Melléklet 2.

²⁹ A gondoskodás és a dzsender kapcsolatáról már volt szó a nőképet bemutató *A gondoskodó háziasszony* alfejezetben.

Az emancipáció határai

A vizsgált szövegekben a férfi és a nő viszonyát megfigyelve és kategorizálva kijelenthető, hogy a legemancipatorikusabb szemléletű szerzők esetében is erősen beágyazódott az a gondolkodási paradigma, amelyben a nőnek és a férfinak hierarchikus kapcsolata van a háztartáson belül. Ha ki is szeretnének lépni e főáramú gondolkodás keretei közül, a gondolatmenet némely részleteiben sikerül, némelyben nem, amivel egy inkonzisztens, kettős narratívát hoznak létre. A vizsgált szövegekben rendkívül ritkán jelenik meg az emancipatorikus szemlélet. A két korszak legradikálisabb szövegeit (Frank 1991a; Szabóné Nogáll 1910) a nő és a férfi viszonyrendszerét taglaló alfejezetben már bemutattam, de ebben az alfejezetben is visszatérek még rájuk.

A század végi, K. Daday Enikő és Pataki Mária (1990) által írt szakácskönyvben feltűnik a patriarchális rend kritikája, a nőre rakódó felelősségek és feladatok mértékének sokallása. Érvelésük hasonlít Wally Seccombe (2018) marxista keretű elméletéhez, amely alaptézise, hogy a nők függő, kiszolgáltatott és elszigetelt pozícióba kerülnek, mert legtöbb esetben a háziasszonyokra hárul a háztartáson belüli bér nélküli, láthatatlan reprodukív munka elvégzése. K. Daday és Pataki (1990: 6) a házimunka nehézségét taglalják, és fő problémaként tematizálják, hogy „[a háziasszonyi] hivatást nálunk mindmáig *nem értékeli* nélkülözhetetlenségének és társadalmi rangjának megfelelően, *mivel ezért a munkáért nem jár fizetés*” (kiemelés az eredetiben). A két szerző a *Háziasszonyi hivatás?* című alfejezetben megemlíti egy finn elemzést, amely számszerűsítette, hogy a nők otthon elvégzett házimunkája mennyibe kerülne, ha idegen munkaerő végezné el,³⁰ majd kifejtik, hogy a magyar háztartásokban többet kell dolgozni elsősorban a technológiai visszamaradottság miatt (K. Daday és Pataki 1990: 6–7). Milyen megoldást kínálnak a szerzők a háziasszonyi terhek csökkentésére? A háztartási munka észszerűsítését, szakszerűsítését és modernizálását (K. Daday és Pataki 1990: 7). Kifejezetten a nők terheinek megkönnyítéséről írnak, a férfi bevonása nem kerül bele a kívánatos jövőképbe.

A házimunka gondos megtervezése, „észszerűsítése”, „célszerűsítése” mindkét korszakban hangsúlyos, ám más-más keretben írnak róla a század eleji és a század végi szerzők. A narratívák abban azonosak, hogy a cél mindig a nő feladatainak csökkentése és könnyítése, tehát a fennálló nehéz körülményekre adott megoldási kísérlet. A századelőn a gondos, rendet tartó, jól számító háziasszony idealizált képét alakították ki a szerzők (pl. Balás 1906; Kovács 1902; Szabóné Nogáll 1902; Szekula 1900). Ha ilyen nővé válnak, remekül helyt tudnak állni a háztartásban – szól az ígélet. *A modern háziasszony* című könyvben az egyenlő félként kezelt modern nő ésszel főz, „nem keze, hanem feje az otthonának”, vagyis „okosan”, „tudatosan”, „értelmesen”, „sikeresen” és „célszerűen” végzi dolgát (Szabóné Nogáll 1910: 6–7). Ebből is látszik, hogy az élet pontos és gondos megtervezése mint háziasszonyi feladatkör a 20. század elején is hangsúlyos szerepet kapott a szakácskönyvekben. A kilencvenes évek szakácskönyveiben feltűnik a „munkaszervezés”

30 „Finn szakemberek úgy számították ki a háztartásokban végzett munkák értékét, hogy összeadták, mennyit kellett volna fizetni, ha ezeket a munkákat nem az édesanya, hanem idegen munkaerő végzi el: megállapították, hogy évente 4500 millió munkaórát fordítanak a finn családokban a háztartási munkákra. Ez a teljesítmény pénzben kifejezve 77 800 millió finn márka értékű!! Az egész ország üzemiben megtermelt termékek értékének 41,7%-ával egyenlő!” (K. Daday és Pataki 1990: 6; kiemelés az eredetiben.)

kifejezés, ami az államszocialista ideológia és a szocialista terveződési logika hatásának mikroszinten való leképeződéseként is értelmezhető.

Korunk egyik legdivatosabb szakmája a *munkaszervezés*. Nagy gyárak, üzemek, gazdaságok előzetesen felméri az igényeket, a körülményeket, hogy a lehető legkisebb anyagi és munkaráfordítással a kínálkozó legnagyobb eredményt érik el. Ugyanezt kell tennünk kicsiben is: először ismerjük meg szervezetünk szükségleteit, lehetőségeinket, és ehhez igazítsuk mindennapi életünk ritmusát, napi étkezéseink tartalmát, formáját (Horváth 1993: 5; kiemelés tőlem).

A háztartás államszocialista mikrogazdaságként való megközelítése a második vagy harmadik műszakban (Hochschild 1989) főző háziasszony kifejezésben is tetten érhető, ami még mindig olvasható a kilencvenes években kiadott szakácskönyvekben (Eperjessy, Kovács és Szily 1991; Horváth 1993). A rendszerváltás után a népszerű munkaszervezés mellett a kapitalista logika is látszólagos megoldást kínál az észszerűsítés kontextusában. A könyvpiacot ellepik olyan szakácskönyvek, amelyek a mikrohullámú sütőket reklámozzák, azt ígérve, hogy használatával a háziasszony időt és energiát takarít majd meg.³¹ A technikai fejlődés és a konyhák háztartási gépekkel való felszerelése a háziasszonyi munka megkönnyítésével, a főzési idő lerövidítésével kecsegtet. A Központi Statisztikai Hivatal időmérleg-felvétel adatai azonban azt mutatják, hogy a 15–74 éves nők főzésre – illetve terítésre és tálalásra – fordított ideje 1986/1987 és 1999/2000 között is naponta átlagosan ugyanannyi: 76 perc (KSH 2017),³² a kilencvenes években tehát a technika nem hozta el a nők felszabadítását.

A férfit és a nőt egyenlő félként kezelő kontextusban már volt szó Frank Júlia (1991a) szakácskönyvéről, viszont az emancipatorikus szemléletre vonatkozó részek bemutatása mellett ki kell emelni a szöveg azon részeit, amelyek nem tudnak kilépni a patriarchális rendből. A szerző *Munkaszervezés* című alfejezetében a család minden tagjának egyenrangúságáról beszél,³³ ám e radikális gondolatot nem képviseli koherensen. A szakácskönyv bevezetőjét kizárólag a nőkhoz intézi, akiknek legfontosabb dolguk, hogy okosan megszervezzék háztartásuk életét, megdöntően beosszák jövedelmüket, észszerűen takarékoskodjanak; és egészségben, harmóniában, jókedvben tartásuk egész családjukat (Frank 1991a: 15–16). Célként tűzi ki, hogy „*egészségesebbé kellene tennünk táplálkozásunkat*”, amelyhez „*a mi kezünkben, azaz a nők, az asszonyok, az anyák kezében van a probléma megoldásának kulcsa*” (Frank 1991a: 15; kiemelés az eredetiben). Látható, hogy még a legradikálisabban emancipációpárti szövegben is a fennálló patriarchális rend kritizálása mellett igazodik is hozzá, mert a nőre helyezi a felelősséget. A nőnek a család

31 Ilyen például a Samsung kiadásában a Tusor András (1992) által írt *Samsung szakácskönyv: Receptek mikrohullámú sütőkhöz*, illetve a *182 recept a mikrohullámú sütőhöz: Ötletek és tanácsok* című szakácskönyv (Eperjessy, Kovács és Szily 1991).

32 Ehhez képest a férfiak főzésre, terítésre és tálalásra fordított ideje 1986/87-ben naponta 9 perc, 1999/2000-ben pedig 11 perc. KSH (2017).

33 „A háztartási munkák elvégzésénél nem kell különbséget tenni fiú és lány között. [...] Alapvetően hibás az a szemlélet, amikor az egyik asszony így beszél a másiknak: »Nagyon rendes a férjem, sokat segít nekem.« Nem segíteni kell, hanem részt venni a közös életben, a problémák megoldásában” (Frank 1991a: 17; kiemelés az eredetiben).

egészségéért való felelősségének súlyosságát addig fokozza, hogy ha nem váltanak egészségesebb életmódra, „az egész társadalom látja ennek kárát” (Frank 1991a: 15).

Az eddig taglalt konzervatív és emancipatorikus szemlélet kettősségét legjobban valószínűleg Horváth Ilona szakácskönyve szemlélteti, ahol a szerző Jókai Mór gondolatmenetét alkalmazza az emancipáció melletti álláspontjának alátámasztására.

„Helyeslem azt, hogy a nők számára minden keresetmódot felszabadítsunk, azt is óhajtom, hogy nő lehessen író, művész, orvos, békebíró, kereskedő, iparúzó, tanító, amellet követelem, hogy a nőt úgy neveljük, hogy azért gazdasszony is legyen: midőn a férfi jogaiban osztózik, ne szűnjék meg a nő előjogait megtartani” – írta Jókai Mór, aki nemcsak a regényírásnak volt mestere, hosszú tanulmányt szentelt a nők problémáinak is. Derűs bölcsességgel tanít bennünket egy évszázad után is arra, hogy az otthon békességének kulcsa az asszony kezében van, és rajta áll, hogy a családi asztalon „minden tál étel egy szerelmi vallomás vagy ellenkezője, egy csöndes válóper” legyen (Horváth 1993: 5).³⁴

A 19. század végén Jókai Mór³⁵ által képviselt nézőpont a 20. században is meghatározó marad. Eszerint a munkaerőpiacon a nemek közötti egyenlőség megvalósítása helyeslen-dő, ám a háztartáson belüli emancipáció nem kívánatos. Sőt, a nők előjogaiként értelmezi a háziasszonyi kötelességeket. A nő bármilyen tevékenységben egyenlő lehet a férfival mindaddig, amíg a konyhában kiváló teljesítményt nyújt.³⁶

A Jókai Mór által képviselt felemás emancipáció leginkább azért érdekes, mert míg a saját korában e felfogás modern volt, az 1990-es években már nem mondható progresszív gondolatnak, sőt! Pedig a szakácskönyvek – valószínűleg nagyrészt tudattalanul – ezt a felemás egyenlősítést közvetítik: a nő lehet egyenlő, de a háztartásban tegyen eleget a társadalmi elvárásoknak. Hiszen miközben Jókai kiáll az emancipáció mellett, ezzel párhuzamosan a fennálló dzsenderrend újratermelését jelöli ki célul:

...mindnyájan azt óhajtuk, – óhajta az egész nemzet, – hogy azoknak a derék gazdasszonyoknak a faja ki ne veszszen közülünk soha! Neveljék a mai kor gazdasszonyai az ifju női nemzedéket olyanná, a milyenek ők maguk, hogy maradjon meg közöttük az ősi erény, az ősi erkölcs, mely megtartotta apáinkat, megtartja fiainkat s mi, könnyebb idegü férfinem,

34 Jókai gondolatmenete, amely a nő kitűnő főzőképességének a jó házassággal való közvetlen kapcsolatára épül, egy század eleji és egy század végi szakácskönyv előszavában is feltűnik idézet formájában (Nagy 1910; Horváth 1993). Ez azért kiemelendő, mert a szakácskönyvekben rendkívül szokatlan, hogy a szerzők szépirodalmi írótól idézzenek. „A szerelem oltárán elhamvadnak a lángok, de a tűzhely vonzereje örökké tart. Onnan jó a hitvesi hűség, gond, szeretet mindennapi tanubizonyosága; érezhető, nem szóval mondott bizonyítékok. Az ellenkezőt is azok mondják el: az elhidegülést, a gondatlanságot, a közönyt. Minden tál étel egy szerelmi vallomás, vagy ellenkezője: egy csöndes válóper, separatio a mensa” (Jókai 1893: 269–270)!

35 Horváth Ilona Jókai Mór (1893) *A nők világa* című *Magyar Szemlében* megjelent cikkéből idéz. A híres magyar író értekezése elején kijelenti, hogy a felvilágosodottak, a munka terén emancipációt hirdetők körében szokatlan témát, a nők főzési tudományát fogja dicsőíteni (Jókai 1893: 269; idézetet lásd Melléklet 3.).

Jókai amellet érvel, hogy a nő által fenntartott otthon az „alapja minden társadalomnak. A mely nép nem tudja megbecsülni ezt a szót: »otthon«, az nem tudja megbecsülni ezt a szót: »haza«” (Jókai 1893: 269). A nemzet férfierejének – egészségének és vidámságának – megtartása a „legmagasabb asszonyi hivatás” (Jókai 1893: 271). A főzésről tudományként és művészetként ír. A „konyhatudomány” megbecsülendő és őrzendő tudás: „...ezt a szép tudományt, ezt a fontos tudományt, ezt a kimerithetlen mélységü tudományt csak úgy lenézik, elhanyagolják. Pedig komolyan állitom, hogy ez tudomány” (Jókai 1893: 270).

36 Idézetet lásd Melléklet 4.

buzgón fogunk küzdeni: „pro aris et focus” – a mi oltárainkért, a mi tüzhelyeinkért! Amen!
(Jókai 1893: 272)³⁷

Ebben az alfejezetben igyekeztem rávilágítani az emancipatorikus szövegek ellentmondásaira és kettősségére. Továbbra is szeretném hangsúlyozni, hogy *akár a századelőt, akár a századvéget nézzük, igen kevés szakácskönyvíró tartja kívánatosnak a nemi egyenlőséget a háztartáson belül*. A szerzők célja döntő többségben az, hogy tudást adjanak a nőknek, amivel hatékonyabb, takarékosabb, okosabb és jól főző háziasszonyok válnak belőlük a fennálló dzsenderrenden belül.

Konklúzió

A kutatás elején azt feltételeztem, hogy a két korszakban kiadott szakácskönyvekben mérőben eltérő elvárásrendszerrel néz majd szembe a magyar háziasszony. Ennek ellenkezőjét igazolta az elemzés: a század eleji és század végi magyar szakácskönyvek szövegeinek vizsgálata alapján nem látható drasztikus változás a háziasszonyképben, szinte ugyanaz az elvárásrendszer irányul a magyar nő felé. A nőt mindkét korszakban döntően háziasszonyként ábrázolják a patriarchális dzsenderrendű háztartás szférájában, és kirajzolnak egy nőképidéát. A szövegekben leggyakrabban használt jelzők alapján a jó háziasszony takarékos, gondos(kodó), modern, okos és észszerű. Ezek a tulajdonságok a nő felé társadalmi elvárásokként, elérendő célként is megfogalmazódnak. A szakácskönyvek az ideális háziasszony képének kijelölése mellett segítséget is nyújtanak annak internalizálásához.

A két korszak nőképeének hasonlóságát az is mutatja, hogy a szövegekben azonos narratívák találhatóak. A 20. század elején és végén is jellemző (1) a sorsközösség narratíva, mely a nők tapasztalatátadását, egymás segítségét hangsúlyozza a patriarchális dzsenderrendben; (2) a családi boldogság és nemzeti béke narratíva, mely szerint a konyhán keresztül a nők felelősek az otthon mikroszintjén és a nemzet makroszintjén megvalósuló harmóniáért; (3) a vissza a múltba és a konyhába narratíva, mely a nőket visszaterelné őseink bölcsességéhez, illetve a tüzhelyhez; és (4) a család egészségéért való felelősség narratívája, amely azt állítja, hogy a nőnek kötelessége gondoskodnia a férje és gyerekei egészségéről, betegség esetén ápolásáról. Ezek a narratívák szintén a háziasszony felé irányuló társadalmi elvárásrendszer dimenziói.

A szövegekben a férfi és a nő viszonyrendszere a professzionálisan főző férfi és az otthon főző nő; illetve a családfenntartó férfi és a gondoskodó nő kontextusában a társadalmi nemek közötti alá-fölérendeltséget láttat. Ugyan megjelenik a férfi és a nő mint partnerek, egyenlő felek, de az emancipációról író szerzők jellemzően kettősen képviselik a nemi egyenlőséget: a fennálló dzsenderrend kritikája mellett legtöbbször elfogadják a háztartáson belül a nőkre irányuló társadalmi elvárásrendszert.

³⁷ Érdemes megjegyezni azt is, hogy Jókai Mór saját korában reform-, modern és felvilágosult gondolkodó volt. A nők emancipációja mellett nyíltan kiállt. Hozzá képest például kortársa, Madách Imre (1864) *A nőről, különösen aestheticai szempontból* című akadémiai székfoglalójában kifejti, hogy a nők gyermeknemzésre alkalmasak, és intellektuálisan alacsonyabb rendűek, mint a férfiak.

Tanulmányomat első lépésnek szánom, hiszen a magyar szakácskönyvek dzsenderkutatása rengeteg lehetőséget kínál még. Ezek közül hat további irányt sorolok fel. (1) Robosztusabb következtetéseket lehetne levonni harmadik korszak – például a hetvenes évek – bevonásával. (2) Még átfogóbb elemzést adna az egész 20. század vizsgálata, amely alkalmat nyújtana a nőkép folyamatkénti értelmezésére, a változás és a trendek finomabb elemzésére is. (3) Érdemes volna a társadalomtörténeti beágyazottságot és kontextust mélyebben vizsgálni. (4) A szakácskönyvszerzők- és kiadók szociodemográfiai áttekintése – például az osztályhelyzet beemelése – szintén új dimenziót adhatna további elemzéseknek. (5) A jelenlegi (21. századi) háziasszonyképet weboldalak, televíziós főzőműsorok, közösségi médiás oldalak kutatásával kvantitatív módon is lehetne tanulmányozni.³⁸ (6) A skandináv példát követve (Andersson és Eriksson 2022) érdemes volna megvizsgálni a főző férfi képét, és férfiak által otthon főzés céljából férfiaknak írt magyar szakácskönyveket keresni.

Hivatkozott irodalom

- Acsády Judit (2014): A gondoskodás társadalmi konstrukciója. *Replika* (85–86): 147–163.
- Andersson, Helen és Göran Eriksson (2022): The Masculinization of Domestic Cooking: a Historical Study of Swedish Cookbooks for Men. *NORMA* 17(4): 252–269. DOI: <https://doi.org/10.1080/18902138.2022.2091918>
- Belinszki Eszter (2003): A társadalmi nem mint a kutatás tárgya. *Szociológiai Szemle* (1): 169–172.
- Cappellini, Benedetta és Elizabeth Parsons (2012): Constructing the Culinary Consumer: Transformative and Reflective Processes in Italian Cookbooks. *Consumption, Markets and Culture* 17(1): 71–99. DOI: <https://doi.org/10.1080/10253866.2012.701893>
- Connell, R. W. (1987): *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Stanford: Stanford University Press.
- Császár Kinga (2019): *A „nőkérdés” Magyarországon, különös tekintettel a nők munkaerőpiaci helyzetére Somogy vármegyében (1867–1918)*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Doktori Iskolája.
- DeVault, Marjorie (1991): *Feeding the Family: The Social Organization of Caring as Gendered Work*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Falussy Béla (szerk.) (1976): *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat.
- Fejős Zoltán (szerk.) (2000): *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye*. Budapest: Osiris Könyvtár.
- Genz, Stéphanie (2008): „I Am Not a Housewife, but...”: Postfeminism and the Revival of Domesticity. In *Feminism, Domesticity and Popular Culture*. Stacy Gillis és Joanne Hollows (szerk.). New York: Routledge, 59–72.
- Gillis, Stacy és Joanne Hollows (2009): Introduction. In *Feminism, Domesticity and Popular Culture*. Stacy Gillis és Joanne Hollows (szerk.). New York: Routledge, 1–14.
- Gregor Anikó (2018): Nem vész el, csak átalakul? *Fordulat* (24): 109–133.
- Haraway, Donna (1994): A szituációba ágyazott tudás. In *Férfuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Hadas Miklós (szerk.). Budapest: Replika Kör, 121–141.
- Heller Ágnes (2005): Mi a modernitás? In *Mindentudás Egyeteme*. Budapest: Kossuth, 7–21.
- Hitchcock, Nevada Davis (1917): The Relation of the Housewife to the Food Problem. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 74(1): 130–140.
- Hjelm, Krista (2011): The Home and the Housewife: Kathryn Davis and Contemporary Domestic Spaces. University of Colorado Boulder. https://scholar.colorado.edu/concern/undergraduate_honors_theses/dj52w519j (letöltve: 2024. augusztus 1.)
- Hochschild, Ariel Russell (1989): *The Second Shift: Working Parents and Revolution at Home*. New York: Viking.
- hooks, bell (1994): Feminizmus mint transzformációs politika. In *Férfuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Hadas Miklós (szerk.). Budapest: Replika Kör, 98–105.

³⁸ Bár azt a fontos különbséget muszáj szem előtt tartani, hogy a 21. században már nem egyértelmű, mi a nők elsődleges forrása, ha háztartással vagy főzéssel kapcsolatos információkat szeretnének szerezni.

- Inness, Sherrie (2006): *Secret Ingredients: Race, Gender, and Class at the Dinner Table*. New York: Palgrave Macmillan US. DOI: <https://doi.org/10.1177/13675494080110010704>
- Jókai Mór (1893): A nők világa. *Magyar Szemle* (23): 269–272.
- KSH (2017): Egynegyedével növelné a GDP-t a láthatatlan munka. KSH, április 7. (https://www.ksh.hu/sajtoszoba_kozlemenyek_tajekoztatok_2017_04_07) (letöltve: 2023. április 21.).
- Lakoff, George és Sriní Narayanan (2010): Toward a Computational Model of Narrative. *Computational Models of Narrative: Papers from the AAAI Fall Symposium* (4): 21–28.
- Lampland, Martha (1994): Feminizmus és társadalomkutatás. In *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Hadas Miklós (szerk.). Budapest: Replika Kör, 55–62.
- László Gyula (2022): *A magyar foglalkoztatáspolitiká 30 éve: 1990–2020. Dokumentumok, politikák és stratégiák, adatsorok*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Vezetés- és Szervezéstudományi Intézet.
- Lorber, Judith (1994): *Paradoxes of Gender*. New Haven and London: Yale University Press.
- Madách Imre (1864): A nőről, különösen aesthetical szempontból. *Koszorú* 2(1): 1–4.
- Mies, Maria (1982): *The Lace Makers of Narsapur: Indian Housewives Produce for the World Market*. London: Zed Books.
- Millett, Kate (1970): *Sexual Politics*. Garden City, New York: Doubleday.
- Montanari, Massimo (1996): *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Budapest: Atlantisz.
- Nagy Beáta (1994): Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Hadas Miklós (szerk.). Budapest: Replika Kör, 155–175.
- Nagy Gyula (2000): *A nők munkaerő-piaci helyzete Magyarországon*. Budapest: Országos Munkaügyi Kutató- és Módszertani Központ.
- Neményi Mária (1999): *Csoportkép nőekkel*. Budapest: Új Mandátum.
- Neuhaus, Jessamyn (1999): The Way to a Man's Heart: Gender Roles, Domestic Ideology, and Cookbooks in the 1950s. *Journal of Social History* 32(3): 529–555. DOI: <https://doi.org/10.1353/jsh/32.3.529>
- Pongrácz Tiborné (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In *Szerepváltások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005*. Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 73–86.
- Rich, Adrienne (1976): *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. New York: W. W. Norton.
- Secombe, Wally (2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. *Fordulat* (24): 31–52.
- Szabo, Michelle (2014): „I'm a Real Catch”: The Blurring of Alternative and Hegemonic Masculinities in Men's Talk About Home Cooking. *Women's Studies International Forum* (44): 228–235. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2013.08.003>
- Szécsi Gábor és Kékesi Balázs (2018): Narratíva, fogalom, jelentés. Kognitív nyelvészeti adalékok a cselekvés, tudat és nyelv viszonyának elemzéséhez. *Magyar Filozófiai Szemle* 62(2): 18–35.
- Walby, Sylvia (1989): Theorising Patriarchy. *Sociology* 23(2): 213–234. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038589023002004>
- Whitehead, Stephen (2011): Hatalom és ellenállás. In *Férfikutatások*. Hadas Miklós (szerk.). TÁMOP online-szövegyűjtemény, 107–125.

Forrásjegyzék

- Balás Sándorné (1906): *Magyar háziasszonyok könyve*. Budapest: Fritz.
- Bánffyhungyadi Hunyady Erzsébet (1990): *A jó házi konyha*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berek János (szerk.) (1992): *Á la carte Budapest*. Budapest: Kossuth.
- D. Karácsony Irén (1992): *A reformkonyha örömei*. Budapest: Westinvest Kft.
- Divat Újság (1903): *A Divat Újság főzőkönyve: 1000 Recept*. Budapest: Budapesti Hírlap.
- Divat Újság (1909): *A Divat Újság főzőkönyve: legértelmesebb magyar főzőkönyv*. Budapest: Budapesti Hírlap.
- Doleskó Teréz [Rézi néni] (1905): *Szegedi szakácskönyv, ezernél több ételkészítési utasítással*. Budapest: Athenaeum.
- Doleskó Teréz [Rézi néni] (1993): *Igazi magyar konyha*. Budapest: Aldina.
- Egy székegy asszony (1906): *Kolozsvári szakácskönyv*. Kolozsvár: Lepage Lajos.
- Eperjessy Magdolna, Kovács Ágnes és Szily Pál (1991): *182 recept a mikrohullámú sütőhöz. Ötletek és tanácsok*. Budapest: LSI Alkalmazástechnikai Tanácsadó Szolgálat.
- F. Nagy Angéla (1990): *Egyszemélyes szakácskönyv*. Budapest: Háttér Lap- és Könyvkiadó.
- F. Nagy Angéla (1994): *A család szakácskönyve*. Budapest: Kossuth.

- Frank Júlia (1991a): *A te szakácskönyved!* Budapest: Origo.
- Frank Júlia (1991b): *Vendégségben. Házi vendégvárás-vendéglátás.* Budapest: Dovin.
- Frank Júlia (1999): *Íz-ö-zön szakácskönyv: Frank Júlia kedvenc ételei.* Budapest: Népszabadság Rt.
- Horváth Éva és Szepesi Dóra (1991): *A fiatalodás titka: makrobiotika.* Budapest: Planétás.
- Horváth Ilona (1993): *Szakácskönyv.* Budapest: Budapest Kiadó.
- Ignotus [Emma asszony] (szerk.) (1908): *A Hét szakácskönyve.* Budapest: Hét.
- K. Daday Enikő és Pataki Mária (1990): *Kezdő háziasszonyok könyve.* Budapest: Agricola.
- Komáromy Erzsébet (1906): *A polgári háztartás szakácskönyve kezdő főzőnőknek.* Budapest: Toldi Lajos.
- Kovács Teréz (1902): *Szegedi képes szakácskönyv.* Szeged: Traub B. és Társa.
- Magyar Elek (1991): *Az Inyestmester nagy szakácskönyve. A mindennapok és az ünnepek magyar konyhája.* Budapest: Gondolat.
- Nagy Ferencné (1910): *Dunántúli szakácskönyv: ezernél több sikerült étel és hasznos tudnivalók leírása.* Budapest: Pallas.
- Panni néni (1903): *Legújabb szegedi szakácskönyv.* Szeged: Gönczi.
- Pelle Józsefné (1995): *Főzőiskola.* Budapest: Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó.
- Péter Jánosné (1994): *Sütemények és egyéb édességek: [1500 recept].* Budapest: Esély.
- Pető Gyula (1992): *Szabad tűzön, nyárson, roston.* Budapest: Petit Ec. Könyvkiadó.
- Polcz Alaine (1998): *Főzzünk örömmel! Egészségesen, gyorsan, olcsón.* Pozsony: Kalligram.
- R. Pongrácz Anna (1908): *Legújabb magyar nemzeti szakácskönyv és teljes házi czukrászat. Nélkülözhetetlen kézikönyv magyar gazdaszönyök és nők számára.* Budapest: Bálint Lajos.
- Sárosi Bella (é. n.): *Házi czukrászat és befőttek könyve.* Budapest: Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap és Könyvkiadó Vállalat.
- Schlauch Gézáné és Szulyovszky Gabriella (1991): *Süssünk-főzzünk: háztartási tudnivalók asszonyok, lányok részére.* Budapest: „KALÁSZ” Katolikus Asszonyok Lányok Egyesülete.
- St. Hilaire Jozéfa (1909): *A valódi szakácsság, vagy Legújabbban átvizsgált és tökéletesített képes pesti szakácskönyv.* Budapest: Athenaeum.
- Sz. Hilaire Josefa (1901): *Képes budapesti szakácskönyv.* Budapest: Lampel [Wodianer].
- Szabóné Nogáll Janka (1902): *Házi kincsek: hasznos ismeretek tára a háztartás köréből.* Budapest: Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt.
- Szabóné Nogáll Janka (1910): *A modern háziasszony: útmutatás az otthon berendezésére, a modern háztartás vezetésére és a vendéglátás kötelességeire.* Budapest: Érdekes Könyvtár Kiadó.
- Szekula Teréz (1900): *Szegedi új szakácskönyv.* Szeged: Endrényi Lajos.
- Szigeti Zsuzsa (1990): *Könnyűt és egészségeset mikrohullámon.* Budapest: Mikroszerviz Számítástechnikai Műszaki Fejlesztő Kiszövetkezet.
- Szopori Nagy Jolán (1907): *Magyar nők szakácskönyve.* Budapest: Pátria.
- Tamás Erzsók (1900): *Legújabb és teljes magyar nemzeti szakácskönyv és házi czukrászat.* Budapest: Bálint Lajos.
- Tölli László (1991): *Fortélyok a konyhában.* Budapest: Presztizs.
- Turós Lukács (1991): *Lányok, asszonyok szakácskönyve.* Budapest: Xénion.
- Tusor András (1992): *Samsung szakácskönyv: receptek mikrohullámú sütőkhöz.* Budapest: Entermen Kft.
- Zilahy Ágnes (1909): *Valódi magyar szakácskönyv.* Budapest: Singer és Wolfner.

Troll Veronika

ELTE TÁTK szociológia MA (Budapest)

Melléklet

1.

„Az *okszerű* takarékoság egyik legszebb és áldásosabb tulajdonsága a jó gazdasszonynak s így először is azon kezdem, hogyan lehet takarékosan és mégis jó és tápláló étkeket előállítani. Az *okszerű* takarékoság abból áll, hogy a szakácsné mindent föl tudjon használni, a miben még némi táperő találtatik; így például ha valami peccsenyét süt, sütés előtt a hústól elválasztja a csontokat s azokat leves főzésére vagy erősítésére használja, továbbá ha a tojás nagyon drága vagy nincs kéznél, lefelezett tejjel gyúrja a tésztát. A melyik étel csak megengedi, fődött edényben főzi, mert így nemcsak több táperő marad az ételben, hanem a főzéshez is sokkal kevesebb fa – mely mostanában oly méregdrága – minél vékonyabbra legyen hasogatva, mivel így abból kevesebb fogy el stb” (Szekula 1900: 4; kiemelés az eredetiben).

2.

„Ehez a takarékosághoz az nem tartozik, hogy *romlott, silány tápszereket olcsóért vegyen*, vagy hogy az ételektől elvonja a szükséges kellékeket; mert a ki elvonja a családjától a szükséges táplálékot és minden rendszer nélkül összehabarja az étkeket, csakhogy legyen valami a tálban, az nagyon csalódik; mert evvel a családföntartó munkaerőt s az egészséget rövidíti meg és többbe kerül az orvos meg a gyógyszer, mintha tápláló étkekkel látná el a családot” (Szekula 1900: 4; kiemelés az eredetiben).

3

„Bevallom, hogy vakmerő gondolat tőlem épen most, mikor minden szabadelvű és felvilágosodott ember a nők teljesen emancipált munkaképességét emeli dogmává s arról beszél, hogy tanodáknak s irodáknak meg kell nyilni a nők előtt: én épen annak a foglalkozásnak a dicsőítésére mártom be tollamat, mely foglalatossághoz ugysis kizáró utasítással küldik a nőnemet az ósdiak, maradiak és zsarnokok s beszélni szándékozom arról a glóriáról, melylyel a tüzhely lángja a hölgyarczot még ragyogóbbá pirositja” (Jókai 1893: 269).

4.

„Minden asszony alchimista. Aranyat főzhet a tüzhely mellett. Jaj neki, ha akarna, de nem tud! Nevetségessé teszi vele a legédesebbet, az »otthon« fogalmát. Minden hibára szemet hunyhat a férj, erre nem lehet. Az asszony zongorázik, beszél francziául, angolul, értekezik poézisról és reáltudományokról, rajzol, énekel, himez fehérét és tarkát; hanem a férj mindezt odaadná azért, ha asztalától nem kellene mindennap elégedetlenül fölkelnie. Ez az egy hiba elszoktatja a háztól s egyszer azon veszik észre, hogy nem is élnek már együtt. A szépség maga nem elég vonzerő. Az olyan kölcsön, melyből minden évben le kell törleszteni egynéhány százalékot; csak a gyöngédség örök. S e gyöngédségnek egyéb oka is van, mint az önzés. A családfő egészségének alapföltétele az az életrend, a mit csak az asszonynak van hatalmában föntartani” (Jókai 1893: 270).

FREDRIC JAMESON EMLÉKKONFERENCIA

2025. március 7-8.
(péntek-szombat)
Pécs | Budapest

A közelmúltban elhunyt Fredric Jameson (1934–2024) nemcsak az egyesült államokbeli, hanem általában az angolszász kultúratudományok vezető alakja volt; élete során rengeteget tett a kontinentális kritikai elmélet tengerentúli meghonosításáért és folytatásáért, a kritikai kultúrakutatás módszerének újradolgozásáért, tárgykörének kibővítéséért. Ez idáig csak leghíresebb, *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája* című könyve jelent meg magyarul. Mindazonáltal Jameson munkássága erősen kötődik a magyar szellemi élethez, amennyiben egyik fő inspirációs forrása Lukács György életműve (azon belül különösen a *Történelem és osztálytudat*). A Jameson tiszteletére szervezett kétnapos emlékkonferencia a vele szemben felhalmozódott intellektuális adósságunk törlesztésében vállal szerepet, a hazai recepció felélénkítésének érdekében kerül megrendezésre.

A konferencia időpontja és helyszíne:
2025. március 7., Pécs – március 8., Budapest

A maximum 500 szavas absztraktokat a fredricjameson2024@gmail.com e-mail címre várjuk **2025. január 15-ig**. (Megkötés nélkül bárki jelentkezhet.)

A konferencia a következő intézetek hallgatóinak közös szervezésében valósul meg:
az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete;
az ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézete;
a PTE BTK Filozófia, Művészetelméleti és Klasszikus Tanulmányok Intézete.

Térbeli mobilitás és társadalmi egyenlőtlenségek

Fotó: Kőműves Dániel

Zsinka Flóra

Térbeli mobilitás és társadalmi egyenlőtlenségek

Elméleti perspektívák

Absztrakt: Az elmúlt évtizedekben a társadalomtudományok területén több olyan elméleti munka született, amely a társadalmi jelenségek „szedentarista” magyarázataival szemben foglal állást, és a mobilitások, áramlások tereként írja le a késő modernitás társadalmát. Több szerző is emellett érvel, hogy a 21. században a térbeli mobilitás lesz a legfontosabb társadalomstrukturáló tényező. Jelen tanulmány célja, hogy megvilágítsa a mozgások és a társadalmi egyenlőtlenségek összefüggéseit elméleti nézőpontból. Ennek érdekében néhány olyan elméleti perspektívát mutatok be, amelyek ezt az összefüggést próbálják megragadni. Először kitérek a közlekedéstudomány e témához kapcsolódó koncepcióira, amelyek a közlekedési hálózatokhoz való egyenlőtlen hozzáférést problematizálják. Ezt követően a nemzetközi szakirodalom alapján azt tárgyalom, hogy a szegregáció fogalma hogyan terjeszthető ki a térbeli mobilitás mintázataira. Ezután kitérek azokra az új mobilitási paradigmához köthető megközelítésekre, amelyek a mobilitást a tőke egy típusaként definiálják. Végül pedig egy olyan értelmezési keretet vázolok fel Bourdieu elmélete nyomán, amely a mobilitás gyakorlatait szimbolikus distinkciókat fenntartó praxisokként fogja fel. Összegzésképpen azt próbálom meg bemutatni, hogy ezek a megközelítések hogyan alkalmazhatók azoknak a térbeli-társadalmi folyamatoknak az elemzésére, amelyek a rendszerváltást követő évtizedekben jelentek meg vagy erősödtek fel Magyarországon.

Kulcsszavak: mobilitás, egyenlőtlenségek, kirekesztés, hálózati tőke, motilitás, habitus

Bevezetés

Ha a szociológiában mobilitásról esik szó, akkor a legtöbb esetben a társadalmi mobilitást szokták érteni rajta, és a legutóbbi időkhöz jóval kevesebb figyelem irányult a térbeli mobilitás különböző formáira. A térbeli mobilitás jelentőségének felismerése a társadalmasodás szempontjából először Georg Simmel szociológiájában jelent meg (Berger 2016, 2023a), de a későbbiekben ez a gondolat hosszú időre feledésbe merült. Ebben az értelemben írja John Urry (2007: 20–26), hogy az általa képviselt, az ezredfordulón kibontakozó új mobilitási paradigma közvetlen gondolati előzményeit Simmel írásaiban találta meg. Az utóbbi évtizedekben a globális kapitalizmus szerkezeti átalakulását kísérő folyamatokra reflektálva ismét megjelent a társadalomtudományokban a térbeli mobilitás különböző aspektusait övező diskurzus, és népszerűvé váltak azok a jelzők és metaforák, amelyek a késő modernitás társadalmát a likviditás, a mobilitás, az áramlások tereként írják le (Appadurai 1996; Castells 2005 [1996]; Bauman 2000; Urry 2003, 2007). E megközelítések szerint korunkban a térbeli-társadalmi folyamatokra a hálózatos szerveződés lesz jellemző, és a nemzetállamok által reprezentált területiséget újfajta topológiák váltják fel. A társadalmi élet átalakulásának alapvető oka tehát, hogy az egyre kiterjedtebb közlekedési és kommunikációs hálózatoknak köszönhetően a nagy távolságok is könnyen áthidalhatóvá válnak. A földrajzi közelség és távolság jelentősége bizonyos értelemben háttérbe szorul, és ezzel összefüggésben a kapcsolódások szerepe felértékelődik¹. Bruno Latour példájával élve, „lehet, hogy az elektromágneses hullámok mindenhova eljutnak, de ettől még kell, hogy legyen antennám, dekóderem és érvényes előfizetésem, ha fogni akarom a CNN-t” (Latour 1999 [1991]: 199–200). A hálózati kapitalizmus világában azok tudnak érvényesülni, és azoknak van presztízse, akik mozgékonyak és képesek kapcsolódásokat teremteni (Boltanski és Chiapello 2005 [1999]).

A mobilitást biztosító infrastruktúrák természetesen nem mindenhol vannak megfelelően kiépítve, másrészt bizonyos jellegzetességeikből adódóan nem minden társadalmi csoportot fogadnak be azonos mértékben, hiszen amíg egyes helyeket vagy cselekvőket összekötnek, ezzel egyidejűleg másokat kizárnak. Az egyenlőtlenségeket újratermelő hatalmi viszonyok tehát a kommunikációs és közlekedési hálózatok fejlődésének jellegzetességeiben is manifesztálódnak. A korábbi optimista várakozásokkal ellentétben úgy tűnik, hogy a 21. századi mobilitási hálózatok hajlamosak reprodukálni a korábbiakban kialakult hierarchikus viszonyokat, és szerveződésükre erős centralizáció jellemző (Morley 2017; Urry 2007).

A térbeliség új formáinak előtérbe kerülése tehát új kérdéseket vet fel mobilitás és társadalmiság összefüggéseit illetően. A mozgás társadalomkonstituáló szerepének újbóli felismeréséből következik a térbeli mobilitás és az egyenlőtlenségek problémájának összekapcsolása. Egyes szerzők szerint korunkban a mobilitás lesz az elsődleges

¹ Mindez nem jelenti azt, hogy a lokalitás és a földrajzi közelség teljes mértékben jelentőségét veszíti a társadalmi kapcsolatok szerveződésében, hiszen a hálózatok (amelyek bizonyos mértékig maguk is lokalizálhatók a földrajzi térben) gyakran olyan cselekvőket kötnek össze, akik személyesen is ismerik egymást. Az újabb és újabb technológiák megjelenése nem jelent éles cezúrát, hanem sokkal inkább egy kontinuos folyamatról van szó, amelynek során a régi és új technológiák egymással átfedésben, egymást kiegészítve teremtik meg a kommunikáció és mobilitás feltételeit (Morley 2017: 97–98).

társadalomstrukturáló tényező, amely egyre nagyobb mértékben meghatározza a globális társadalmi egyenlőtlenségek szerkezetét (Bauman 2002 [1998]; Urry 2007). Jelen tanulmány célja, hogy elméleti nézőpontból világítsa meg a mozgások és a társadalmi egyenlőtlenségek összefüggéseit. A következőkben néhány olyan elméleti perspektívát vázolok fel, amelyek segítségével ezek az összefüggések megragadhatók.

Mobilitáson a továbbiakban nemcsak az egyik lokációból a másikba való eljutást értem, hanem Cresswell definíciója alapján a fogalom komplexebb értelmezésére töreksem. Cresswell (2006: 3–4) szerint a mobilitás három különböző, de egymással szorosan összefüggő mozzanatból áll. A mozgás először is tapasztalati tény, megfigyelhető és mérhető valóság, abban az értelemben, ahogyan például a közlekedésföldrajz vagy a migrációkutatók számára összesített adatokban megragadható. A második momentumot képezik a mobilitás reprezentációi, diskurzusai, vagyis a mobilitás körüli (gyakran ideologikus) jelentések és azok termelése. Végül pedig a mobilitás a konkrét megélt gyakorlatokat is jelenti, amelyekben megtestesül. A mozgásokat tehát megragadhatjuk a statisztikai adatok, a jelentések és a praxisok szintjén; és mindhárom aspektusban tetten érhetjük azokat a hatalmi tényezőket, amelyek az egyenlőtlenségeket reprodukálják. A következőkben bemutatásra kerülő megközelítések mindegyikében a mobilitás más-más vetületére kerül hangsúly. A mobilitásra fókuszáló elemzésekben még akkor is, ha a Cresswell által felsorolt mozzanatok egyikét helyezzük fókuszba, érdemes szem előtt tartani és figyelembe venni mindhárom aspektust annak érdekében, hogy a térbeli mobilitás és a társadalmi viszonyok összefüggéseit teljes komplexitásukban lássuk.

A következőkben először azt mutatom be, hogy milyen konceptuális megközelítéseket dolgoztak ki a közlekedés és az egyenlőtlenségek összefüggéseinek vizsgálatára a közlekedéstudomány területén. Az e fejezetben tárgyalt fogalmak, mérőszámok tehát arra a problémára fókuszálnak, hogy a különböző társadalmi csoportok nem egyenlően férnek hozzá a közlekedési hálózatokhoz. Az ezt követő fejezetben tárgyalt megközelítések viszont nem a hozzáférés mértékét helyezik középpontba, hanem azt a megfigyelést, hogy a különböző csoportokat képviselő cselekvők mozgásai nem azonos időben és nem azonos útvonalakon valósulnak meg. E fejezetben tehát arra térek ki, miként lehet a szegregáció fogalmát dinamizálni és kiterjeszteni a térbeli mobilitás mintázataira. Ezt követően azokat az elméleteket tárgyalom, amelyek a mobilitást a tőke egy típusaként definiálják. Ennek keretében az új mobilitási paradigma képviselőinek írásai alapján tárgyalom a hálózati tőke és a „motilitás” fogalmait. E megközelítések esetében tehát ismét a mobilitási képességek közötti különbségek lesznek hangsúlyosak, de a közlekedéstudományban alkalmazott koncepciókhoz képest a mobilitás fogalma jóval komplexebb értelemben jelenik meg bennük, továbbá jellemző rájuk az igény, hogy a korunkban zajló társadalmi változásokkal összefüggésben, tágabb perspektívában értelmezzék a térbeli mobilitás tekintetében jelentkező egyenlőtlenségeket. Végül pedig egy olyan megközelítést vázolok fel Bourdieu elmélete nyomán, amely a mobilitás gyakorlatait mint szimbolikus distinkciókat fenntartó praxisokat értelmezi. Itt a hangsúly ismét nem a mobilitás mértékének eltérésein lesz, hanem a mobilitási gyakorlatok különbözőségein, tehát a szegregációval kapcsolatos fejezethez hasonlóan itt is a csoportok közötti elkülönülésről esik szó. A bourdieu-i megközelítésben azonban hangsúlyosabb a szimbolikus dimenzió, és ezzel összefüggésben az elkülönülés elsősorban a társadalmi térben jelenik meg, míg a szegregációval kapcsolatos

fejezet inkább a fizikai térben zajló folyamatokat tematizálja. Az egyes fejezetekben tárgyalt elméleti perspektívákat tehát megkülönböztethetjük aszerint, hogy a mobilitás mértékére vagy a mobilitás formái, gyakorlatai közötti különbségekre helyezik-e a hangsúlyt. Emellett mindegyik megközelítésre jellemző egy sajátos fókusz, ami előnyöket és korlátokat egyaránt jelent az alkalmazás szempontjából.

A különböző teoretikus nézőpontok ismertetését követően empirikus szakirodalmak segítségével azt próbálom meg bemutatni, hogy e megközelítések hogyan alkalmazhatók azoknak a térbeli-társadalmi folyamatoknak az elemzésére, amelyek a rendszerváltást követő évtizedekben jelentek meg vagy erősödtek fel Magyarországon. E példák segítségével jól látható egyrészt az, hogy milyen összefüggéseket találunk a tanulmányban tárgyalt elméleti perspektívák között, másrészt hogy e perspektívák hogyan kombinálhatók vagy egészíthetők ki egymással. Jelen írásban tehát amellet kívánok érvelni, hogy a magyarországi települések társadalmi és térbeli szerkezetét is befolyásoló folyamatok tanulmányozásánál érdemes figyelembe venni és adott esetben továbbgondolni azokat az elméleteket, amelyek a társadalomtudományos elemzések fókuszába a térbeli mobilitás különböző formáit állítják, mivel ezáltal komplexebb képet kaphatunk az egyenlőtlenségeket kitermelő struktúrák működéséről.

Egyenlőtlen hozzáférés a közlekedési hálózatokhoz

Ha a mobilitás és a társadalmi egyenlőtlenségek összefüggéseit tematizáló társadalomtudományos megközelítéseket vesszük számba, mindenképpen érdemes kitérni a közlekedéstudomány területén az 1990-es évektől kezdve egyre jelentősebbé váló kutatási irányzatra, amely a közlekedési hálózatokhoz való hozzáférés szerepét vizsgálja az egyenlőtlenségekkel és a kirekesztéssel kapcsolatban. Ezek a kutatások rávilágítanak arra, hogy akik hátrányokat szenvednek el a közlekedési eszközökhöz, hálózatokhoz való hozzáférés tekintetében, azok további lehetőségektől esnek el a társadalmi tőke felhalmozása és a társas kapcsolatok kialakítása szempontjából, nehezebben tudnak elhelyezkedni a munkaerőpiacon, kevésbé érhetőek el számukra a különböző javak és szolgáltatások, és ezáltal fokozottan ki vannak téve a társadalmi kirekesztés kockázatának (például Currie és Stanley 2007; Lucas, Grosvenor és Simpson 2001; Hodgson és Turner 2003). Az oksági kapcsolat természetesen fordítottan is értelmezhető, hiszen a különböző – jövedelem, státusz, társadalmi nem, életkor, etnikai hovatartozás alapján definiált – társadalmi csoportoknak eltérő lehetőségei lehetnek a közlekedéshez való hozzáféréshez (például Blumenberg 2004; Adeel, Yeh és Zhang 2016; Olvera, Mignot és Paulo 2004)².

E kutatások gyakran használják a közlekedési szegénység fogalmát (Lucas et al. 2016; Mattioli, Lucas és Marsden 2017). Lucas et al. (2016) szerint olyan komplex fogalomról

² Ez összefügghet egyrészt azzal, hogy a közlekedési hálózatok területileg egyenlőtlenül vannak kiépítve, másrészt pedig azzal, hogy az infrastruktúrák bizonyos jellegzetességeikből adódóan kirekesztőek lehetnek. Például kutatások bizonyítják, hogy a közlekedési infrastruktúrák tervezésénél egy olyan tipikus felhasználó – a jómódú, egészséges, fehér férfi utas – igényeit veszik figyelembe, aki a közlekedési eszközöket az otthonából a munkahelyére történő ingázásra használja, anélkül, hogy kitérőket tenne, ami inkább a család és a háztartás igényeit ellátó női utasokra jellemző (Lubitow, Rainer és Bassett 2017; Sanchez 2008).

van szó, amely a közlekedéssel összefüggésben jelentkező hátrányok különböző aspektusait foglalja magában, amelyek közül a szakirodalomban az itt következőket szokták tárgyalni. A mobilitási szegénység (*mobility poverty*) a (motorizált) közlekedés rendszerszintű hiányát jelenti, ami korlátozza a mobilitás lehetőségeit, és a legtöbb esetben az infrastruktúra és a szolgáltatások hiányához kapcsolódik. A hozzáférés tekintetében mutatkozó szegénység (*accessibility poverty*) utal arra, hogy az érintett egyén vagy csoport számára nehezen elérhető bizonyos kulcsfontosságú tevékenységek és szolgáltatások (munkahelyek, oktatás, egészségügyi szolgáltatások, üzletek). Ennek oka lehet a közlekedés számukra túlságosan magas költsége vagy az, hogy a szolgáltatások nagy távolságra helyezkednek el lakóhelyüktől, így pedig nehézkesen és csupán nagy időráfordítással érhetőek el számukra. A közlekedés megfizethetőségének problémája (*transport affordability*) arra hívja fel a figyelmet, hogy az alacsony jövedelmű háztartások számára jelentős teher a közlekedés költségeinek finanszírozása, mivel kiadásainak igen nagy hányadát teszi ki. A közlekedés hatásainak való kitettség (*exposure to transport externalities*) pedig arra utal, hogy bizonyos csoportok aránytalanul nagyobb mértékben szenvedik el a közlekedési rendszer negatív hatásait (balesetek, légszennyezés, zaj).

A közlekedéstudomány területén a társadalmi egyenlőtlenségekkel összefüggésben gyakran tárgyalják a közlekedési hátrányok hatását a társadalmi kirekesztésre (*transport related social exclusion*) (Church, Frost és Sullivan 2000; Lucas 2012; Priya és Uteng 2009). E megközelítés sok tekintetben átfedést mutat a közlekedési szegénység koncepciójával, és szintén egy rendkívül összetett és sokrétű jelenséget vizsgál. Church, Frost és Sullivan (2000) szerint hét csoportra oszthatók azok a tényezők, amelyek a közlekedéssel összefüggésben kirekesztést eredményeznek. A fizikai kirekesztés (1) a közlekedési rendszernek azokkal a fizikai sajátosságaival függ össze, amelyek bizonyos embercsoportok (pl. gyerekek, alacsony növésű személyek, idős emberek, fogyatékkal élők) számára megnehezítik a közlekedést azáltal, hogy fizikai vagy pszichés szempontból akadályokat képeznek számukra. A földrajzi kirekesztés (2) a közlekedési infrastruktúra hiányosságaira utal bizonyos településeken vagy településrészekben. A szolgáltatásokból való kizárás (3) azt jelenti, hogy bizonyos társadalmi csoportok számára a közlekedés magas költségei korlátozzák a különböző szolgáltatások igénybevételét. A gazdasági kirekesztés (4) arra utal, hogy a közlekedés területén elszenvedett nehézségek a munkaerőpiacra való bekapcsolódás tekintetében is hátrányt jelentenek. Az időalapú kirekesztés (5) az időszegénység fogalmával függ össze, és elsősorban olyan személyeket érint, akiknek másokról kell gondoskodniuk (pl. egyedülálló anyák), vagy valami más típusú élethelyzetben vannak, ami miatt nehezen tudják az idejüket megszervezni (pl. több műszakban kénytelenek dolgozni), emiatt pedig csak korlátozott időt tudnak utazásra fordítani. A félelemalapú kirekesztés (6) a közlekedési eszközök és bizonyos típusú nyilvános terek által keltett szorongásra és félelemre utal, amely akadályozza az egyén mobilitását. Ezt egyrészt az illető csoporthovatartozása, másrészt a nyilvános terek jellege is befolyásolhatja. Térbeli kirekesztést (7) jelent az, amikor a közlekedési vállalat biztonsági örei szabályozzák az utasok térhasználatát, és bizonyos csoportokat kizárnak vagy fegyelmezően lépnek fel velük szemben. Kenyon, Lyons és Rafferty (2002: 10) szerint összefoglalóan egy olyan folyamatról van szó, amely bizonyos embercsoportok számára „meggátolja a részvételt a közösség gazdasági, politikai és társadalmi életében, abból adódóan, hogy a lehetőségekhez, szolgáltatásokhoz és a társadalmi

hálózatokhoz korlátozottan férnek hozzá, ami részben vagy egészben az elégtelen mobilitásnak tudható be egy olyan társadalomban és környezetben, amely a nagyfokú mobilitás követelményére épül”.

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a közlekedéstudomány területén végzett kutatók rávilágítanak arra, hogy a közlekedéssel összefüggésben rendkívül sok olyan tényező merülhet fel, amely fokozza egyes csoportok hátrányait, és a társadalmi integráció ellenében hat. Azonban az általánosabb definíciók megfogalmazását és a teoretizálást nehezíti, hogy a társadalmi környezet, a térbeli adottságok és más kontextuális hatások jelentősen befolyásolhatják azt, hogy kiket érint a közlekedési szegénység és kirekesztés. Például egy kevésbé gyalogolható (Berze és Dúll 2022) településen nagyobb hátrányt jelent, ha valaki nem rendelkezik gépkocsival, mint olyan környezetben, ahol a szolgáltatások gyalogosan is egyszerűen, kényelmesen és gyorsan közelíthetők meg. Vagy ahogyan a fentiekben idézett definícióból is kiderül, fontos az a szempont is, hogy az adott társadalomban a részvételnek milyen mértékben feltétele a mobilitás. E kutatásokra egy olyan szemlélet jellemző, amely egzakt, jól mérhető változóknál igyekszik megragadni az összefüggéseket. Rendszerint a közlekedésnek egy konkrét formájára fókuszálnak, és azt az egyenlőtlenségek valamely jól operacionalizálható dimenziójával hozzák összefüggésbe. Ez a kutatási terület sokkal inkább alkalmazott jellegű, és jellemzően a szakpolitika számára igyekszik feltárni azt, hogy mely területek szorulnak fejlesztésre annak érdekében, hogy a közlekedési hálózat működését inkluzívabbá tegyék. Ebből következően mind a mobilitás, mind pedig az egyenlőtlenségek fogalma szűkebb értelemben jelenik meg bennük, de az e kutatásokban felvetett szempontok, mérőszámok relevánsak lehetnek egy szélesebb perspektívával jellemezhető kutatás számára is.

Szegregáció és mobilitás

A társadalmi egyenlőtlenségek térbeli kivetülésének egyik legfontosabb aspektusa a szegregáció. A térbeli kirekesztés irodalma hagyományosan a lakóhelyek elhelyezkedésére fókuszál, de léteznek olyan megközelítések is, amelyek a szegregáció fogalmát a térbeli mobilitás csoportspecifikus mintázataira is kiterjesztik. A társadalmi-térbeli kirekesztést ugyanis az érintettek nemcsak lakóhelyükön tapasztalhatják meg, hanem számos más kontextusban is, mint például a munkahelyeken, a kikapcsolódás helyein, a felkeresett üzletekben, a szomszédsági kapcsolatokban vagy épp a virtuális térben (Aksyonov 2011; Blumen és Zamir 2001; McQuid és Dijst 2012; Schnell és Haj-Yahya 2014).

Egyes szerzők szerint a szegregáció vizsgálatakor érdemes figyelembe venni a vizsgált csoportok aktivitási terét (*activity space*) (például Schnell és Yoav 2001; Wang, Li és Chai 2012; Dixon et al. 2019). Az aktivitási tér fogalmán a mindennapi rutintevékenységek során felkeresett helyeket és az ennek során bejárt útvonalakat értik (Horton és Reynolds 1971; Cagney et al. 2020). A térhasználatnak e mintázatai az osztály, az etnikai hovatartozás, a társadalmi nem és az életkor változói mentén differenciálódnak. Hasonló megközelítést takar Atkinson és Flint (2004) koncepciója a szegregált idő- és térpályákról. Ez utóbbi tanulmányban a szerzők úgy érvelnek, hogy a városi elit térbeli elkülönülése nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a lakóparkok enklávészerűen zárt világába

vonulnak vissza. Egyrészt a mindennapi mozgásaik során felkeresett helyek (munkahelyeik, prémium fogyasztási terek, gyermekeik oktatási intézményei, társas életük színhelyei) is a legtöbb esetben szigorúan őrzött, exkluzív létesítmények. Másrészt mobilitási stratégiáikra az jellemző, hogy az útvonalak, amelyeken mozognak és a közlekedési módok, amelyeket igénybe vesznek (autó, taxi, első osztály a vonatokon és a repülőgépeken, VIP-váróterem, magánutak), lehetővé teszik számukra a nem kívánt társadalmi interakciók elkerülését. Tehát a különböző társadalmi csoportok mindennapi rutinmozgásaik során eltérő idő- és térpályákat járnak be, mivel nem ugyanazokat a helyeket keresik fel, nem ugyanazonokon az útvonalakon, és nem ugyanabban a ritmusban és időbeosztás szerint mozognak. Atkinson (2008) másutt úgy fogalmaz, hogy a jómódúak mobil enklávét alakítanak ki, vagyis olyan hálózatos szerkezetű védett tereket, amelyek biztosítják, hogy a városi térben való mozgásaik során láthatatlanok és megközelíthetetlenek maradjanak, és magukat is megkímélik a szegénység látványától és az alacsonyabb társadalmi osztályokhoz tartozókkal való kontrollálatlan érintkezéstől.³

Aksyonov (2011) Szentpétervár példáján mutatja be, hogy az elit és a legszegényebb városi rétegek lakóhelyei nagyon is közel esnek egymáshoz, tehát a szegregáció nem annyira a lakóövezeti elkülönülés tekintetében mutatkozik meg, hanem sokkal inkább abban, hogy bevásárlásaikat teljesen más típusú üzletekben bonyolítják⁴ és egyéb tevékenységeik is eltérő aktivitási tereket rajzolnak ki. Tehát lehetséges az is, hogy különböző társadalmi csoportok lakóhelyüket tekintve integráltak élnek, de aktivitási terület vizsgálva mégis kimutatható a szegregáció.

A Graham és Marvin (2001) által leírt fragmentált városfejlődés (*splintering urbanism*) jelensége is arra a folyamatra utal, amelynek során a prémium és a marginalizált hálózati terek egyre inkább elválnak egymástól. A nagyvárosokban kialakuló komplex infrastrukturális hálózatok a jómódúak számára a mobilitás új lehetőségeit kínálják, ugyanakkor sok esetben akadályozzák az e hálózatok használatából kizárt, marginalizált csoportokhoz tartozó személyek mozgását. A városi térben a különböző társadalmi csoportok gyakran egymás szoros földrajzi közelségében élnek, azonban az infrastrukturális hálózatok egymástól való elszakadása mégis azt eredményezi, hogy szinte soha nem találkoznak egymással. A hálózatos struktúrák sajátosságaiból adódóan tehát az abszolút térben mérhető közelség–távolság fogalmaival egyre nehezebben ragadható meg a szegregáció jelensége, mivel sokkal inkább a kapcsolódások meglétéről vagy hiányáról van szó.

Egyes szerzők azt hangsúlyozzák, hogy a késő modernításban a cselekvéseinknek és a mozgásainknak a fizikai tér mellett a kibertér is egyre inkább otthont ad, és ezáltal hibrid aktivitási terek jönnek létre (Kwan 2000; Ren és Kwan 2007). A hozzáférés eltérő lehetőségei miatt a társadalmi csoportok közötti elkülönülés a virtuális szférára is kiterjedhet,

3 Ezt érdemes kiegészíteni azzal, hogy a társadalmi elit jellemzően csak szabályozott körülmények között mint kiszolgáló személyzettel érintkezik az alacsonyabb társadalmi pozíciót betöltő személyekkel, akik gyakran követik őket mozgásukban. Ahogy Cresswell (2006) fogalmaz, a kinetikus elitet kiszolgáló kinetikus underclass is nagyfokú mobilitás jellemzi. A különbség abban áll, hogy az ő mozgásuk nem szabadon választott, hanem a megélhetés kényszere által motivált.

4 A tanulmány alapján a tehetősek kizárólag a rendszerváltás után létesített hipermarketekben vagy szupermarketekben vásárolnak, míg a szegények a piacon, kioszkokban és olyan kisebb üzletekben, amelyek már a szocializmus idején is működtek. A vizsgált népességben a szegények 70%-a soha életében nem volt szupermarketben, míg a gazdagok 100%-a oda jár bevásárolni (Aksyonov 2011).

tehát az egyenlőtlenségek a hibrid terekben is megmutatkoznak. Emellett a terek hibridizálódásának kapcsán a hatalmi viszonyok megmutatkoznak abban is, ahogyan a különböző szoftverek és algoritmusok szabályozzák a (fizikai és virtuális) terekhez való hozzáférés lehetőségeit (Berger 2023b: 55), ami szintén abba az irányba hat, hogy bizonyos hálózati terek csak a privilegizált helyzetűek számára lesznek átjárhatók.

A társadalmi integráció és a tolerancia megteremtését az olyan városi terek kialakítása szolgálná, amelyek a fizikai és a topográfiai határokat átjárhatóvá teszik, bátorítják a spontán találkozásokat és interakciókat, és ezáltal az elfogadás atmoszféráját teremtik meg (Sendra és Sennett 2020). Tehát ha ezzel ellentétben az infrastrukturális hálózatok elszakadnak egymástól, és a térbeli mobilitás szegregált mintái alakulnak ki, akkor az a félelem, a bizalmatlanság és az intolerancia növekedését eredményezi. Úgy tűnik tehát, hogy többek között a technikai és társadalmi környezet növekvő hálózatosodásából adódóan egy adott település lakói által bejárt idő- és térpályák közötti kapcsolódások szerepe kulcsfontosságú lesz az integráció szempontjából. Ez indokolja, hogy a szegregáció kutatásakor érdemes legalább akkora hangsúlyt helyezni a térbeli mobilitás elkülönülő mintázataira, mint a lakóhelyi kirekesztésre.

Az e fejezetben bemutatott megközelítés elsősorban arra fókuszál, hogy különböző társadalmi csoportok esetében a térhasználat eltérő útvonalakat és csomópontokat érint, illetve mozgásaik nem ugyanazon infrastruktúra igénybevételével valósulnak meg. Ebben a szemléletben kevésbé hangsúlyos az a szempont, hogy a mobilitás foka, intenzitása és a mobilitási képességek között is jelentős különbségek jelenhetnek meg. A térbeli mobilitással összefüggő egyenlőtlenségek e vetületeit a következő részben tárgyalt koncepciók próbálják megragadni.

A mobilitás mint tőke

A mobilitás tőkeként való értelmezése elsősorban az új mobilitási paradigmához köthető. Az irányzatot képviselő szerzők szerint a társadalmiság többé már nem területi alapon szerveződik, hanem mobilitási hálózatok által, amelyeket a mozgások különböző formái és az azokat konfiguráló immobil infrastruktúrák alkotnak (Hannam, Sheller és Urry 2006). A lokális kontextusokból kiágyazódott cselekvők számára a mobilitási hálózatokba való bekapcsolódás jelenti a társadalmi részvétel új formáját. Erre azonban a társadalom tagjainak nem azonos mértékben van lehetőségük. A mobilitásra való képesség ilyen értelemben tehát az egyenlőtlenségek új dimenzióját alkotja. Ezt a jelenséget próbálja megragadni Vincent Kaufmann motilitáskonceptiója és John Urry hálózatitőke-fogalma.

A motilitás a térbeli-társadalmi mobilitásra való képességet jelenti, és magában foglalja a különböző mobilitási formákhoz való hozzáférést (*access*), az ehhez szükséges kompetenciákat (*competencies*) és az elsajátítással (*appropriation*) kapcsolatos tényezőket (Kaufmann, Bergman és Joye 2004: 750). A hozzáférés jelenti egyrészt azt, hogy milyen lehetőségek állnak rendelkezésre a közlekedésre és a kommunikációra, másrészt pedig azt, hogy ezekhez milyen feltételekkel lehet hozzáférni. A kompetenciák magukban foglalják a fizikai képességeket, a megszerzett tudást (pl. jogosítvány) és a cselekvések megszervezéséhez, összehangolásához szükséges készségeket. Végül pedig az elsajátítással kapcsolatos

tényezőkön a cselekvők azon stratégiái és gyakorlatai értendők, amelyek révén a hozzájárulásuk lehetőségeit és kompetenciáikat kihasználják és alkalmazzák. E koncepció tehát összekapcsolja a térbeli és a társadalmi mobilitást, mivel a térbeli mobilitást olyan erőforrásként kezeli, amely lehetővé teszi a cselekvők számára, hogy előnyöket szerezzenek általa, javítsák pozíciójukat, és leküzdjék az időbeli és térbeli akadályokat. A motilitás nem azonos a ténylegesen megvalósuló és megfigyelhető mozgással, hanem az arra való potenciált fejezi ki. Előfordulhat, hogy valaki jelentős motilitással bír, de ezt nem használja ki. Ebben az esetben a nagyfokú mobilitásra való képesség egyfajta biztosítékot jelent számára, mivel bizonyos élethelyzetekben szélesíti a cselekvési lehetőségek körét, és lehetséges alternatívaként mindig kihasználható (Dubois et al. 2015).

Kaufmann (2014) szerint a mobilitás maussi értelemben vett totális társadalmi tény, amelynek segítségével a társadalmi kapcsolatok összessége értelmezhető, vagyis egy olyan eszköz a szociológia számára, amely feltárja azt az alapvető logikát, amely által a különböző társadalmi szférák működése megérthető. Mivel a mobilitás mint szervező elv ennyire mélyen áthatja a társadalmi életet, a mobilitásra való képesség lesz az egyik legfontosabb társadalomstrukturáló tényező. A motilitás a koncepciót kidolgozó teoretikusok szerint több, mint a gazdasági, kulturális és társadalmi tőkék kombinációja, és így önálló tőkefajtanak tekinthető, amely kulcsszerepet tölthet be az integrációban (Flamm és Kaufmann 2006; Kaufmann és Audikana 2020). A motilitás természetesen kapcsolatban áll a többi tőketípussal, és át is konvertálható más típusú tőkévé (Kaufmann, Bergman és Joye 2004). Kaufmann és Audikana (2020) szerint egész pontosan az 1970-es évek óta bekövetkezett társadalmi változás az, ami indokolja a motilitás önálló tőkefajtaként való megkülönböztetését. A klasszikus modernításban a szakmai érvényesüléshez és a karrierlehetőségek kibontakoztatásához elegendő volt a bourdieu-i három tőketípus megfelelő kombinációja, de az utóbbi évtizedekben a mobilitásra való képesség és hajlandóság is meghatározó tényezővé vált a szakmai előmenetel szempontjából. A motilitás emellett elősegíti az anyagi, kulturális és társadalmi tőkék aktiválását is.

Urry Kaufmann motilitásfogalmát próbálja meg továbbfejleszteni *Mobilities* (2007) című könyvében, és ez alapján alkotja meg a hálózati tőke (*network capital*) fogalmát. A hálózati tőke a társadalmi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának a képességét jelenti, amely lehetővé teszi akár nagy földrajzi távolságok áthidalását is. Lényegében tehát azokat a társadalmi előnyöket jelenti, amelyeket a motilitás tesz lehetővé. Urry érvelése szerint ugyanis nem önmaguknak a mobilitásoknak van jelentőségük, hanem a társadalmi következményeiknek, vagyis annak, hogy bizonyos csoportok másokhoz képest (érzelmi, pénzügyi, gyakorlati) előnyökre tesznek szert általuk (Urry 2007: 196). A hálózati tőke a következő nyolc komponensből tevődik össze:

- közlekedéshez, utazáshoz szükséges dokumentumok (pl. jogosítvány, útleve),
- távoli helyeken élő rokonok és ismerősök, akiknek a vendégszeretetére számíthatunk,
- a mozgáshoz szükséges kompetenciák (pl. gyaloglás, menetrendek olvasása, közlekedési és IKT-eszközök használata),
- információ és kommunikáció fogadására, tárolására alkalmas eszközök, helyszínek (iroda, titkárság, e-mail fiók, weboldal, üzenetrögzítő),
- kommunikációs eszközök,
- megfelelő és biztonságos találkozóhelyek (iroda, klubhelyiség, hotel, kávézó, utcasarok),

- hozzáférés a közlekedési és kommunikációs eszközök és infrastruktúrák használatához,
- idő, pénz és erőforrások a felsoroltak koordinálására.

Urry szerint a hálózati tőke felsorolt elemeinek kombinációi alapján egy új rétegződési struktúra alakul ki, amely a Weber által tételezett osztály, rend és párt mellett létezik (Urry 2007: 197). Ezt a megállapítását sajnos bővebben nem fejti ki, ahogy azt sem, hogy a hálózati tőke alapján milyen csoportok definiálhatók, és e modell milyen összefüggést mutat a rétegződést meghatározó egyéb tényezőkkel. Urry szándéka szerint a hálózati tőkének a motilitás fogalmán túlmutató koncepciónak kellene lennie, mivel a definíció szerint nem pusztán a mozgásra való képességet jelenti, hanem azt is, hogy a cselekvők a mobilitások által hogyan képesek a társadalmi kapcsolataikat fenntartani. Azonban abban a formában, ahogyan Urry konceptualizálta a hálózati tőkét (a felsorolt komponensek jelentette erőforráskészletként), nem világos, hogy hogyan fedí le ezt a meghatározást, és mennyiben jelent tágabb fogalmat, mint a motilitás, hiszen az említett összetevők – a második kivételével – kevésbé utalnak a társadalmi kapcsolatok tényleges létesítésére és fenntartására.

Másképpen megfogalmazva a hálózati tőke a mobilitási rendszerekhez való hozzáférést jelenti. A mobilitási rendszerek az emberek, a tárgyak és a szimbolikus javak cirkulációja köré szerveződnek. E cirkulációs folyamatok strukturált útvonalak mentén konfigurálódnak, amelyek magukban foglalják például az úthálózatot, a repülőtereket, a telefonvonalakat, az internethálózatot. Minél nagyobb szerepet tölt be a cirkuláció egy társadalom szerveződésében, és minél nagyobbra értékelik, annál fontosabb szerepe van a hálózati tőkének a társadalmi integráció szempontjából (Urry 2008).

A hálózati tőke Urry (2007) szerint napjainkban egyre jelentősebb rétegeképző tényezővé válik, és egyre nagyobb mértékben ez a faktor jelöli ki az egyének és csoportok helyét a globális társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében. Nemcsak arról van szó, hogy a hipermobil elit nagy mennyiségű hálózati tőkét halmoz fel, hanem arról is, hogy egyidejűleg más társadalmi csoportok mobilitását gátolja azáltal, hogy kirekesztő tereket hoz létre és kisajátítja az infrastrukturális hálózatokat. Az előnyösebb helyzetben lévő csoportok tagjai pusztán azáltal, hogy bizonyos preferenciákat érvényesítenek a közlekedési módok tekintetében, rendszerszinten gátolhatják mások mobilitását. Ezt az összefüggést szemlélteti Doreen Massey (1994: 150) példája is, miszerint minél többen döntenek az autós közlekedés mellett, annak érdekében, hogy személyes mobilitásukat fokozzák, annál kevésbé lesz fenntartható a tömegközlekedési rendszer, ami viszont sokak számára az egyetlen alternatívát jelenti. Tehát az autósok potenciálisan csökkentik azoknak a mobilitását, akik kizárólag a tömegközlekedésre támaszkodhatnak. Az egyenlőtlenségek természetére jól rávilágít Ursula Biemann (2010) tanulmánya is azokról a mexikói nőkről, akik az Egyesült Államok és Mexikó határán elhelyezkedő sivatagi város, Ciudad Juárez amerikai üzemeiben súlyosan kizsákmányoló munkakörülmények között forrasztják azokat a chipeket, amelyek a privilegizált helyzetűek mobilitását elősegítik. Munkájuk biztosítja mások bekapcsolódását a fejlett infrastrukturális hálózatokba, míg ők maguk víz- és áramellátást nélkülöző kunyhókban élnek anélkül, hogy bármi reményük lenne arra, hogy kilépjenek ebből a helyzetből. Ebben az értelemben a hálózati tőke mennyisége mentén megosztó csoportok között mélyülnek az egyenlőtlenségek. Sheller (2018) egyenesen úgy

fogalmaz, hogy a kinetikus elit monopolizálja a Föld erőforrásait annak érdekében, hogy biztosítsa akadálytalan mozgását a globális térben, ezzel rendkívüli mértékben növelve a karbonkibocsátást, aminek klimatikus és környezeti következményeit főleg éppen azok viselik, akiknek nincs lehetősége a könnyed helyváltoztatásra. A környezeti problémák és a természeti katasztrófák különös aktualitást adnak a hálózati tőke szerepének. Az ilyen szerencsétlenségek ugyanis olyan helyzeteket teremtenek, melyekben jól láthatóvá válik az, hogy a menekülésben és a problémák elkerülésében milyen nagy előnyöket élveznek a jelentősebb hálózati tőkével rendelkezők (Urry 2012: 28).

A szerzők hangsúlyozzák, hogy a hálózati tőkének rendkívül fontos szerepe van a társadalmi tőke akkumulációja szempontjából is, ezért azok a beavatkozások, amelyek mobilitásukban gátolnak egyéneket vagy csoportokat (például azáltal, hogy az infrastrukturális hálózatokat nem mindenütt ugyanolyan mértékben építik ki és fejlesztik), az érintettek társadalmi kirekesztődését eredményezhetik (Cass, Shove és Urry 2005; Larsen et al. 2006).

A mobilitás tőkeként való konceptualizálásának előnye, hogy figyelembe veszi az átalakuló térbeli-társadalmi viszonyok által teremtett egyenlőtlen feltételeket, és ennek megfelelően bővíti ki azoknak a tőketípusoknak a körét, amelyek meghatározzák az egyének és csoportok pozícióját a társadalmi térben. Bizonyos mértékig meggyőző érvek szólnak tehát amellett, hogy önálló tőketípusként tekintünk rá. Ugyanakkor ez ellen az értelmezés ellen szól az a tény, hogy elviekben lehetséges az, hogy valakinek a tőkekészletére a klasszikus három tőkefajta közül csak az egyiknek a dominanciája legyen jellemző, míg a másik kettő minimális szinten marad, ez azonban elképzelhetetlen a mobilitási tőke esetében. Ha megnézzük azokat a komponenseket, amelyekből a motilitás vagy a hálózati tőke felépül, akkor láthatjuk, hogy ezeknek túlnyomó része a klasszikus tőketípusok valamelyikének specifikus formáját jelenti, vagy azoknak a meglétét feltételezi. A mobilitási hálózatokba való bekapcsolódás anyagi feltételeinek biztosításához (előfizetések, eszközök, járművek, jegyek, bérletek) gazdasági tőkére van szükség, a felsorolt kompetenciák túlnyomó része (a mozgáshoz szükséges fiziológiai adottságokat leszámítva) bizonyos fajta kulturális tőkét jelent, a földrajzi mobilitásra való hajlandóságot és képességet biztosító kapcsolati háló megléte pedig a birtokolt társadalmi tőke mennyiségével és összetételével függ össze. Mindazonáltal, mivel az anyagi tőke, az objektívált és inkorporált kulturális tőke és a kapcsolati tőke olyan speciális formáiról van szó, amelyek fontos erőforrásokat jelenthetnek a megváltozott társadalmi világ feltételeihez való alkalmazkodásban, mégis érdemes lehet önálló tőkefajtaként kezelni.⁵ Ennél nagyobb problémát jelent viszont az, hogy egy olyan szemlélet, amely a mobilitásra mint erőforrásra tekint, nem tudja értelmezni azokat a helyzeteket, melyekben a mobilitás kényszerűséget és veszteséget jelent, vagy amikor az immobilitás szabad döntéssel alapszik.⁶ E problémára megoldás lehet a

5 Egyes szerzők szerint megkérdőjelezhető, hogy a tőke eredendően ökonomiai fogalmát érdemes-e kiterjeszteni olyan jelenségekre, amelyek nem gazdasági folyamatokhoz kapcsolódnak (például Angelusz 2010; Böröcz 2019 [2000]: 136, 25. l.; Sík 2006), de e kérdés tárgyalására itt nem térek ki.

6 Az a tény, hogy az immobilitás lehet önkéntes, és a mobilitás kényszerű, kérdésessé teszi azt, hogy egyáltalán van-e értelme a két kategóriát egymással szembeállítani. A szakirodalom inkább azokra az esetekre fókuszál, ahol egyesek mobilitását mások immobilitása biztosítja, de emellett léteznek olyan esetek is, amikor egyesek önkéntes immobilitása mások kényszerű mobilitása által válik lehetővé (gondoljunk például az ételfutárookra). Ezért is írja Bauman (1996), hogy a posztmodern társadalomban mindannyian a turista és a csavargó pólusai közötti kontinuumon helyezkedünk el, helyünket pedig az jelöli ki, hogy mennyire vagyunk szabadok a döntéseinkben.

következő fejezetben részletezett, Bourdieu elméletén alapuló szemlélet, amely a(z) (im)-mobilitás gyakorlatait a társadalmi tér egymást kölcsönösen kizáró pozícióival felelteti meg, és ennek megfelelően egymáshoz való viszonyukban elemzi.

A mobilitás és az immobilitás megkülönböztetett és megkülönböztető gyakorlatai

Ha a mobilitást tőkeként fogjuk fel, akkor ebből az is következik, hogy a mobilitás mindig a magas társadalmi státusszal azonosítható, következésképpen az előnytelenebb társadalmi helyzetűekre immobilitás lesz jellemző. Ez azonban egyrészt nem minden esetben igaz, másrészt ebben a megközelítésben homályban maradnak azok a társadalmi jelenségek, szimbolikák, amelyek a különböző mozgásformákhoz kapcsolódnak. A szimbolikus dimenzió felfedéséhez, valamint a mobilitási gyakorlatok és a társadalmi pozíció közötti kapcsolatok értelmezéséhez támpontokat nyújthat Bourdieu praxiselmélete. Ha ebből a szemszögből próbáljuk megközelíteni a kérdést, akkor azt feltételezhetjük, hogy a társadalmi tér különböző pozícióit elfoglaló egyénekre és csoportokra a mobilitás és az immobilitás eltérő gyakorlatai lesznek jellemzőek, amelyek kifejezik a társadalmi csoportok közötti szimbolikus distinkciókat.

A gyakorlatok egyrészt megkülönböztetettek, mivel egymástól elkülönülő pozíciók és az ezeknek megfelelő habitusok termékeként alakulnak ki, ugyanakkor megkülönböztető jelekként is működnek, amelyek a társadalmi csoporthoz való tartozást szimbolizálják (Bourdieu 1984 [1979], 2002 [1994]). A közlekedés tekintetében például a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségek nem feltétlenül abban mutatkoznak meg, hogy a jómódúak a közlekedés költségesebb módjait is igénybe tudják venni, hanem abban is, hogy bizonyos közlekedési módok és eszközök előnyben részesítése ízlésbeli, életstílusbeli különbségeket jelenít meg, vagyis az osztálykülönbségek látens módon fejeződnek ki bennük. A kerékpározás és a gyaloglás például meglehetősen költségkímélő módjai a közlekedésnek, mégis egyes nagyvárosok felkapott negyedeiben a jómódú dzsentrifikánsok körében kifejezetten preferált gyakorlatoknak számítanak, amelyek egy olyan balliberális értékrendbe illeszkednek, amely a környezeti fenntarthatóságot is szem előtt tartja (Danyluk és Ley 2007; Hjorthol és Bjørnskau 2005). A motorizált közlekedésről való lemondást esetükben viszont az teszi lehetővé, hogy elegendő tőkével rendelkeznek ahhoz, hogy olyan lakóhelyet válasszanak, amely megfelelően ellátott szolgáltatásokkal és potenciális munkahelyekkel, amelyek gyorsan és könnyen elérhetők. Ilyen értelemben a környezettudatosságot reprezentáló mobilitási gyakorlatok valójában privilégiumot jelentenek. A nagyvárosi középosztály e közlekedési preferenciáiban nemcsak az alsóbb osztályoktól való elkülönülés igénye jelenik meg, hanem a szimbolikus csoporthatárokat azzal a szuburbán középosztállyal szemben is fenntartják, melynek életmódját egy gépkocsihasználaton alapuló mobilitási mintázat határozza meg (Danyluk és Ley 2007; Rérat és Lees 2011). Egyes kutatók szerint azonosítható egy olyan új normatív diskurzus, amely az automobilitással szemben a kerékpározást tekinti a felelős állampolgári hozzáállást kifejező, üdvözlendő mobilitási formának. Azonban, ahogyan az automobilitás rezsimje is felerősítette bizonyos társadalmi csoportok hátrányait, úgy egy kerékpáros közlekedés által dominált mobilitási rezsim is kirekesztő lenne (Green, Steinbach és Datta

2012). Nettleton és Green (2014) kisebbségi csoportokhoz tartozó személyekkel készült interjúk elemzésével mutatja be, hogy a habitus milyen nagy mértékben meghatározza a mobilitási formákkal kapcsolatos diszpozíciókat is. Amikor a válaszadóknak feltették a kérdést, hogy miért nem kerékpároznak, mindannyian elnevelték magukat, majd abszurdnak minősítették a kérdést, vagy azt feltételezték, hogy a kérdező nem gondolja komolyan. A szerzők szerint a kerékpározás annyira idegen a megkérdezettek habitusától, hogy számukra az „elképzelhetetlen” tartományába esik. Vagyis az a moralizáló diskurzus, amely a kerékpározást tekinti az egyetlen legitim közlekedési alternatívának, valójában látens módon kirekeszti azokat a csoportokat, amelyek habitusukból adódóan idegenkednek ettől a mobilitási formától.

A fentiekben a biciklizés példáján próbáltam meg illusztrálni, hogy egy adott mobilitási gyakorlat hogyan lehet eszköze a distinkcióknak, a látens diszkriminációnak és a középosztály különböző frakciói közötti szimbolikus küzdelemnek. A kerékpározás más kontextusokban természetesen sok minden más is jelenthet, a fentiek csupán azt kívánják szemléltetni, hogy a mobilitási gyakorlatok mindig társadalmi jelentéseket hordoznak, továbbá nem állíthatjuk, hogy a közlekedéssel, mobilitással kapcsolatos preferenciák és a társadalmi csoportok anyagi lehetőségei között közvetlen megfelelés állna fent. Hasonlóképpen említhetjük volna a különböző sportokat is mint hierarchizált viszonyokat kifejező mozgásformákat, ahogyan arra Bourdieu számos példával szolgál a *Distinction*-ben.

A fejezet eddigi fejtegetései elsősorban a közlekedési módokra fókuszáltak, de érdeemes arra is kitérni, hogy a habitus hatása a testi diszpozíciók legszélesebb körében tetten érhető. A testi habitus, a hexis „közvetlenül hat a mozgáskészségre, mégpedig egyszerre egyedi és szisztematikus testtartási sémaként, mivel a testtechnikák és -eszközök egész rendszerével kapcsolódik össze, és mivel egy sereg társadalmi jelentést és értéket hordoz” (Bourdieu 2009 [1972]: 236). Vagyis a test mint társadalmi produktum a mozgáson, a járáson, a gesztusokon, a mimikán keresztül önkéntelenül fejezi ki, hogy valaki miként érzékeli saját helyzetét a társadalmi térben (Bourdieu 1978 [1977]). A cselekvők térbeli mozgásai tehát olyan testi diszpozíciók, amelyeket a társadalmi világ és a társadalmi világ hatásait magán hordozó anyagi világ kényszerei is formálnak (Berger 2018). Ebből következően a társadalmi elvárásokon túl a mozgás alkalmazkodik a fizikai tér struktúráihoz, de kondicionálják például az adott társadalmi nemre/osztályra/etnikumra jellemző öltözködési szokások és szabályok is, hiszen a különböző ruhadarabok más és más mozgásokat tesznek lehetővé vagy kényszerítenek ránk (vö. Bourdieu 2000 [1998]: 37). A fizikai tér habitusra gyakorolt hatását mutatja az, hogy a származási környezet urbanus vagy rurális jellege is egészen eltérő térbeli diszpozíciókat alakít ki (Jóvér 2023; Tomay és Berger 2024a, 2024b) és így a cselekvők mozgásai e tekintetben is magukon hordozzák a szocializációs közeg jellegzetességeit. Azok az átmeneti terek pedig, amelyek a nagyvárosokból kiszoruló, lefelé mobil és a vidékről a város felé orientálódó, felfelé törekvő egyének és háztartások számára otthont adnak, vegyes, köztes habitusokat termelnek ki (Németh 2020; Vigvári 2023: 43).

A társadalmi térben történő mobilitás gyakran jelent helyváltoztatást egyúttal a fizikai térben is, mivel a társadalmi tér viszonyai gyakran a fizikai térben is leképeződnek (Bourdieu 1999 [1993]; Berger 2018; Németh 2023). Például, ha valakinek megváltozik a társadalmi helyzete, elképzelhető, hogy ezzel egyidejűleg új lakóhelyre is költözik.

Tehát ha az olyan – az életút szempontjából jelentőségteljesebb – mozgásokat vizsgáljuk, mint a migráció vagy a költözés és az otthoneremtés, ezekben az esetekben is meghatározóak a társadalmi pozíciónak megfelelő, a habitusban kódolt preferenciák (Bourdieu 2005 [2000]).

E fejezetben érdemes még szót ejteni a térbeli tőke (*spatial capital*) fogalmáról. A térbeli tőkét egyes szerzők a motilitás fogalmával azonos értelemben használják (Rérat és Lees 2011), de létezik egy olyan megközelítés, amely nagyobb mértékben támaszkodik a bourdieu-i elméletre. Centner (2008) a térbeli tőkét a szimbolikus tőke egy formájának tekinti, amelyet a cselekvők akkor hoznak mozgásba, ha a társadalmi küzdelmek tétje a fizikai tér. A térbeli tőke a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőkék birtoklásán, vagyis egészen pontosan a birtokolt tőkék tőke mivoltának félreismerésén alapszik. Tehát a szimbolikus tőke más alakjaihoz hasonlóan az elismerés és a legitimitás forrása itt is a félreismerés (vö. Bourdieu 2014 [1978]). Így magyarázható az, hogy a privilegizált csoportok térigényét mások legitimként, természetesként fogadják el. Mindennek eredményeként a különböző társadalmi csoportok eltérő mértékben férnek hozzá a városi térhez, és nem egyenlő módon képesek azt alakítani. A térbeli tőke tehát jelenti a terek elsajátítására, formálására, ellenőrzésére és a térhasználat szabályainak meghatározására való képességet. Amikor egy csoport tagjai a fizikai teret a maguk céljainak megfelelően használják és alakítják át mások rovására, az a szimbolikus erőszak egy formáját jelenti. Tehát a privilegizált csoportokra jellemző térbeli gyakorlatok nemcsak a társadalmi térben jelentenek elkülönböződést, de a fizikai térben is kirekesztő helyeket hoznak létre, amelyek mások térbeli mozgásait, gyakorlatait kontrollálják és akadályozzák. Mosselson (2020) hasonló értelemben használja a térbeli tőke fogalmát, azzal kiegészítve, hogy a habitus adaptációs képességét is magában foglalja, ami lehetővé teszi a cselekvő számára, hogy a különböző típusú tereket otthonosan használja, belakja (*inhabit*), és gyorsan alkalmazkodjon a különböző terek sajátosságaihoz. A térbeli tőke ebben a megközelítésben tehát korántsem azonos a motilitással. Ugyan magában foglalja azt az aspektust is, hogy egy adott társadalmi csoport mennyire képes a teret a mobilitás által elsajátítani, de ennél lényegesen többről van szó. E koncepció rávilágít a fizikai és a társadalmi tér komplex viszonyára és arra a folyamatra, ahogyan a cselekvők térbeli diszpozíciói és gyakorlatai közvetítenek a kétféle tér között. A motilitás és a hálózati tőke fogalmával ellentétben azonban nem helyez hangsúlyt a hálózatokba való bekapcsolódás képességére.

Összefüggések, következtetések

A fentiekben néhány olyan megközelítést mutattam be, amelyek segítségével a térbeli mobilitás és a társadalmi egyenlőtlenségek összefüggései megragadhatók. Az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változások kétségkívül szükségessé teszik a fentiekben tárgyalt szempontok figyelembevételét az átalakuló társadalmi élet jelenségeinek megértéséhez. Magyarországon, ahol közismerten szélsőséges egyenlőtlenségek jellemzik a térszerkezetet, különösen érdemes figyelmet szentelni a térbeli mobilitás folyamatainak, amelyek potenciálisan megoldást jelenthetnek a térbeli egyenlőtlenségek kiegyensúlyozására, de el is mélyíthetik azokat.

Úgy tűnik, hogy Magyarországon az elmúlt években a rendszerváltás óta nem tapasztalt mértékben növekedett a belföldi vándorlási események száma (Bálint és Obádovics 2021), ami a magyar társadalom viszonylagos immobilitása (Csizmady, Kőszeghy és Győri 2019; Csizmady et al. 2020)⁷ mellett is jelzi a változás tendenciáit. A szuburbanizáció, a nagyvárosok peremvidékein található zártkertek benépesedése (Vigvári 2022, 2023), az aprófalvakat érintő szelektív elvándorlás és elnéptelenedés (Bálint 2012; Balogh és Kovách 2021; Gödri és Spéder 2009; Tímár és Velkey 2016; Virág 2007), a vidéki nosztalgiát kereső középosztálybeliek (Csurgó 2014; Nemes, Orbán és Tomay 2022; Nemes et al. 2022; Tomay és Völgyi 2022) és a nyugat-európai beköltözők (Máté és Pirisi 2019) megjelenése bizonyos rurális terekben, a hátrányos helyzetű falvakból induló, külföldi munkavállalási célú migráció (Gábel 2022; Váradi et al. 2017) és a vidéki népesség egyes csoportjainak az immobilitása (Alpek et al. 2022; Czibere és Kovách 2019; Zsinka 2023) mind olyan tendenciák, amelyek nagymértékben formálják a városi és vidéki tereket, és jelentős következményekkel járnak az ott élők életére nézve. Az említett folyamatok hatására a lokális társadalmak belső struktúrája átalakul, és egyes területeken a népesség társadalmi összetételét tekintve egyre heterogénebbé válik, míg másutt a homogenizálódás, majd a szegregáció és a gettósodás tendenciái erősödnek fel (például Ladányi és Szelényi 2004; Ladányi 2012; Váradi és Virág 2014; Virág 2005, 2008, 2017). E térfolyamatok megértéséhez is kiindulópontokat kínálnak a tanulmányban részletezett elméletek. Az, hogy melyiket részesítjük előnyben, természetesen függhet a kutatás témájától és a kutatási kérdéstől, de akár több megközelítés is integrálható az elméleti keretbe, és így ugyanaz a jelenség többféle nézőpontból is elemezhető lesz.

Az infrastrukturális hálózatok egyenlőtlen térbeli kiterjedése és kiépítettsége természetesen Magyarországon is problémát jelent. Az újabb technológiákat biztosító hálózatok fejlődését a korábbi időkből örökölt térszerkezeti egyenlőtlenségek határozzák meg. Tehát Magyarországon is a hagyományosan centrum-pozícióval rendelkező települések jelentik az infokommunikációs hálózatok csomópontjait (Rechnitzer, Grosz és Csizmadia 2003), míg a gazdasági szempontból hanyatló, elnéptelenedő településeken, régiókban az infrastruktúra leépülése jellemző (Máté, Pirisi és Trócsányi 2017). Az infrastruktúrák térbeli elhelyezkedése és kiterjedése mellett érdemes azt is figyelembe venni, hogy milyen más tényezők befolyásolhatják a közlekedéshez való egyenlőtlen hozzáférést. Ehhez kiindulópontot jelenthet, ha a közlekedési szegénység és a közlekedéssel összefüggésben jelentkező társadalmi kirekesztettség korábbiakban felsorolt dimenziói mentén vizsgáljuk az egyes csoportok helyzetét.

Az olyan nagyobb volumenű folyamatok esetén, mint a szuburbanizáció és a dzsentrifikáció, a középosztály érintett csoportjainak lakóhelyválasztása mögötti motívumok, a tudatos és habitualizált osztálystratégiák megértéséhez a motilitás és a hálózati tőke⁸ fogalmai, valamint a bourdieu-i elmélet is kínálnak támpontokat. A dzsentrifikációt vizsgáló tanulmányok alapján arra lehet következtetni, hogy a mobilitási tőke egyrészt mint erőforrás van jelen a költözés megvalósításánál, másrészt a mobilitási tőke növelése cél is

7 A hivatkozott tanulmányok alapján az elmúlt években tapasztalható növekedés ellenére mind a lakásmobilitás, mind pedig a területi mobilitás alacsony szintje jellemző a magyar népesség körében.

8 A továbbiakban – az egyszerűség kedvéért – a motilitás és a hálózati tőke fogalmakra együttesen a mobilitási tőke megnevezéssel fogok utalni.

lehet, mivel sok esetben a (szuper)dzsentrifikánsok olyan, stratégiai szempontból előnyös lakóhelyet keresnek, mely lehetővé teszi számukra, hogy minél mobilabbak legyenek, vagyis növeljék mobilitási tőkéjüket (vö. Butler és Lees 2006; Rérat és Lees 2011). Ezzel egyidejűleg a városi és vidéki dzsentrifikáció és a szuburbanizáció esetén is stratégiai cél lehet a szimbolikus distinkciók fenntartása és a középosztálybeli pozíció megtartása a habitus által kondicionált ízlésnek megfelelő lakóhely kiválasztásával (Bridge 2001; Csánádi és Csizmady 2002; Tomay és Berger 2024a, 2024b). Ezzel szemben az előnytelenebb helyzetű társadalmi rétegek települések közötti migrációját sokkal inkább a kényszerek határozzák meg. Például a Budapestet érintő szuburbanizációs hullám idején a kiköltöző hátrányos helyzetűek esetében a fővárosi lakás és életmód fenntartásának magas költségei jelentették azokat a kényszertényezőket, amelyek a lakóhelyváltást motiválták (Csánádi és Csizmady 2002). Esetükben elmondhatjuk, hogy az infrastrukturális szempontból jobban ellátott településről való kiköltözésük a mobilitási tőkéjük csökkenését eredményezte, mivel a privilegizált csoportokkal ellentétben ők feltehetően kevésbé képesek a térbeli hátrányok áthidalására, és még kevésbé tudják azokat előnyükre fordítani.

Az eldugott zsáktelepüléseket érintő vidéki dzsentrifikáció esetén a beköltöző középosztálybeliek mobilitási tőkével való ellátottságuknak köszönhetően élvezhetik az általuk preferált környezet előnyeit úgy, hogy számukra kevésbé jelent problémát a térbeli távolságokból adódó nehézségek leküzdése. A hasonló elhelyezkedésű hátrányos helyzetű kistelepüléseken élő szegény rétegek számára lakóhelyük elzártsága hátrányaik fokozódását eredményezi. A zsákfalu tehát a mobilitási tőkével jól ellátott beköltözők számára a szabadság tere lehet, míg másokat foglyul ejt és korlátok közé szorít. Egy adott településen a lakosság mobilitási tőkéje messzemenően meghatározó lehet az egész település jövője szempontjából is. A magyarországi térszerkezetben hasonló pozíciót elfoglaló, közel azonos népességszámmal bíró zsáktelepülések esetén jelentős különbségek mutatkozhatnak a lokális közösségek szerveződése és a helyi lakosok életesélyeinek alakulása szempontjából attól függően, hogy az ott élők milyen mértékben képesek áthidalni azokat a földrajzi és szimbolikus távolságokat, amelyek lakóhelyüket a településhálózat centrumaitól elválasztják (vö. Ragadics 2023). Alpek et al. (2022) kutatásai alapján egyes településeken a lakosság nagy részének immobilitása a településhálózat perforálódásához, vagyis diszfunkcionális működéséhez vezet. A helyi társadalom tagjaira jellemző (im-)mobilitási mintázatok alakulásának tehát az adott település határain túlmutató következményei vannak.

A mobilitási tőkével kapcsolatos koncepciókat bemutató fejezetben szó esett arról, hogy a mobilitási tőke fontossága különösen erőteljesen mutatkozik meg a különböző válsághelyzetekben. A COVID-19 világjárvány által teremtett nem mindennapi körülmények között Magyarországon is megfigyelhető volt, hogy akik számára rendelkezésre álltak a feltételek ahhoz, hogy távmunkában dolgozzanak, vagy heti néhány napot Budapestre ingázzanak, azoknak lehetőségük nyílt nyaralójukba leköltözve biztonságos, békés helyzetben átvészelni a járvány időszakát és elkerülni a betegség kockázatát, valamint a bezártságot (Nemes et al. 2022). Vagyis a mobilitási tőkével jól ellátott csoportok tudták előnyükre fordítani a helyzetet. A mobilitást tőkeként konceptualizáló megközelítések tehát hasznosak lehetnek azoknak a csoportstratégiáknak és a bennük megmutakozó

egyenlőtlenségeknek az elemzésére is, amelyek a pandémia vagy egyéb tényezők okozta válsághelyzetekben aktiválódnak.

Az empirikus kutatások során érdemes feltenni azt a kérdést is, hogy a mobilitási tőke szintje hogyan függ össze a többi tőketípussal való ellátottsággal. Láttuk, hogy a szakirodalom elsősorban a társadalmi tőke képzése szempontjából hangsúlyozza a mobilitási tőke szerepét. A magyarországi kutatások alapján szintén úgy tűnik, hogy a földrajzi térben mobilabb személyek kiterjedtebb és nagyobb diverzitással jellemezhető kapcsolati hálóval rendelkeznek (Dávid, Albert és Huszti 2020). Bizonyos hátrányos helyzetű csoportok tőkekészletére azonban a megkötő társadalmi tőke túlsúlya jellemző, ami szintén a helyhez kötöttségüket fokozó tényező (Vasárus és Szalai 2023; Váradi 2015). A családi és lokális kapcsolatrendszerekbe való erősebb betagozódás nehezíti és kevésbé kívánatosá teszi a mobilitást. E kapcsolatok rendkívül fontos erőforrást jelentenek az érintettek megélhetési stratégiáiban és a mindennapi élet nehézségeinek leküzdésében, de gátjává válhatnak a társadalmi és a térbeli mobilitásnak (Fehér és Virág 2014; Méreiné és Málóvics 2020; Tóth et al. 2017). Ha esetleg mégis lakóhelyet változtatnak (akár saját elhatározás, akár telepfelszámolás vagy más kényszerítő körülmény okán), a mobilitási tőkével való nem megfelelő ellátottságukból adódóan nehézséget jelent számukra a kapcsolattartás a hátrahagyottakkal.

Bourdieu azokra az esetekre, amikor a megváltozott strukturális feltételek között a habitus diszfunkcionálissá válik, és új körülményekhez kényszerül adaptálódni, a hiszterézis, a Don Quijote-effektus, az elsődleges és másodlagos habitus, valamint a hasadt habitus fogalmát használja (Hadas 2022: 17–20). Nemcsak a társadalmi változás következtében átalakuló objektív körülmények (Bourdieu 1978 [1974]: 239–240), de a társadalmi térben és/vagy a fizikai térben történő helyváltoztatás is szükségessé teheti a habitus alkalmazkodását. Ebből adódik, hogy a migrációkutatások és a mobilitáskutatások is előszeretettel alkalmazzák a hasadt habitus fogalmát (Hadas 2022: 29–32). Nyíró Zsanna és Durst Judit (2022) a társadalmi mobilitás szubjektív tapasztalatát elsőgenerációs értelmiségiek esetében vizsgálva azt találták, hogy a földrajzi mobilitás terjedelme hatással van arra, hogy milyen mértékben destabilizálódik a megkérdozettek habitusa. Viszont ha csoportok mozgásait és azok következményeit vetjük egybe, akkor a földrajzi távolság, amelyet a mobilitás átível, nem sokat árul el arról, hogy mindez mekkora alkalmazkodási kényszerrel jár az érintettek részéről, és mekkora valószínűséggel eredményezi a habitus kibillenését (Németh 2023). Mindebből az következik, hogy – Mosselson meglátásával összhangban – érdemes a térbeli tőke konceptualizálásakor a habitus alkalmazkodóképességét is erőforrásként figyelembe venni.

A migrációs folyamatok eredményeképpen létrejövő heterogén összetételű vidéki és városi terekben a bekötözők és az óslakosok különböző csoportjainak térhasználati közti eltérések interpretálhatóak a „Szegregáció és mobilitás” című részben bemutatott megközelítések segítségével, ami lehetővé teszi a csoportspecifikus aktivitási terek megrajzolását és az infrastrukturális hálózatok elkülönülésének megfigyelését. E perspektíva segítségével – a lakóhelyi szegregáció fogalmán túllépve – a vegyes társadalmi összetételű településeken is vizsgálható a térbeli kirekesztés. A térhasználat eltérő mintái természetesen a habituselmélettel is magyarázhatóak, és így a szimbolikus dimenzióra és az

egyenlőtlenségek látens formáira is nagyobb hangsúly kerülhet. E két megközelítés abban az esetben integrálható, ha az infrastrukturális hálózatokat olyan térbeli formáknak fogjuk fel, amelyek a társadalmi térben elkülönülő csoportok gyakorlatai révén alakulnak ki, és mivel az egyenlőtlen viszonyok kristályosodnak ki bennük, a társadalmi tér egyenlőtlenségeit is megszilárdítják. E folyamat révén tehát a szimbolikus erőszak a fizikai térben is materializálódik.

A vándorlási folyamatok következtében kialakuló heterogén összetételű lokális társadalmakban konfliktusforrást jelenthet, hogy a különböző csoportokra a térhasználat eltérő mintázatai jellemzőek (Kiss 2005; Molnár 2005; Vasárus, Bajmócy és Lennert 2017), ami a térbeli habitus (Tomay és Berger 2024a, 2024b) csoportspecifikus sajátosságaival függ össze. Az ilyen konfliktushelyzeteket, a helyek jelentéseinek meghatározásáért és a térhasználat szabályainak kialakításáért folyó küzdelmeket vizsgáló empirikus kutatásokban a térbeli tőke fentiekben definiált koncepciója is támpontokat nyújthat az elemzéshez.

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a mobilitási mintázatok eltérései, a mobilitási képességek tekintetében mutatkozó egyenlőtlenségek, a mobilitás és az immobilitás gyakorlataihoz kapcsolódó, hierarchizált viszonyokat kifejező társadalmi jelentések, diskurzusok mind olyan tényezők, amelyek nagyon sokat elárulnak a társadalmi egyenlőtlenségek természetéről és a társadalmi (dez)integráció tendenciáiról. Az itt tárgyalt elméleti megközelítésekéből is kitűnik, hogy a térbeli mobilitás differenciált mintázatainak vizsgálata fényt vethet a fizikai tér és a társadalmi tér közötti dialektikus kölcsönhatások működésére, és segítségünkre lehet azoknak a folyamatoknak az értelmezésében, amelyek a késő modernitásban a társadalmi viszonyokat és a földrajzi helyeket alakítják. A fentiekben bemutatott néhány példán keresztül az is látható, hogy e megközelítések a rendszerváltást követően kibontakozó térbeli-társadalmi folyamatokat elemző magyarországi kutatásokba is jól integrálhatók.

Hivatkozott irodalom

- Adeel, Muhammad, Anthony Gar-On Yeh és Feng Zhang (2016): Transportation Disadvantage and Activity Participation in the Cities of Rawalpindi and Islamabad, Pakistan. *Transport Policy* (47): 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2015.12.001>
- Aksyonov, Konstantin E. (2011): Social Segregation of Personal Activity Spaces in a Posttransformation Metropolis (Case Study of St. Petersburg). *Regional Research of Russia* (1): 52–61. DOI: <https://doi.org/10.1134/S2079970511010023>
- Angelusz Róbert (2010): Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle* 20(3): 147–166.
- Alpek, Balázs Levente, Pirisi Gábor, Tétsits Róbert, Máté Éva és Németh Ádám (2022): Examining a Theoretical Concept. (Im)Mobility as a Factor of Perforation in a Rural Hungarian Context. *Geographica Pannonica* 26(4): 319–333. DOI: <https://doi.org/10.5937/gp26-38880>
- Appadurai, Arjun (1996): *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Atkinson, Rowland (2008): The Flowing Enclave and the Misanthropy of Networked Affluence. In *Networked Urbanism: Critical Perspectives on Social Capital in the City*. Mike Savage és Talja Blokland (szerk.). Aldershot: Ashgate, 42–58.
- Atkinson, Rowland és John Flint (2004): Fortress UK? Gated Communities, the Spatial Revolt of the Elites and Time-Space Trajectories of Segregation. *Housing Studies* 19(6): 875–892. DOI: <https://doi.org/10.1080/0267303042000293982>

- Balogh Karolina és Kovách Imre (2021): Az örök falu – hanyatlás és fennmaradás. A községi népesség számának változása. *Tér és Társadalom* 35(1): 29–53. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.35.1.3300>
- Bauman, Zygmunt (1996): *Tourists and Vagabonds: Heroes and Victims of Postmodernity*. Reihe Politik-wissenschaft 30. Wien: Institut für Höhere Studien (IHS).
- Bauman, Zygmunt. (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity.
- Bauman, Zygmunt (2002 [1998]): *Globalizáció – A társadalmi következmények*. Budapest: Szukits Kiadó.
- Bálint Lajos (2012): Belföldi vándorlás 2012. In *Demográfiai Portré 2012: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Őri Péter és Spéder Zsolt (szerk.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 126–136.
- Bálint Lajos és Obádovics Csilla (2021): Belföldi vándorlás. In *Demográfiai portré 2021: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Monostori Judit, Őri Péter és Spéder Zsolt (szerk.). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, 251–275.
- Berger Viktor (2016): Georg Simmel térelmélete(i). *Szociológiai Szemle* 26(2): 4–28.
- Berger Viktor (2018): *Térré szőtt társadalmiság*. Budapest: L'Harmattan.
- Berger Viktor (2023a): From Spatial Forms to Perception: Reassessing Georg Simmel's Theory of Space. *The American Sociologist* 54(1): 123–146. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12108-022-09556-x>
- Berger Viktor (2023b): *Az életvilág mediátizálódása*. Budapest: L'Harmattan.
- Berze Iván Zsolt és Düll Andrea (2022): Gyalogolhatóság és gyaloglási viselkedés ember-környezet tranzakció-tudományi megközelítésben. *Tér és Társadalom* 36(4): 52–85. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.36.4.3438>
- Biemann, Ursula (2010): Making the Transnational Intelligible. In *Mission Reports: Artistic Practices in the Field/ Video Works 1998–2008*. Ursula Biemann és Jan-Erik Lundström (szerk.). Umea, Bristol: Bildmuseet, Umea University, Arnolfini Gallery, 19–28.
- Blumen, Orna és Iris Zamir (2001): Two Social Environments in a Working Day: Occupation and Spatial Segregation in Metropolitan Tel Aviv. *Environment and Planning A: Economy and Space* 33(10): 1765–1784. DOI: <https://doi.org/10.1068/a3452>
- Blumenberg, Evelyn (2004): En-gendering Effective Planning: Spatial Mismatch, Low-Income Women, and Transportation Policy. *Journal of the American Planning Association* 70(3): 269–281. DOI: <https://doi.org/10.1080/01944360408976378>
- Boltanski, Luc és Eve Chiapello (2005 [1999]): *The New Spirit of Capitalism*. New York – London: Verso. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10767-006-9006-9>
- Bourdieu, Pierre (1978 [1974]): Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 237–310.
- Bourdieu, Pierre (1978 [1977]): Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 151–164.
- Bourdieu, Pierre (1984 [1979]): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge és Kegan Paul.
- Bourdieu, Pierre (1999 [1993]): Site effects. In *The Weight of the World*. Cambridge: Polity Press, 123–129.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1998]): *Férfiuralom*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2002 [1994]): Társadalmi tér és szimbolikus tér. In *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág, 11–29.
- Bourdieu, Pierre (2005 [2000]): *The Structures of the Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1972]): A gyakorlat elméletének vázlata. In *A gyakorlat elméletének vázlata & Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág, 175–323.
- Bourdieu, Pierre (2014 [1978]): Szimbolikus tőke és társadalmi osztályok. *Replika* (87): 7–18.
- Böröcz József (2019 [2000]): Kistársadalom – kiskapuk. *Replika* (112): 123–143. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.11>
- Bridge, Gary (2001): Bourdieu, Rational Action and the Time-Space Strategy of Gentrification. *Transactions of the Institute of British Geographers* 26(2): 205–216. DOI: <https://doi.org/10.1111/1475-5661.00015>
- Butler, Tim és Loretta Lees (2006): Super-Gentrification in Barnsbury, London: Globalization and Gentrifying Global Elites at the Neighbourhood Level. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 31(4): 467–487. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2006.00220.x>
- Cagney, Kathleen A., Erin York Cornwell, Alyssa W. Goldman és Liang Cai (2020): Urban Mobility and Activity Space. *Annual Review of Sociology* 46(1): 623–648. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-121919-054848>
- Cass, Noel, Elizabeth Shove és John Urry (2005): Social exclusion, mobility and access. *Sociological Review* 53(3): 539–555. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2005.00565.x>
- Castells, Manuel (2005 [1996]): *A hálózati társadalom kialakulása – Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra, I. kötet*. Budapest: Gondolat.
- Centner, Ryan (2008): Places of privileged consumption practices: Spatial capital, the dot-com habitus, and San Francisco's Internet boom. *City & Community* 7(3): 193–223. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1540-6040.2008.00258.x>

- Church, Andrew, Martin E. Frost és Karen Sullivan (2000): Transport and Social Exclusion in London. *Transport Policy* 7(3): 195–205. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0967-070X\(00\)00024-X](https://doi.org/10.1016/S0967-070X(00)00024-X)
- Currie, Graham és Janet Stanley (2007): Investigating Links between Social Capital and Public Transport. *Transport Reviews* 28(4): 529–547. DOI: <https://doi.org/10.1080/01441640701817197>
- Cresswell, Tim (2006): *On the Move. Mobility in the Western World*. New York: Routledge.
- Czibere Ibolya és Kovách Imre (2019): Községekben élő immobil fiatalok. *Metszerek* 8(3): 3–22.
- Csanádi Gábor és Csizmady Adrienne (2002): Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom* 16(3): 27–55. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.16.3.1978>
- Csizmady Adrienne, Kőszeghy Lea és Győri Ágnes (2019): Lakásmobilitás, társadalmi pozíciók és integrációs csoportok. *socio.hu* 9(3): 1–27. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019.3.1>
- Csizmady Adrienne, Győri Ágnes, Kőszeghy Lea és Rácz Attila (2020): Területi mobilitás és a magyar társadalom integrációs csoportjai. In *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Argumentum Kiadó és Társadalomtudományi Kutatóközpont, 135–167.
- Csurgó Bernadett (2014): A vidék nosztalgijája. Kulturális örökség, turizmus- és közösségszervezés három északalföldi kistérségben. *socio.hu* 4(2): 1–20. DOI: <https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2014.2.1>
- Danyluk, Martin és David Ley (2007): Modalities of the New Middle Class: Ideology and Behaviour in the Journey to Work from Gentrified Neighbourhoods in Canada. *Urban Studies* 44(11): 2195–2210. DOI: <https://doi.org/10.1080/00420980701520277>
- Dávid Beáta, Albert Fruzsina és Huszti Éva (2020): Kapcsolati tőke és földrajzi mobilitás. In *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Argumentum Kiadó és Társadalomtudományi Kutatóközpont, 163–192.
- Dixon, John, Colin Tredoux, Gemma Davies, Johnny Huck, Bree Hocking, Brendan Sturgeon, Duncan Whyatt, Neil Jarman és Dominic Bryan (2019): Parallel Lives: Intergroup Contact, Threat and the Segregation of Everyday Activity Spaces. *Journal of Personality and Social Psychology* 118(3): 457–480. DOI: <https://doi.org/10.1037/pspi0000191>
- Dubois, Yann, Emmanuel Ravalet, Stéphanie Vincent-Geslin és Vincent Kaufmann (2015): Motility and High Mobility. In *High Mobility in Europe*. Gil Viry és Vincent Kaufmann (szerk.). London: Palgrave Macmillan, 101–128. DOI: https://doi.org/10.1057/9781137447388_6
- Fehér Katalin és Virág Tünde (2014): Élet egy kisváros peremén. *Tér és Társadalom* 28(3): 50–65. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.28.3.2574>
- Flamm, Michael és Vincent Kaufmann (2006): Operationalising the Concept of Motility: A Qualitative Study. *Mobilities* 1(2): 167–189. DOI: <https://doi.org/10.1080/17450100600726563>
- Gábrriel Dóra (2022): *A boldogulás útvesztői: Idősgondozás külföldön, vidéki nők élettörténetében*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Gödri Irén és Spéder Zsolt (2009): Belföldi vándorlás. In *Demográfiai Portré 2009. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Monostori Judit, Óri Péter, S. Molnár Edit és Spéder Zsolt (szerk.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 109–117.
- Graham, Stephen és Simon Marvin (2001): *Splintering Urbanism. Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*. London – New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203452202>
- Green, Judith, Rebecca Steinbach és Jessica Datta (2012): The Travelling Citizen: Emergent Discourses of Moral Mobility in a Study of Cycling in London. *Sociology* 46(2): 272–289. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038511419193>
- Hadas, Miklós (2022): *Outlines of a Theory of Plural Habitus: Bourdieu Revisited*. London – New York: Routledge.
- Hannam, Kevin, Mimi Sheller és John Urry (2006): Editorial: Mobilities, Immobilities and Moorings. *Mobilities* 1(1): 1–22. DOI: <https://doi.org/10.1080/17450100500489189>
- Hjorthol, Randi Johanne és Torkel Bjørnskau (2005): Gentrification in Norway: Capital, Culture or Convenience? *European Urban and Regional Studies* 12(4): 353–371. DOI: <https://doi.org/10.1177/0969776405058953>
- Hodgson, Frances C. és Jeff Turner (2003): Participation Not Consumption: The Need for New Participatory Practices to Address Transport and Social Exclusion. *Transport Policy* 10(4): 265–272. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2003.08.001>
- Horton, Frank E. és David R. Reynolds (1971): The Effects of Urban Spatial Structure on Individual Behavior. *Economic Geography* 47(1): 36–48. DOI: <https://doi.org/10.2307/143224>
- Jóvér, Vanda (2023) A New Way to Understand Urban-Rural Relations: Habitus Studies of Rural Places. *Hungarian Geographical Bulletin* 72(1): 75–85. DOI: <https://doi.org/10.15201/hungeobull.72.1.5>
- Kaufmann, Vincent, Manfred Max Bergman és Dominique Joye (2004): Motility: Mobility as Capital. *International Journal of Urban and Regional Research* 28(4): 745–756. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0309-1317.2004.00549.x>

- Kaufmann, Vincent (2014): Mobility as a Tool for Sociology. *Sociologica* 8(1): 1–17.
- Kaufmann, Vincent és Ander Audikana (2020): Mobility Capital and Motility. In *Handbook of Urban Mobilities*. Ole B. Jensen, Claus Lassen, Vincent Kaufmann, Malene Freudental-Pedersen és Ida Sofie Gotzsche Lange (szerk.). London: Routledge, 41–47. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351058759-4>
- Kenyon, Susan, Glenn Lyons és Jackie Rafferty (2003): Transport and Social Exclusion: Investigating the Possibility of Promoting Social Exclusion through Virtual Mobility. *Journal of Transport Geography* 10(3): 207–219. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0966-6923\(02\)00012-1](https://doi.org/10.1016/S0966-6923(02)00012-1)
- Kiss Réka (2005): Migrációs folyamatok hatása Budajenő társadalmára. In *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Schwarz Gyöngyi, Szarvas Zsuzsa és Szilágyi Miklós (szerk.). Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet és MTA Társadalomkutató Központ, 243–255.
- Kwan, Mei-Po (2000): Human Extensibility and Individual Hybrid-Accessibility in Space-Time: A Multi-Scale Representation Using GIS. In *Information, Place, and Cyberspace Issues in Accessibility*. Donald G. Janelle és David C. Hodge (szerk.). Berlin: Springer, 241–256.
- Ladányi János (2012): *Leselejtettek*. Budapest: L'Harmattan.
- Ladányi János és Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Larsen, Jonas, John Urry és Kay Axhausen (2006): *Mobilities, Networks, Geographies*. Aldershot: Ashgate.
- Latour, Bruno (1999 [1991]): *Sohasem voltunk modernek*. Budapest: Osiris.
- Lubitow, Amy, Jennifer Rainer és Sasha Bassett (2017): Exclusion and Vulnerability on Public Transit: Experiences of Transit Dependent Riders in Portland, Oregon. *Mobilities* 12(6): 924–937. DOI: <https://doi.org/10.1080/17450101.2016.1253816>
- Lucas, Karen (2012): Transport and Social Exclusion: Where Are We Now? *Transport Policy* (20): 105–113. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2012.01.013>
- Lucas, Karen, Tim Grosvenor és Roona Simpson (2001): *Transport, the Environment and Social Exclusion*. York, UK: Joseph Rowntree Foundation.
- Lucas, Karen, Giulio Mattioli, Ersilia Verlinghieri és Alvaro Guzman (2016): Transport Poverty and Its Adverse Social Consequences. *ICE Proceedings Transport* 169(6): 353–365. DOI: <https://doi.org/10.1680/jtran.15.00073>
- Massey, Doreen (1994): *Space, Place and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mattioli, Giulio, Karen Lucas és Greg Marsden (2017): Transport Poverty and Fuel Poverty in the UK: From Analogy to Comparison. *Transport Policy* (59): 93–105. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2017.07.007>
- Máté Éva, Pirisi Gábor és Trócsányi András (2017): A felszakadozó térszerkezet Magyarországa – Esettanulmány a Dél-dunántúli régióból. In *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében: A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus három szimpóziumának előadásai*. Benő Attila, Gúti Erika, Juhász Dezső, Szoták Szilvia, Terbe Erika és Trócsányi András (szerk.). Törökbálint: Termini Egyesület, 196–205.
- Máté Éva és Pirisi Gábor (2019): Rendhagyó dezurbanizáció? Külföldi beköltözők helye és szerepe a Baranyai-Hegyháton. *Településföldrajzi Tanulmányok* 8(2): 79–97.
- McQuoid, Julia és Martin Dijst (2012): Bringing Emotions to Time Geography: The Case of Mobilities of Poverty. *Journal of Transport Geography* (23): 26–34. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2012.03.019>
- Méreiné Berki Boglárka és Malóvics György (2020): Városi deszegregáció, társadalmilag heterogén lakóközösségek, társadalmi tőke – egy hazai városi szegregátum felszámolásának tapasztalatai. *Tér és Társadalom* 34(2): 35–66. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.34.2.3217>
- Molnár Mária (2005): A mindennapi élet konfliktusai Tinnyén a falusi lakosok és az újonnan betelepülők között. In *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Schwarz Gyöngyi, Szarvas Zsuzsa és Szilágyi Miklós (szerk.). Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet és MTA Társadalomkutató Központ, 231–241.
- Morley, David (2017): *Communications and Mobility: The Migrant, the Mobile Phone, and the Container Box*. Oxford: Wiley és Blackwell. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781119372080>
- Mosselson, Aidan (2020): Habitus, Spatial Capital and Making Place: Housing Developers and the Spatial Praxis of Johannesburg's Inner-City Regeneration. *Environment and Planning A: Economy and Space* 52(2): 277–296. DOI: <https://doi.org/10.1177/0308518X19830970>
- Nemes Gusztáv, Orbán Éva és Tomay Kyra (2022): Meghasadt valóságok – dilemmák a turizmus és a dzsentrifkáció szerepéről a vidék fejlődése kapcsán. *Szociológiai Szemle* 32(1): 88–113. DOI: <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.5>
- Nemes Gusztáv, Tomay Kyra, Sulyok Judit és Orbán Éva (2022): Nekem a Balaton a Riviéra – turisztikai dzsentrifkáció a Balaton-felvidéken a COVID-19 járvány idején. *Tér és Társadalom* 36(2): 99–122. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.36.2.3427>
- Nettleton, Sarah és Judit M. Green (2014): Thinking about Changing Mobility Practices: How a Social Practice Approach Can Help. *Sociology of Health & Illness* 36(2): 239–251. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9566.12101>

- Németh Krisztina (2020): Marginalizált térből átmeneti térbe. Egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle* 30(2): 50–71. DOI: <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.3>
- Németh Krisztina (2023): Társadalmi tér, fizikai tér és habitus: elméleti csomópontok és kutatási irányok. *Szociológiai Szemle* 33(2): 56–80. DOI: <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.2.3>
- Nyíró Zsanna és Durst Judit (2022): Rasszizálás mindenekfelett. Az oktatási mobilitás hatása a habitusra. In *A társadalmi mobilitás ára*. Durst Judit, Nyíró Zsanna és Bereményi Ábel (szerk.). Budapest: Gondolat Kiadó és Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Olvera, Lourdes Diaz, Dominique Mignot és Christelle Paulo (2004): Daily Mobility and Inequality: The Situation of the Poor. *Built Environment* 30(2): 153–160. DOI: <https://doi.org/10.2148/benv.30.2.153.54318>
- Priya, Tanu és Andre Uteng (2009): Dynamics of Transport and Social Exclusion: Effects of Expensive Driver's License. *Transport Policy* 16(3): 130–139. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2009.02.005>
- Ragadics Tamás (2023): „Ha itt bármi baj lenne, ez a falu egységbe állna.” – Helyi közösségek a magyarországi vidék kistelepülésein. *Századvég* 26(3): 9–36.
- Rechnitzer János, Grosz András és Cszmadia Zoltán (2003): A magyar városhálózat tagozódása az infokommunikációs infrastruktúra alapján az ezredfordulón. *Tér és Társadalom* 17(3): 145–163. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.17.3.905>
- Ren, Fang és Mei-Po Kwan (2007): Geovisualization of Human Hybrid Activity–Travel Patterns. *Transactions in GIS* 11(5): 721–744. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9671.2007.01069.x>
- Rérat, Patrick és Loretta Lees (2011): Spatial Capital, Gentrification and Mobility: Evidence from Swiss Core Cities. *Transactions of the Institute of British Geographers. New Series* 36(1): 126–142. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2010.00404.x>
- Sanchez, Thomas W. (2008): Poverty, Policy, and Public Transportation. *Transportation Research Part A: Policy and Practice* 42(5): 833–841. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tra.2008.01.011>
- Schnell, Izhak és Benjamini Yoav (2001): The Sociospatial Isolation of Agents in Everyday Life Spaces as an Aspect of Segregation. *Annals of the Association of American Geographers* 91(4): 622–636. DOI: <https://doi.org/10.1111/0004-5608.00262>
- Schnell, Izhak és Nasreen Haj-Yahya (2014): Arab Integration in Jewish-Israeli Social Space: Does Commuting Make a Difference? *Urban Geography* 35(7): 1084–1104. DOI: <https://doi.org/10.1080/02723638.2014.929257>
- Sendra, Pablo és Richard Sennet (2020): *A rendezetlenség megtervezése*. Budapest: Pallasz Athéné.
- Sheller, Mimi (2018): Theorising Mobility Justice. *Tempo Social* 30(2): 17–34. DOI: <https://doi.org/10.11606/0103-2070.ts.2018.142763>
- Sik Endre (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle* 16(2): 72–95.
- Timár Judit és Velkey Gábor (2016): The Relevance of the Political Economic Approach: The Interpretations of the Rural in the Migration Decision of Young Women and Men in an Economically Backward Region. *Journal of Rural Studies* 43(4): 311–322. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.11.012>
- Tomay Kyra és Berger Viktor (2024a): Inclusion or Exclusion? The Spatial Habitus of Rural Gentrifiers. *Social Inclusion* (12): 1–17. DOI: <https://doi.org/10.17645/si.7787>
- Tomay Kyra és Berger Viktor (2024b): Habitus és térbeliség viszonya a vidéki dzsentrifkáció kapcsán. *socio.hu* 14(2): 129–150. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.2.129>
- Tomay Kyra és Völgyi Bence (2022): Közösség és dzsentrifkáció egy vidéki településen. *Szociológiai Szemle* 32(1): 65–87. DOI: <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.4>
- Tóth Janka, Méreiné Berki Boglárka, Málóvics György, Juhász Judit és Boros Lajos (2017): „Ha csak úgy kiköltöztetjük az embereket, egymás nélkül elvesznek.” Erőforrások, korlátok és ezek térbelisége a roma szegregátumokban lakók számára: egy hazai város példája. *Tér és Társadalom* 31(3): 62–84. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.31.3.2859>
- Urry, John (2003): *Global Complexity*. Cambridge: Polity.
- Urry, John (2007): *Mobilities*. Cambridge: Polity.
- Urry, John (2008): Moving on the Mobility Turn. In *Tracing Mobilities. Towards a Cosmopolitan Perspective*. Weert Canzler, Vincent Kaufmann és Sven Kesselring (szerk.). Aldershot: Ashgate, 13–23.
- Vasárus Gábor, Bajmócy Péter és Lennert József (2018): In the Shadow of the City: Demographic Processes and Emerging Conflicts in the Rural-Urban Fringe of the Hungarian Agglomerations. *Geographica Pannonica* 22(1): 14–29. DOI: <https://doi.org/10.5937/22-16572>
- Vasárus Gábor és Szalai Ádám (2023): Formálódó peremterületek: a szegénység és a jóléti szuburbanizáció egymás mellett élése hazai városok példáján. *Tér és Társadalom* 37(1): 23–48. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.37.1.3476>

- Váradi Monika Mária (2015): A túlélés és a társadalmi betagozódás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolatrendszerek. In *Törésvonalak: Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Virág Tünde (szerk.). Budapest: Argumentum, 45–68.
- Váradi Monika Mária és Virág Tünde (2014): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle* 25(1): 89–113.
- Váradi Monika Mária, Durst Judit, Fehér Katalin, Németh Krisztina és Virág Tünde (2017): Kényszerű mobilitás: migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *socio.hu* 7(3): 25–46. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2017.3.25>
- Vigvári András (2022): A külterületi zártkertek benépesülése a lakhatási válság árnyékában. *Szociológiai Szemle* 32(1): 145–168. DOI: <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.7>
- Vigvári András (2023): *Zártkert-Magyarország. Átmeneti terek a nagyvárosok peremén*. Budapest: Napvilág.
- Virág Tünde (2005): Az etnikai szegregáció változatai. In *Roma szegregációs folyamatok a cserhádi és dél-baranyai kistérségekben*. Baranyi Béla (szerk.). Budapest: Gondolat és MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 84–132.
- Virág Tünde (2007): Migrációs folyamatok az aprófalvakban. In *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Kovács Éva (szerk.). H. n.: Néprajzi Múzeum és PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 134–146.
- Virág Tünde (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle* 18(1): 60–77.
- Virág Tünde (2017): A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika* 104(4): 45–62.
- Wang, Donggen, Fei Li és Yanwei Chai (2012): Activity Spaces and Sociospatial Segregation in Beijing. *Urban Geography* 33(2): 256–277. DOI: <https://doi.org/10.2747/0272-3638.33.2.256>
- Zsinka Flóra (2023): A szegénység csapdái – Időperspektíva és térhasználat mélyszegénységben élő nők habitusában. *Tér és Társadalom* 37(2): 36–61. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.37.2.3467>

A tanulmány „A vidéki dzsentrifikáció szerepe a településfejlődésben” című (FK-138098) projekt keretében az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával készült el.

Zsinka Flóra

PHD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem – Demográfia és Szociológia Doktori Iskola

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 14. kötete

Mravik Patrik

ELBESZÉLT KÁDÁRIZMUSOK

Filmkultúra és ideológia viszonya

a korai Kádár-korszakban

Módszertanát és tárgyát tekintve egyaránt újszerű könyvet tart kezében az olvasó. Mravik Patrik a szocialista filmkultúra és azon belül a korai Kádár-korszak társadalomtörténeti elemzésére tesz kísérletet. Mit is jelent ez? Egyfelől az esztétikai elemzés helyett a filmek bele-, avagy visszahelyezését abba a társadalmi környezetbe, amely alakította őket, s amelyet maguk is alakítottak. Másfelől egy olyan filmtörténeti korszak vizsgálatát, amelynek voltaképpen neve sincs: az ötvenes évek sematizmusa és a hatvanas évek újhulláma közötti átmeneti korszakét, amely tehát 1954-ben indult, majd 1956 után is folytatódott, s előkészítette az immár formai értelemben is újító szellemű, 1963-tól kibontakozó magyar modernizmust. A könyv módszertanából következően az alkotói oldalon nem csupán a rendezők jelennek meg, hanem egyfajta társadalmi ágensként az írók és a kultúrpolitikusok is; a filmek esetében első sorban a történetre, illetve narratívára, továbbá a karakterek társadalmi szerepére kerül a hangsúly; s végül szó esik a befogadói-értelmezői oldalról, a kritikusokról, sőt a moziüzem-vezetőkéről is, megint csak a „társadalmasítás” szempontjából. Mindezt a szerző a filmek három csoportba rendezett esettanulmányokban vizsgálja: a tévesztést elmesélő történetekben, a vígjátékok népszerű mű-

fajában és a munkásmozgalmi tematikában. Hogy ezek között nem a magyar filmtörténet legemlékezetesebb darabjait találjuk, az kétségtelen. Ám hogy ezek a filmek egy olyan társadalom működését mutatják be, amelyet tehát maguk is alakítottak, afelől sem lehet kétségünk. Mravik Patrik könyve legalábbis ezt bizonyítja. Beteinként nyújt a Kádár-korszak társadalmi képzetébe – a filmekben elképzelt világok segítségével.

Gelencsér Gábor

A 272 oldalas kötet ára 4000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

A svéd családpolitika aspektusai

Fotó: Daradics Boglárka

Glázer-Kniesz Adrienn

A családpolitika intézményrendszere Svédországban

Absztrakt: A tanulmány a svéd családpolitika intézményrendszerének alakulásáról értekezik a 20. század első felétől napjainkig. Kérdésfelvetése arra vonatkozik, hogyan került a svéd családpolitika középpontjába a nemek közötti egyenlőséget támogató elv, illetve ez miként tükröződik a családpolitikai intézkedésekben. Milyen szerepe van továbbá ennek a politikának a termékenység alakulásában, a nők munkaerőpiaci részvételében és a gyermekes családok életében? A kérdés relevanciáját az adja, hogy Svédország a magas női foglalkoztatottság mellett viszonylag közel tartotta a reprodukciós szinthez a termékenységet, mely csupán az utóbbi néhány évben kezdett csökkenni (Európa legtöbb országával együtt). A felmerült kérdésekre a tanulmány szakirodalmak szintézisével, narratív irodalomelemzéssel, valamint leíró adatelemzéssel válaszol.

Az eredmények a svéd családpolitika alapvonásaira, a támogatási rendszer előnyeire, illetve az elvek és a gyakorlat közötti disszonanciákra mutatnak rá. Emellett hangsúlyozzák a családpolitika szerepét a családok munkamegosztásában, valamint a téma összetett mivoltát is. A szerző legfontosabb következtetése, hogy a nemek közötti egyenlőség támogatása olyan kulcstényező lehet a családi élet, valamint a termékenység szempontjából, melynek nem csupán Svédországban lehet relevanciája.

Kulcsszavak: családpolitika, nemek közötti egyenlőség, intézményrendszer, termékenység, nemi szerepek

Bevezetés

A családtámogatások jellemzői, a jogosultak köre, a juttatások összege és időtartama nagy hatással lehetnek a munka és család egyensúlyának kialakítására. Ezen belül befolyásolhatják a szülői feladatok megosztását, a kisgyermekes anyák munkaerőpiaci részvételét, valamint a termékenységi döntéseket (Daly 2015). A családpolitikában Svédország esete azért különösen érdekes, mert a magas női munkaerőpiaci részvétel mellett a magas termékenységi mutatókkal rendelkező országok közé volt sorolható, amikor a termékenységi szint sok európai országban már elkezdett csökkenni. Családtámogatási koncepciója a gyermekvállalás ösztönzése helyett a nemek közötti egyenlőségre törekszik, a hangsúlyt a kettős kereső-gondozó modellre helyezi, vagyis a munka-magánélet egyensúly megteremtésének jelentőségére és a kisgyermekes szülők munkavállalására. Csökkenteni igyekszik a gyermekszegénységet, valamint kiemeli a férfiak szerepének fontosságát a kisgyermek nevelésében (Duvander-Ferrarini 2013: 3–9).

A tanulmány célja a svéd családpolitikai rendszer alakulásának nyomon követése a 20. század első felétől napjainkig. Ezenfelül a cikk rávilágít a családpolitika szerepére a nők munkaerőpiaci részvételében, a termékenység alakulásában, valamint a nemek közötti egyenlőségben. Bár Svédország családpolitikájáról már számos külföldi szakirodalomban olvashattunk, a magyar források korlátozottan érhetők el a témában. Az utóbbi évek átfogó elemzései magyar nyelven nem állnak rendelkezésre, így tanulmányom célja, hogy hozzájáruljon a magyar szakirodalom bővítéséhez, és mélyebb megértést nyújtson a svéd családpolitika mechanizmusairól, a 2000-es éveket jellemző folyamatairól, továbbá rávilágítson az elvek és a gyakorlatok közötti disszonanciára néhány területen. Ahhoz, hogy ez könnyen érthető legyen, szükség van a rendszerszintű áttekintésre.

Hogyan jött létre és maradt fenn a nemek közötti egyenlőség támogatásának elve Svédországban? Milyen intézményi sajátosságai vannak a svéd családpolitikának? Milyen szerepe lehet a nemek közötti egyenlőséget támogató családpolitikának a termékenység alakulásában, a nők munkaerőpiaci részvételében és a gyermekes családok életében? Ezeket a kérdéseket korábbi kutatások eredményeinek szintézisével, narratív irodalom-elemzéssel, valamint leíró adatelemzéssel válaszolja meg a tanulmány a legfontosabb kulcsmozzanatok kiemelésével.

Az első fejezet Svédország helyzetét vizsgálja a jóléti államok között. A családpolitikai rendszerek alapját jelentő politikai gondolkodás és az adott országban megjelenő családmodell áttekintése szükséges az aktuális trendek vizsgálatához. Ennek eleget téve a második fejezet a kettős kereső–kettős gondozó modell történeti kialakulását mutatja be Svédországban, ami után már könnyebb kontextusba ágyazni a családpolitikai intézkedéseket. A gyermekvállalással járó pénzbeli juttatások, szabadságolási rendszerek, valamint a gyermekellátó szolgáltatások kifejítése következik a harmadik és negyedik fejezetben. Az ötödik fejezet nagy vonalakban a svéd termékenységi trendeket elemzi az 1960-as évek és 2023 között, majd pedig a hatodik fejezet a svéd családtámogatási rendszer szerepére világít rá a nők munkaerőpiaci helyzete és a családi munkamegosztás szempontjából. Az utolsó fejezet rámutat a családpolitika összefüggésrendszerére és az elemzés nehézségeire.

Svédország helyzete és jellemzői a jóléti államok között

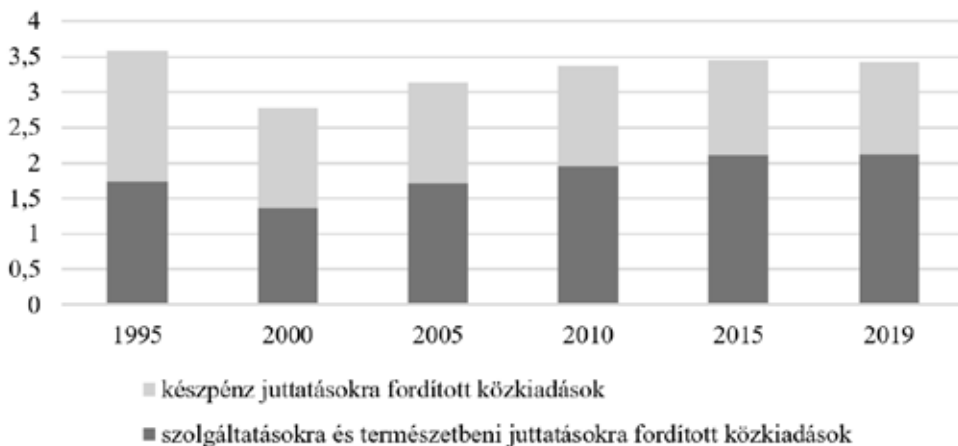
A jóléti államok tipologizálásának alapköve Esping-Andersen munkája, amely szerint a jóléti államok három csoportba sorolhatók: liberális, konzervatív-korporatista és szociáldemokrata (Esping-Andersen 1990). Tomka Béla e hármas tipológiát úgy egészíti ki, hogy az reagáljon az 1990-es éveket követő európai átalakulásokra. E meghatározások szerint Svédország a szociáldemokrata jóléti államok közé tartozik. Jellemzője, hogy univerzális társadalombiztosítási programot kínál, melynek alapja, hogy minden Svédországban élő polgár azonos jogokkal rendelkezik. Ugyanakkor a pénzbeli juttatások mértéke (nyugdíj, táppénz, szülői szabadság) a keresetek bizonyos százalékát jelenti, ezzel is jelezve a munkavállalás fontosságát. Az állami támogatási rendszer olyan jellegű és színvonalú ellátást nyújt, amely segíti a munka és a gyermeknevelés összeegyeztetését. Igyekeznek megteremteni és fenntartani az egyének lehető legnagyobb fokú függetlenségét a piaci alapú intézményektől és a családon belüli gondozástól azáltal, hogy az állam átvállalja a gyermekek és az idősek ellátását a széles körű szociális szolgáltatórendszer kiépítésével. Kiemelt cél a magas szintű foglalkoztatottság, ugyanis ez csökkenti a társadalmi problémák előfordulásának lehetőségét, különösen a szegénységet, a szociális rendszer pedig így tartható fenn az adóbefizetések által (Tomka 2009: 223–225).

Thévenon (2011) tipológiája Svédországot a skandináv csoportba sorolja, mert az állam jelentős segítséget nyújt a munka és a gyermeknevelés összeegyeztetéséhez a 3 év alatti gyermeket nevelő szülők számára. Az északi országokban az állami politika támogatja a munkába visszatérni szándékozó szülőket. Az anyaság és apaság utáni társadalmi jogok és juttatások viszonylag nagyvonalúak, lehetővé téve a szülőknek, hogy ideiglenesen szüneteltessék foglalkoztatásukat a gyermek születése után, valamint széles körben elérhető az intézményes ellátás a 3 év alatti gyermekek számára. Az anyasági és szülői szabadságokra fordított kiadások magasak az állami költségvetés arányában, valamint az egyének számára magas a juttatások mértéke, bár a teljes fizetett és fizetetlen szabadság időtartama viszonylag korlátozott (Thévenon 2011: 66).

A családi ellátásokra fordított közkiadások a kizárólag családoknak és gyermekeknek nyújtott pénzügyi támogatásokat jelentik, melybe az egészségügyi és a lakhatási támogatások nem tartoznak bele. Ezeknek két típusával, a gyermekekkel kapcsolatos készpénztranszferekkel és a gyermekes családok számára nyújtott szolgáltatásokra fordított közkiadásokkal foglalkozik az 1. ábra. A készpénztranszferek közé sorolhatók a gyermeknevelési támogatások, a szülői szabadság idejére nyújtott állami jövedelemtámogatások és egyes országokban az egyszülős családok jövedelemtámogatásai az adórendszeren keresztül is. A szolgáltatásokra fordított közkiadások tartalmazzák a gyermekgondozási és kora gyermekkori nevelési intézmények közvetlen finanszírozását, a gyermekgondozás állami támogatását, a fiatalok támogatására fordított közkiadásokat, valamint a családi szolgáltatásokra fordított közkiadásokat (központokban működő létesítmények, rászoruló családoknak nyújtott házi segítségnyújtási szolgáltatások) (Adema 2019). Jelen tanulmányban tehát a családpolitikai intézkedéseken olyan intézményi struktúrát értek, amely biztosítja a gyermekvállaláshoz kötődő szabadságokat, pénzügyi és infrastrukturális támogatásokat,

valamint elősegíti a munka és a gyermekvállalás összeegyeztetését. A családtámogatásokkal kapcsolatos kiadások szerkezetéből már nagy vonalakban következtetni lehet egy-egy ország családpolitikájának alapvonásaira, például hogy mennyire támogatja az anyák hosszú ideig tartó otthonmaradását, vagy inkább a kisgyermekeket ellátó intézményekre fordítanak nagyobb hangsúlyt.

1. ábra. A családi ellátásokra fordított közkiadások a GDP százalékában Svédországban 1995 és 2019 között

Forrás: saját szerkesztés OECD adatok alapján

Az OECD-országok átlagosan a GDP-jük 1,75%-át fordították családi támogatásokra 1995-ben, 2019-ben pedig 2,1%-át. Svédországban 1995-ben a GDP 3,58%-át fordították a családokkal kapcsolatos közkiadásokra (1. ábra). 2019-re ez az érték 3,4%-ra változott. Csúpnán Dánia, az Egyesült Királyság és Luxemburg értékei voltak magasabbak 2014-ig, illetve 2016-ig a svéd GDP-ráfordításoknál az OECD-országok közül. Érdekesség még, hogy 2010-ig a magyar ráfordítások (a GDP 3,8%-a) is követték Svédország magasnak tekinthető értékeit, majd 2019-re 2,39%-ra csökkent az adókedvezmények figyelembevétele nélkül (OECD Family Database: Family benefits public spending). A svédek esetén a szolgáltatásokra és a természetbeni juttatásokra nagyobb a ráfordítás, ami a gyermekellátó intézmények jól kiépített rendszerében is megmutatkozik.

Az északi országokban a nemek közötti egyenlőség kiemelt szerepet játszik a támogatási rendszer kialakításában. Az apáknak is van joguk apasági szabadságra, és Svédországban „apakvóta” is van, vagyis a szülői szabadság egy részét csak az apák vehetik igénybe. Az északi országokban a gyermekellátást igénybe vevő szülők aránya igen magas, részben azért, mert az államilag támogatott gyermekellátás már a gyermek egyéves korától elérhető. A szülőknek viszonylag alacsony költségekkel kell számolniuk a hivatalos gyermekgondozásban, mert a központi költségvetés jelentős összegeket investál erre a területre. Természetesen vannak az országok között különbségek, például Dánia és Izland esetében a szülői szabadság rövid, de a gyermekgondozásra fordított összegek magasak;

továbbá Finnországban a leghosszabb az anyasági és szülői szabadság időtartama, a gyermekgondozásra fordított összegek viszont alacsonyabbak, és a gyermekellátást kevesebb szülő veszi igénybe. Ezek a sajátosságok és intézkedések az északi országokban lehetővé teszik a szülők számára, hogy könnyebben összeegyeztessék a munkát és a családi életet, ami hozzájárul a magas női foglalkoztatáshoz és a viszonylag magas termékenységhez e térségben (Thévenon 2011: 68–69).

A családpolitika történeti háttere

Jelen fejezet az első kutatási kérdésre válaszol, vagyis arra, hogy miként alakult ki és miért játszik központi szerepet a nemek közötti egyenlőség támogatásának elve Svédországban, illetve hogy miért bír kiemelt jelentőséggel az egyenlőtlenségek csökkentése.

A skandináv országokban, így a svédeknél is, a 20. század közepétől alapvető cél volt a nemek közötti egyenlőtlenségek csökkentése. Az egyenlőség elvét a gyakorlatban több fronton igyekeztek megvalósítani, így a nők munkaerőpiaci részvételének növelése, a férfiak szerepének újragondolása, a gyermekellátó intézményrendszer folyamatos bővítése, a nők elleni erőszak szigorú büntetése, valamint a rugalmasan alakítható munkaidők és szabadságok kialakítása jelentették az intézkedések kulcsmozzanatait. A családpolitika és a nemek közötti egyenlőségre törekvés együttes kezelése kifejezetten nagy jelentőséggel bírhat egy-egy ország gyermekvállalási trendjeivel kapcsolatban. A családpolitikai intézkedések képesek előmozdítani a munka és a magánélet egyensúlyának kialakítását, valamint a nők munkaerőpiaci részvételének növekedését és a férfiak nagyobb részvételét a családi életben. A biztos munkahelyi háttér, valamint a férfiak otthoni feladatvállalása ösztönözheti a nőket további gyermekek vállalására, hiszen csökkenti a háztartási és gyermekneveléssel kapcsolatos munkaterheket (Duvander-Andersson 2006: 127–129).

Svédországban az egyenlőség alapelveiből kiindulva univerzális, nem stigmatizáló juttatásokkal és széles körben elérhető gyermekellátó rendszerrel találkozunk. A nőket úgy segítik a munkaerőpiacon maradásban, hogy közben hagyományos szerepeik betöltésében is támogatják őket, a férfiak családi gondozásban való részvételének ösztönzésével együtt. Ezáltal, bár a nők nagyobb valószínűséggel dolgoznak részmunkaidőben, könnyebb összeegyeztetni a munka- és gyermekvállalást. A kettős kereső–kettős gondozó modell minden eleme megtalálható a svéd rendszerben, így a családi szabadság és a gyermekgondozás intézményrendszerének magas szintű állami támogatása, a nők és a férfiak teljes foglalkoztatására való törekvés, valamint a családokkal kapcsolatos magas állami kiadások (Hengstebeck et al. 2016: 749).

A svéd családpolitika alapját az a gondolat határozza meg, hogy minden család számára jó életkörülményeket kell teremteni, figyelmet fordítva a nehezebb helyzetű családokra is. Eszerint egy jól kidolgozott családpolitika a családok gazdasági biztonságát és fizikai jóllétét is magában foglalja, valamint megkönnyíti a munka és a gyermekvállalás összeegyeztetését mind a nők, mind a férfiak számára (Försäkringskassan 2008: 10). Az évek során hozott intézkedések és reformok nem közvetlenül a gyermekvállalás ösztönzésére irányultak (Andersson 2008: 90). Ehelyett célként jelent és jelenik meg a nők munkaerőpiaci részvételének támogatása, a nemek közötti egyenlőségre törekvés,

a gyermek mindenek felett álló érdekeinek szem előtt tartása, és hogy a nők és a férfiak annyi gyermeket nevelhessenek fel, amennyit szeretnének (Försäkringskassan 2008: 10; Oláh 2008: 1132).

A családpolitikai célok kialakulása

A családpolitikai célok a svéd jóléti állam létrejöttével alakultak ki az 1930-as években. Alva és Gunnar Myrdal befolyásos társadalomtudósok fontos szerepet játszottak a ma ismert családpolitika alapjainak lefektetésében. Felhívták a politikai döntéshozók figyelmét a termékenység csökkenésére, és fontos reformokat javasoltak. Myrdalék a családok gazdasági biztonságának megteremtését és a párok gyermekvállalásra ösztönzését gondolták eredményes megoldásnak. Javasataik tartalmazták a házasság nők munkához való jogának támogatását, a szexuális felvilágosítást, illetve a fogamzásgátlás elérhetőségének kiterjesztését, az abortusz liberalizálását, valamint fontosnak érezték annak hangsúlyozását, hogy a nők ne érezzék kényszernek az anyává válást, tehát minden gyermek kívánt legyen. Ez egyezett az 1932-ben hatalomra kerülő szociáldemokrata kormány elképzeléseivel, amely ezért támogatta a javaslatcsomagot (Haas 1996: 48–49). Később törvények is születtek a javasolt intézkedések nagy részéről, így az 1960-as évektől legalizálták a fogamzásgátlást, létrehozták a gyermeknevelési támogatást, bevezették az anyák pénzügyi és általános anyasági támogatását (Statistic Sweden 2020).

Rajtuk kívül nagy befolyással bírtak a családpolitika alakulására a női érdekcsoportok. Közülük sokan aktív tagjai voltak politikai pártoknak, így szekciókba szerveződve nyomást gyakorolhattak férfi társaikra, hogy érdekeiket általános akaratként érvényesítsék. 1995-re a nők aránya a parlamentben 41%-ra nőtt. Az autonóm női szervezeteknek szintén jelentős szerep jutott a nyilvános vitákban (Haas 1996: 53–54).

Az 1900-as évek második felében kialakult a kettős kereső–kettős gondozó modell, melynek során arra törekednek, hogy a nők és a férfiak egyenlő mértékben osztozzanak a fizetett és fizetetlen munkán. Ez azt jelentené, hogy a nők és a férfiak ugyanolyan arányban vesznek részt a munkaerőpiacon és a családon belüli gondozási feladatokban. Látni fogjuk azonban a későbbiekben, hogy ez a gyakorlatban nem teljesen valósul meg.

Svédországban a kormányváltások nem gyakoroltak különösebb hatást a családpolitikai intézkedések irányára, ugyanis a családpolitikai rendszert általában a pártpolitikai érdekek fölé helyezik. A családtámogatásokat minden szülő megkaphatja (munkaviszonyral rendelkezők a jövedelmük alapján, a nem rendelkezők átálányjuttatásként), minden családnak garantálnak bizonyos jogokat, így ezek az egyetemesség irányába mutatnak. Emellett, mivel a gyermekgondozási támogatás összege a kereseti szinthez igazodik (lásd a következő fejezetben), a gazdasági biztonság alapját jelentő munkavégzés ösztönzése is megtörténik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azok, akik nem képesek munkavégzésre, ne kapnának támogatást, ugyanis az egyenlőségi elvek a fogyatékkal élőkre és a hátrányos helyzetűekre is érvényesek (Haas 2014: 51).

A nemi szerepekkel kapcsolatos egyenlőségi elvek elterjedésében nagy szerepe volt a kormány munkáltatók felé irányuló elvárásainak, miszerint szükséges a férfiak tradicionális kenyérkereső szerepével kapcsolatos nézetek megváltoztatása a nők munkaerőpiaci helyzetének javítása érdekében. A nemek közötti egyenlőségre törekvés már az 1970-es

években elindult, és mára a svéd alkotmány részét képezi, melyben kimondják, hogy a munkaerőpiacnak egyenlő jogokat kell biztosítani a férfiaknak és a nőknek, valamint senkit nem érhet hátrányos megkülönböztetés a neme és a származása miatt. 1988-ban a parlament pénzt különített el egyenlőségi projektekre, 1992-től pedig törvénybe iktatták, hogy a munkaadók dolgozzanak ki intézkedéseket a munkahelyi egyenlőség előmozdítása érdekében (Haas 2014: 59–61).

A kulcsmozzanatokat kiemelve megállapítható, hogy a nemek közötti egyenlőség elve Svédországban hozzájárult a nők munkaerőpiaci részvételének növekedéséhez, valamint gazdasági függetlenségük biztosításához, és mindeközben elősegítette a családok anyagi biztonságának növelését. Emellett az egyenlőségre való törekvés hozzájárult a munka és a családi élet összeegyeztetéséhez, ami mind a nők, mind a férfiak számára könnyebbé tette a gyermekvállalást és a családi gondozási feladatok megosztását. Az egyenlőség elve előmozdította a társadalmi igazságosságot és a férfiak hagyományos szerepének átalakítását, így mindkét nem egyenlőbb mértékben vehet részt mind a munkaerőpiacon, mind a családi életben. Ez a szemlélet kulcsfontosságú volt a svéd jóléti modell és a társadalmi kohézió fenntartása szempontjából. A fentiek alapján pedig a nemek közötti egyenlőség támogatásának elve politikai és társadalmi reformok, valamint női érdekcsoportok hatására került be a köztudatba, illetve a politikai vezetés látóterébe, és vált kiemelt céllá, alapelvvé állami intézkedésekkel és azok törvénybe iktatásával.

Anyasági és családi támogatások, gyermekgondozási szabadságok

Jelen fejezet a második kutatási kérdésre válaszol, tehát arra, hogy milyen intézményi sajátosságai vannak a svéd családpolitikának. A fejezetben a kulcsmomentum a szülői szabadság, azon belül is az „apakvóta” intézményének bevezetése.

Az anyasági ellátásokat, vagyis a gyermekvállaláshoz kapcsolódó juttatásokat az 1930-as években vezették be. Ezek olyan jogosultságokat jelentettek, amelyek majdnem minden anya számára elérhetőek voltak: ingyenes szülést és orvosi szűréseket, gyermektartási segélyeket egyedülálló anyák számára, enyhítést az abortuszra vonatkozó korlátozásokon, és olyan jogszabályokat, amelyek megtiltották a munkaadóknak, hogy a női munkavállalókat elbocsássák eljegyzés, házasság vagy terhesség miatt (Sainsbury 2001: 128). 1955-től ha egy dolgozó nő gyermeket vállalt, akkor három hónap fizetett szülési szabadság járt neki (Statistic Sweden 2020: 7). Az anyák egyetlen olyan járadéka, amelyet csak ők vehetnek igénybe, az 1980-ban bevezetett terhességi támogatás, amely legfeljebb 71 napig folyósítható minden fizikai, majd 1985-től minden kockázatos munkát végző nőnek. A kompenzáció mértéke a bér 80%-a, és csak akkor vehető igénybe, ha a Svéd Társadalombiztosítási Hivatal a munkát kockázatosnak ítélte (Försäkringskassan 2008: 12).

A családi pótlékot (*barnbidrag*) minden gyermek után folyósítják, függetlenül a szülők jövedelmétől, tehát ez egy univerzális juttatás a gyermek 16 éves koráig. Ezután kiegészítő családi pótlékra jogosult a gyermek tanulmányai végzése esetén maximum 20 éves koráig, ugyanakkor a felsőoktatásban tanulók nem jogosultak a juttatásra. Az egy gyermekre jutó ellátás mértéke a családban élő gyermekek számával nő, így a legnagyobb családok kapják a legtöbb támogatást. Ennek célja a gyermekek nevelő szülők és a gyermektelen egyének

közötti jövedelmi különbségek mérséklése, melynek összege havonta 1250 svéd korona (kb. 43 000 Ft) (Rostgaard 2014: 11; Svédkalauz 2021).

Az anyasági ellátások helyébe 1974-től a szülői támogatási rendszer (*föräldrapenning*) lépett, melynek keretében az ellátás 180 napig a bér 90%-át tette ki, és a gyermek 8 éves koráig kellett felhasználni. Azzal, hogy szülői támogatásként vezették be ezt az ellátást, lehetővé tették, hogy a férfiak a nőkkel azonos feltételekkel legyenek jogosultak a gyermekgondozási támogatásra (Statistic Sweden 2020: 7, 48). Ekkortól tehát a szülői szabadság megoszthatóságáról beszélünk, vagyis mind az anya, mind az apa igénybe veheti a gyermek megszületése után a szabadságot, ez pedig ösztönzi a férfiak részvételét a gyermekgondozásban. A szülői szabadságot az évek során többször is átalakították, a reformok közül az egyik legfontosabb momentum az 1995-ben bevezetésre kerülő egy hónapos „apakvóta”. A támogatás ezzel egy időben 450 napra emelkedett, melyből tehát legalább egy hónapot az apának és az anyának igénybe kell venni. Amennyiben nem veszik igénybe, elveszik ez a szabadság, viszont a fennmaradó napokat bármelyik szülő felhasználhatja (Statistic Sweden 2020: 48). Azok számára, akik a szülést megelőző évben legalább hat hónapig fizetett munkával rendelkeztek, a kompenzáció mértéke a jövedelem 90%-a, akik pedig rövidebb ideig vagy egyáltalán nem dolgoztak, átalányjuttatásban részesülnek. A szülői támogatás adóköteles, és nem a munkáltató, hanem a Társadalombiztosítási Hivatal fizeti (Oláh et al. 2008: 1133).

2002-ben a szabadság a ma is érvényes 480 napra bővült, amelyből ekkor még 60 nap nem átruházható szabadságot tartottak fenn mindkét szülő számára. 2012-től a szülők a gyermek egyéves koráig 30 napig jogosultak egyszerre igénybe venni a szülői szabadságot a megosztott napokon túl. A svéd szabadságotól rendszerint időben rendkívül rugalmas, ugyanis egy része a gyermek 12 éves koráig felhasználható: a 2014-es szabályozás alapján a 480 nap legfeljebb 20 százaléka tartalékolható a gyermek negyedik születésnapja után is (Oláh et al. 2008: 1133). Az egyenlőségi törekvésekre tekintettel 2016-ban 90 napra emelték a nem átruházható szabadságnapok számát; ha valamelyik szülő lemond erről, akkor elveszíti a nem igényelt napokat (Statistic Sweden 2020: 48–51). A teljes szabadság tehát 16 hónap (ebből 90 nap van fenntartva szigorúan az apa és 90 nap szigorúan az anya számára, a fennmaradó napok átruházhatók), melyből 13 hónapon keresztül a kompenzáció mértéke a korábbi bér 80%-a (azoknak, akik legalább nyolc hónapig fizetett munkával rendelkeztek), három hónapra pedig alacsonyabb átalánydíjas támogatás, napi 18 euró jár. Lehetőség van arra, hogy a szülők rész munkaidőben vegyék igénybe a szabadságot a gyermek 8 éves koráig (akár naponta vagy óránként), de ebben az esetben a kompenzáció mértéke alacsonyabb. A szülői szabadságok támogatására egy rögzített plafont is előírnak, amely nem lehet magasabb havi 3606 eurónál akkor sem, ha ez kevesebb, mint a bér 80%-a. A szülői szabadságok rugalmasságát biztosítja, hogy akár külön napokra is igényelhető (Aidukaite 2020: 85; Haas 1996: 62; Marynissen 2019: 3).

A szülők gyermeknevelési támogatást is igénybe vehettek 2016-ig a gyermek 250 napos és 3 éves kora között. Ennek célja, hogy a szülők eldönthessék, a gyermeket a családon belül vagy pedig azon kívül, bölcsődében vagy kisgyermeknevelő intézményben gondozzák. A támogatás összege havonta legfeljebb 3000 svéd korona volt. Ezt a támogatást az önkormányzatok nyújtották, azonban fokozatosan kivezették, majd megszüntették. A támogatás számos kritika tárgyát képezte, különösen azért, mert elsősorban a nők vették igénybe,

ami hosszabb távú munkaerőpiaci kiesést és alacsonyabb nyugdíjat eredményezett számukra. A támogatás megszüntetése mögött az a megfontolás állt, hogy segítsék a nemek közötti egyenlőség előmozdítását, és növeljék a nők munkaerőpiaci részvételét. A döntéssel párhuzamosan a kormány a gyermekek minél korábbi óvodai nevelését is ösztönözte, mivel kutatások szerint az óvodai ellátásban részt vevő gyermekek jobb esélyekkel indulnak el iskolai pályán (Proposition 2015/16: 1). 2010-ben a 2 év alatti gyermekek 11%-át nevelték gyermeknevelési támogatás keretében. A gyermeknevelési támogatást a szülői szabadság után vehették csak igénybe, bár a szülői szabadság 480 napos, ebből összesen 180 nap az, amelyet az anyának és az apának ki kell vennie, különben elvész, a többi nap szabadon megosztható és felhasználható. Épp ezért nem jellemző, hogy a gyermeknevelési támogatást igénybe vették volna a gyermek 1–1,5 éves kora előtt (Rostgaard 2014: 10–12).

Igényelhető továbbá az ideiglenes szülői ellátás (*Tillfällig föräldrapenning*), amely akkor jár, ha a gyermek beteg, vagy más családi körülmények miatt a szülőknek otthon kell maradniuk. A szülők évente 120 napot vehetnek ki ilyen célból, és ez általában a kereset 80%-ának megfelelő összegű juttatással jár (Försäkringskassan 2024).

Az adókedvezmények kevés szerepet játszanak a svéd családpolitikában, nincs kiemelten a gyermekek után járó adókedvezmény. A családokkal kapcsolatos adópolitikában a legnagyobb változtatást az 1969-es adóreform hozta, melyben szabályozták, hogy a házasok külön adózzanak. Ezt 1971-ben kötelezővé is tették a nők gazdasági függetlenedése érdekében. Ez az intézkedés nagy hatással volt a házas nők munkaerőpiacra való belépésének motivációjára (Haas 1996: 60). A szülőknek 2012 és 2017 között lehetőségük volt nemek közötti egyenlőségi bónuszt igénybe venni adókedvezmény formájában. Ez azoknak a szülőknek járt, akik a szülői szabadságok minél egyenlőbb megosztására törekedtek, azonban 2017-ben eltörölték ezt a lehetőséget (Statistic Sweden 2020: 50–51).

1. táblázat. A legfontosabb 2024-ben igényelhető támogatások

Támogatás megnevezése	Ki veheti igénybe?	Mennyi ideig jár?	A támogatás mértéke
Terhességi támogatás	kockázatos munkát végző anyák	71 nap	bér 80%-a
Családi pótlék	minden család a szülő nemétől függetlenül	gyermek 16 éves koráig (tanulmányok végzése esetén 20 éves korig)	1250 svéd korona havonta; az egy gyermekre jutó támogatás mértéke gyermekenként növekszik
Szülői szabadság	mindkét szülő	480 nap (30 napig együttesen, 90-90 nap nem átruházható) a gyermek 12 éves koráig	a bér 80%-a 13 hónapig, 3 hónapig napi 18 euró
Ideiglenes szülői ellátás beteg gyermek után	mindkét szülő	évente 120 nap	a bér 80%-a

Forrás: saját szerkesztés a fejezet tartalma alapján

A fejezet és a fenti táblázat összegzi a családtámogatások legfőbb elemeit, amelyek rávilágítanak a svéd rendszer sajátosan rugalmas jellegére, melynek célja, hogy minél könnyebbé tegye a munka és a család közötti egyensúly megteremtését, a nők munkaerőpiaci visszatérését az apák gyermeknevelésben való részvételének ösztönzésével. A nők munkaerőpiaci részvételének fontosságát hangsúlyozza a gyermeknevelési támogatás megszüntetése, valamint hogy a nagyobb összegű juttatások korábbi munkavégzéshez kötöttek. A szabadságok rugalmassága tehát elősegíti a munkavállalás és a gyermekgondozás összeegyeztetését, az apákra is kiterjesztett szabadságok pedig az anyák munkából való távollétét csökkentik. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy a szülők egyenlőbben tudják elosztani a fizetett és a fizetetlen munkát, ami kedvező irányba befolyásolhatja a nők termékenységi döntéseit (Ellingsæter 2009: 5).

Színvonalas állami gyermekintézmények munka és család összeegyeztetéséhez

Jelen fejezet célja tovább tárgyalni a svéd családtámogatási rendszer sajátosságait, méghozzá a gyermekek nevelésének következő lépcsőfoka, a gyermekellátó intézményrendszer ismertetésével. Ez a kifejezés foglalja össze a legjobban a bölcsődei, az óvodai, valamint a napközbeni gyermekfelügyeleti intézményeket. A gyermekellátó intézményrendszer kiépítése hozzájárul a munka és a családi élet összeegyeztetéséhez, épp ezért 1967-ben a nők nagyarányú munkaerőpiaci részvételének következtében szükség volt még több kisgyermeknevelő intézmény létrehozására. Ezután 1975-ben, 1985-ben és 1993-ban is szükségét látták a férőhelyek bővítésének (2. táblázat) (Haas 2014: 63).

A munkavállalás és a szülői feladatok összeegyeztetését jelentősen megkönnyíti a svédek magas színvonalú és nagy lefedettségű gyermekgondozó intézményrendszere. A magas termékenység egyik kulcstényezőjének is tekintik, hiszen a kiterjedt bölcsődei ellátás már a gyermek egyéves korától lehetővé teszi a szülők újbóli munkába állását, ezáltal megkönnyíti a további gyermekek vállalásával kapcsolatos anyagi szükségletek megteremtését. Ezenfelül pedig a magas színvonalú ellátás társadalmi helyzetétől függetlenül biztosítja a gyermekek fejlődését. Az ellátás minőségében és elérhetőségében nem jelentkeznek nagy regionális különbségek, így ezek a társadalmi egyenlőtlenségek újratemelésében sem játszanak szerepet. Ez azért is bír nagy jelentőséggel, mert így a gyermekvállalással kapcsolatos döntéseket ebben a tekintetben nem befolyásolják a lakóhelyből és a helyben elérhető gyermekellátó szolgáltatásokból fakadó különbségek (Oláh et al. 2008: 1135). A nők munkaerőpiaci részvételének gyors növekedésével szükségesnek látták az 1943 óta létező bölcsődék és óvodák férőhelyeinek bővítését (2. táblázat) (Haas 1996: 63).

2. táblázat. A bölcsődei, óvodai, pedagógiai és iskola utáni szabadidős központokba beíratott gyermekek aránya (%) korcsoportos bontásban

Kor (év)	1972	1980	1990	2000	2021
1–5	12	36	57	65	68
6–9	6	22	50	62	71

Forrás: saját szerkesztés a Women and men in Sweden (2022) alapján

A bölcsődések, az óvodások és az iskolások napközbeni ellátásának biztosítása az önkormányzatok feladata a gyermekek 1–12 éves kora között. A szülők által fizetett óvodai díjak a költségek 8%-át és az étkeztetést fedezik (Försäkringskassan 2008: 10). Az óvodás korú gyermekek napközi otthonos férőhelyeinek költségét 89%-ban, a családi napközi otthonok költségeit pedig 85%-ban az állam támogatja. A fennmaradó költségeket a szülők a jövedelmük függvényében fizetik. A napközbeni gondozó központok magas színvonalú átfogó szolgáltatásokat nyújtanak, melybe az oktatási tevékenység, a gyakorlati gondozás és a szabadidős lehetőségek is beletartoznak (Haas 1996: 63–64).

Mivel a pedagógiai tevékenység ezekben a gyermekellátó intézményekben kiemelt jelentőséggel bír, a személyzetnek felsőfokú szakképzettséggel kell rendelkeznie. A nappali ellátás mindenkinek, így a marginalizált csoportok számára is megfelelő ellátást biztosít mind a szociális kapcsolatok, mind az étkeztetés tekintetében. Ezek alapján a svéd jóléti rendszernek általános része a napközbeni gondozásban való részvétel (Andersson 2020: 13).

Svédországban a részmunkaidő, mint a nők számára a munka és a gyermeknevelés összeegyeztetését segítő lehetőség, általánosan elfogadott és alkalmazott gyakorlat. A nők sokkal nagyobb valószínűséggel dolgoznak részmunkaidőben, mint a férfiak, különösen a kisgyermekes anyák. Általában legalább heti 30 órát dolgoznak, így a jövedelmük csak kismértékben csökken teljes állású társaikhoz képest, és arányos juttatásokra jogosultak. Minden harmadik 0 és 6 éves gyermeket nevelő nő részmunkaidőben dolgozik, ezáltal nem szükséges, hogy kiszálljanak a munkaerőpiacról a gyermekük gondozása érdekében (Haas 1996: 73). A részmunkaidős foglalkoztatás tehát segíti a munkahelyi és a családi szerepek összeegyeztetését, valamint a nők munkaerőpiaci részvételének növelését. Mindezek mellett azonban negatív következménye, hogy hozzájárulhat a nemek szerinti foglalkozási szegregáció viszonylag magas fokához és a nők alacsony arányához a vezető pozíciókban. Különösen a közszférában dolgozó nők esetén hathatnak a szakmai és a gazdasági eredményeik ellen a rugalmas munkavállalási lehetőségek, így a kritikusok szerint ez a nőket gyengébb munkaerőpiaci helyzetben tartja, karrierlehetőségeiket korlátozza (Rostgaard 2014: 4–5, 13).

Termékenységi trendek Svédországban

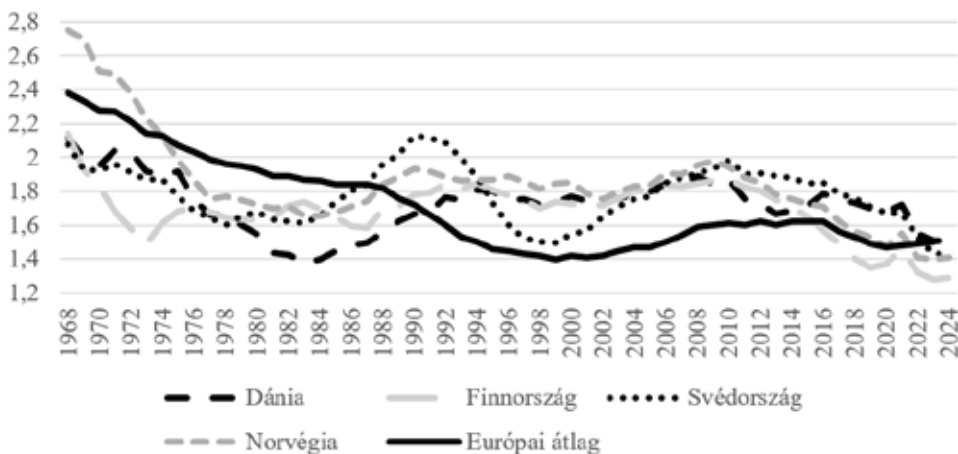
A családpolitika témakörében – még ha nem is ez áll a tanulmány fókuszában – szükséges néhány szót szólni a termékenység alakulásáról, mely sok esetben kapcsolódhat a családpolitikai intézkedések változásához. Jelen fejezet célja a termékenység és a családpolitika lehetséges kapcsolódási pontjainak megvilágítása.

Svédországban az 1960-as évek végétől a termékenység változását hullámvasútként (*roller coaster*) jellemzik, ugyanis az időszakos teljes termékenységi arányszám (TTA) egyenetlenül alakult a vizsgált időszakban (2. ábra). Látható, hogy az északi országok termékenységi trendje nagyjából együtt mozgott, azonban Svédország több ízben is eltért ettől. Például 1990-ben, amikor reprodukciós szint feletti volt a teljes termékenységi arányszám, valamint a kilencvenes évek végén, amikor a TTA jóval a többi észak-európai ország szintje alatt volt. Az ezredforduló idején volt a legalacsonyabb a termékenységi arányszám európai átlaga (1,4), ahogy Svédország esetén is (1,49). 2020-ra az európai

átlag értéke 1,47 lett, amely felett egyértelműen csak Svédország és Dánia állt 1,66-os teljes termékenységi arányszámmal.

Összességében az látható (2. ábra), hogy az 1990-es évektől kezdve 2016-ig az összes skandináv állam az európai átlag felett helyezkedett el, termékenységük csak a 2010-es években kezdett csökkenő tendenciát mutatni. A kohorsz-termékenységet figyelembe véve ugyanakkor stabil tendencia jellemző, mivel a második világháborút követően született nők körében a gyermekek végső száma, vagyis a befejezett termékenység 1,9 és 2,0 között ingadozott (Andersson et al. 2009: 320; Oláh et al. 2008: 1108).

2. ábra. Az északi országok teljes termékenységi arányszáma 1968 és 2024 között

Forrás: saját szerkesztés az EUROSTAT és a WHO adatai alapján

Svédországban, ahogy a többi állam esetében is, az 1964 és 1983 közötti meredeken csökkenő termékenységet a modern fogamzásgátlási módszerek elterjedésével (1964), a nők oktatásban való nagyobb arányú részvételével és a munkaerőpiaci részvételük növekedésével magyarázzák. A foglalkoztatási ráta az 1968-as 55,6%-ról 1981-re 80,1%-ra nőtt. Erre a tendenciára több magyarázat is adható, például egyre több nő szerzett magasabb végzettséget, ezáltal jobb munkahelyi lehetőségek nyíltak meg előttük, ami a munkahelyi stabilitáshoz is hozzájárult. Ezen túl iskolai végzettségtől függetlenül is növekedett a munkaerőpiac stabilitása, csökkent a munkanélküliség a nők körében (Korpi-Stern 2006: 13), valamint 1960 után kezdtek igazán nagy hangsúlyt fektetni a foglalkoztatás és a gyermekgondozás összeegyeztetését támogató politika kialakítására (Andersson et al. 2009: 327).

Az 1980-as évek végére egy kisebb *baby boom* következett be, melynek egyik oka a folyamatosan javuló gazdasági helyzet volt. A másik okként a 80-as évek elején bevezetett gyorsasági prémiumot lehet említeni, mely családpolitikai intézkedés arra ösztönözte a szülőket, hogy rövidebb időn belül vállalják a második vagy a további gyermeküket (1986 óta 30 hónapon belül). Ez akkor jelentett prémiumot, amennyiben az anyák jövedelme két szülés között alacsonyabb volt a korábbiánál. Az 1990-es években újabb csökkenés látható a teljes termékenységi arányszám esetén. Ennek oka a gazdaságban bekövetkező recessziós

időszak volt, melynek során a támogatások is csökkentek, így a családok úgy érezték, kevésbé engedhetik meg maguknak a (további) gyermekvállalást (Hoem 2005: 562–563).

A 2008-as gazdasági válság nem gyakorolt mérhető hatást a termékenység alakulására, továbbá a nemek közötti egyenlőséget támogató intézkedések is mindinkább pozitív irányba változtak. Mégis azt láthatjuk, hogy bár a kétezres évek elején növekedett a termékenység, az utóbbi 10 évben csökkenő tendencia következett be. Ez a trend megkérdőjelezi a mindig magas skandináv termékenységi rendszert, valamint azt, hogy a nemek közötti egyenlőség hatására nem csökken a termékenység (Hellstrand et al. 2021: 1374).

A skandináv országokban – így Svédországban is – bekövetkezett a halasztás utáni bepótlás időszaka, amely ellensúlyozta a halasztás következtében csökkenő időszakos termékenységet. A termékenység halasztását alapvetően a növekvő iskolázottsággal és a magasabb munkaerőpiaci részvétellel magyarázták, így a munka és a család összeegyeztetését, valamint a férfiak családi szerepeinek támogatását célzó családpolitikától a termékenység növekedését is várták. A makroszinten végzett kutatások azt állapították meg, hogy mindez megakadályozta a kohorsz-termékenység csökkenését, de nem növelte azt (Hellstrand et al. 2021: 1377).

Az 1990 és 2010 közötti termékenységcsökkenést az 1990-es évek eleji gazdasági válság következményének tekintik, melynek során legnagyobb mértékben a 30 év alatti gyermektelen nők halasztották el a gyermekvállalást. A 2000-es évek első évtizedében a gazdaság fellendülésével a termékenység is újra megközelítette a 2,0 körüli szintet a 30 év feletti gyermektelen nők gyermekvállalási hajlandóságának növekedésével, valamint a második és harmadik születések enyhe növekedésével. A következő, 2010 utáni csökkenés az északi országokban és Európa-szerte általános jelenségnek mondható. (Neyer et al. 2022: 8–9).

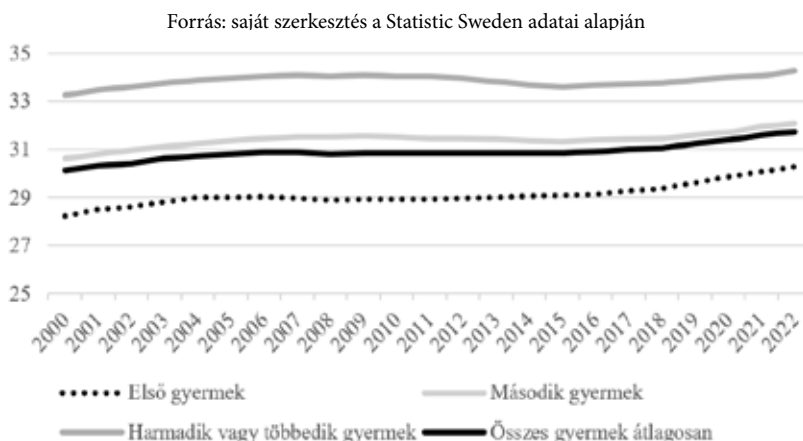
A termékenységi trendek változásának legfőbb okaként Svédország esetében az első gyermek vállalásának elhalasztását jelölték meg, amely már az 1950-es évek elején született kohorszoknál elkezdődött (Andersson et al. 2009: 321), valamint ez magyarázza a 2010 óta tartó teljes időszakos termékenység csökkenésének nagy részét. Ez a halasztás egyre több nő esetében a végleges gyermektelenséget jelenti, vagyis az utóbbi fél évszázadban megnőtt a gyermektelen családok száma (Andersson et al. 2009: 323). Svédországban relatíve kicsi a kohorsz-termékenység csökkenése más északi országhoz képest, továbbra is stabil tendenciát mutat 1,73–2,01 közötti értéken (Hellstrand et al. 2021: 1383, 1390, 1391; Neyer et al. 2022: 9). Összességében tehát az látható, hogy bár a fiatalabb kohorszok gyermekvállalási életkora magasabb, a befejezett termékenységük kismértékben marad el az idősebb kohorszokétól, vagyis nem vállalnak kifejezetten kevesebb gyermeket (Andersson et al. 2009: 324).

Az anyává válás átlagos életkora – ahogy minden európai országban a társadalmi változások hatására – Svédországban is kitolódott az 1990-es 26,3 évről 2000-re 28,2 évre, majd 30,3 évre 2022-re. 2022-ben a második gyermeket a svéd nők átlagosan 32,1 éves korukban hozzák világra, míg a harmadik vagy többedik gyermeket 34,3 éves korban. (3. ábra). A gyermekvállalás átlagos életkora 2000 és 2022 között 1,4 évvel emelkedett 30,3 ról 31,7 évre.

A kétgyermekes család a domináns családmódel Svédországban (Oláh et al. 2008: 1109–1111; Hellstrand et al. 2021: 1377). Bár a magasabb végzettségű nők később vállalnak gyermeket, mint az alacsonyabb végzettségűek, az általános iskolát végzettek körében

valamivel magasabb a gyermektelenség (15,8%), mint a felsőfokú végzettségű nőknél (15,0%) (Neyer et al. 2017: 195). A gyermektelenség enyhe (1-2%-os) növekedése figyelhető meg az 1970 után születettek körében, vagyis mérsékelt szinten marad. 2021-ben az 50 éves nők 13%-a, a férfiak 21%-a volt gyermektelen (Women and men in Sweden 2022). A három vagy több gyermeket vállaló nők aránya 13-14% az összes nő tekintetében 2023-ban (Statistic Sweden).

3. ábra. Az anyák átlagos életkora gyermekük születésekor Svédországban (2000–2022)

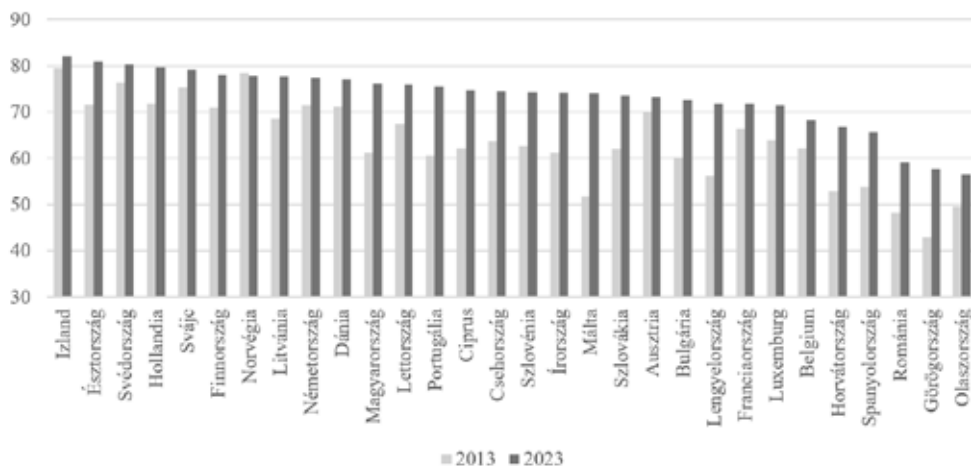
Összességében a családpolitika intézkedései korábban alapvetően pozitív irányba hatottak, illetve nem változtak nagymértékben (apakvóta, lerövidített pénzbeli ellátás a gyermekek ápolásában), így nem indokolhatják a termékenység csökkenését, azonban egyéb (például gazdasági) tényezők változása közrejátszhatott. A termékenység csökkenése a paritás tekintetében legnagyobb mértékben az első születésekre vonatkozik. Az iskolai végzettséget figyelembe véve pedig az látható, hogy a gyermektelenség leginkább az alacsonyabb végzettségű nők körében növekedett. A termékenységi trendek általában összhangban vannak a gazdasági ciklusokkal, azonban a 2000-es években bekövetkezett recessziós időszakokat nem követte a termékenység csökkenése a gazdasági válság súlyosságához és időtartamához képest (Hellstrand et al. 2021: 1392–1393). A gyermektelenség és a szülővé válás közötti átmenetet fontos vizsgálni a későbbiekben, mert az első születésekben bekövetkező csökkenés és a párhuzamosan növekvő gyermektelenség a fő hajtóereje a termékenységsökkenésnek, melyet a későbbi életszakaszokban történő gyermekvállalás már nem tud ekkora mértékben ellensúlyozni, ahogy a nemi egyenlőségre törekvő politika sem (Jalovaara et al. 2019: 580–581). Mindezek alapján az a következtetés vonható le, hogy a termékenységsökkenés okaként nem nevezhető meg egyetlen tényező, az utóbbi évek gazdasági visszaesése, a gyermekvállalás halasztása, a gyermektelenség növekedése mellett a jövővel kapcsolatos egyre növekvő bizonytalanság a sokadik magyarázó tényező lehet.

A családpolitika szerepe az egyének szintjén

Ez a fejezet arra ad választ, hogy a nemek közötti egyenlőséget támogató családpolitikának milyen szerepe lehet a családok mindennapjaiban két kiemelt aspektusból: a nők munkaerőpiaci részvételében és a gyermekes családok háztartásának szervezésében.

Svédországban a nemek közötti egyenlőség elve a kettős kereső–kettős gondozó családmódot támogatja, így érdemes megvizsgálni, hogy mindez hogyan mutatkozik meg a nők munkaerőpiaci részvételében. Az európai országok közül 2023-ban Svédországban volt az egyik legmagasabb a nők munkaerőpiaci részvétele (4. ábra), csupán Izlandon (82,1%) és Észtországban (80,9%) magasabb, míg a vizsgált országok közül a legalacsonyabb értéket Olaszországban mérték 56,5%-kal (Eurostat adatbázis). Svédországban a 20–64 éves női népesség 80,3%-a a munkaerőpiacon volt 2023-ban, amelyből 59,8% teljes munkaidőben dolgozott, míg 20,5% részmunkaidős állást vállalt. A munkaerőpiacon nem jelenlévők státuszaként háztartásbelit, tanulót, nyugdíjast, álláskeresőt és tartós betegséget jelöltek meg (Svéd Statisztikai Hivatal adatai alapján).

4. ábra. A nők foglalkoztatási rátája Európában, % (2013, 2023)

Forrás: saját szerkesztés az Eurostat adatbázis alapján

A hatévesnél fiatalabb gyermeket nevelő anyák nagy része szintén aktív a munkaerőpiacon, a foglalkoztatási rátájuk 2019-ben 76,7%, 2023-ban pedig 79,9% volt (Statistic Sweden, LFS). Ebben segítség számukra a részmunkaidős állások vállalása abban a tekintetben, hogy nem kell kiszakadniuk a munkaerőpiacról, mégis elég időt fordíthatnak a gyermeknevelésre. Azoknál a családoknál, ahol a legfiatalabb gyermek 6 éven aluli, és ő az egyetlen gyermek, a nők 28,3%-a, ahol 2 gyermek van, ott a nők 32,3%-a, ahol 3 gyermek van, ott a nők 38,2%-a vállal részmunkaidős állást (3. táblázat). Eközben a részmunkaidőben dolgozó férfiak aránya ugyanezen esetekben átlagosan 10% alatt mozog (Women and man in Sweden 2022).

3. táblázat. Gyermekes nők százalékos megoszlása a munkaidő szempontjából a gyermekek számának függvényében

a legfiatalabb gyermek 6 éves kor alatt	Nők százalékos megoszlása a munkaidő szempontjából a gyermekek számának függvényében	
	Teljes munkaidő	Részmunkaidő
1 gyermek	71,7	28,3
2 gyermek	67,7	32,3
3 vagy több gyermek	61,8	38,2

Forrás: saját szerkesztés a Svéd Statisztikai Hivatal adatai alapján (2021)

A nők munkaerőpiaci helyzetének folyamatos javítása szorosan kapcsolódik a munka és a család közötti egyensúly kialakításához, a szabadsággal kapcsolatos lehetőségek bővítéséhez és a férfiak gyermekgondozásban betöltött szerepéhez. 1974 óta a gyermeknevelési szabadság a férfiakra is kiterjed, 1985 óta a költségvetés részét képezi a férfiak családi szerepvállalásának ösztönzése, 1992 óta pedig munkacsoport létezik azért, hogy segítse a férfiak gyermekgondozással kapcsolatos szabadságainak növelését (Haas 2014: 59–62).

Rønsen és Skrede (2010) ugyanakkor rámutatnak, hogy a munkaerőpiac jelentős nemi szegregációja fennáll mind az ágazatok, mind pedig a foglalkozások között. A tanulmány szerint a nőket leginkább a közszférában található, női dominanciájú ágazatokban foglalkoztatják, mint például az oktatás és az egészségügy, míg férfiak dominálnak a magán-szektorban, például az építőiparban és az olajiparban. Ez a horizontális szegregáció, amely a nemek közötti bérszakadékhöz is hozzájárul, a tanulmány szerint nagy kihívást jelent az egyenlőség szempontjából. Ennek következtében a családbarát intézkedések gyakran előnyösebbek a közszférában dolgozó nők számára, és ezek az intézkedések hozzájárulnak ahhoz, hogy a közszférában dolgozó nők magasabb termékenységi rátával rendelkezzenek. A munkaerőpiac ezen nemi szegregációja azt is jelenti, hogy a munka és a család összeegyeztethetősége sokkal nehezebb lehet a magánszektorban dolgozó, főként férfiak által dominált területeken (Rønsen és Skrede 2010: 327–329; OECD 2017: 144–150).

Duvander, Mussino és Tervola 2021-es tanulmánya megállapította, hogy a szülők munkaerőpiaci helyzete, képzettségi és jövedelmi szintje, illetve az apa jövedelemhányada a szülői szabadság alapvető szabályozásán túl fontos a szülői szabadság igénybevétele szempontjából. Az apa szerepe és az apasági gyakorlatok a szülők nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjeitől is függenek, így a szülői szabadság megosztása az egyenlőbb nemi szerepvállalás egyik megnyilvánulása is lehet. A legmagasabb jövedelemmel rendelkező háztartásokban veszik igénybe az apák a legnagyobb arányban a szabadságot. Ahol a szülők jövedelme közel azonos, ahol mindkét szülő felsőfokú végzettséggel rendelkezik, valamint ahol az anya felsőfokú végzettséggel rendelkezik, ott az apai szabadság igénybevétele aránya magasabb, mint ahol csak az apa rendelkezik felsőfokú végzettséggel. Az elemzés szerint a legalacsonyabb jövedelmű és alacsony iskolai végzettségű háztartásokban élő apákra jellemző a legkevésbé a szülői szabadság igénybevétele. Ez tehát azt is jelentheti,

hogy azokban a háztartásokban, ahol az anya magasabb jövedelemmel és iskolai végzettséggel rendelkezik, ott jobb az anyák tárgyalási pozíciója a szabadságok elosztásában, és a munkába való korábbi visszatérési igényük ösztönzi az apákat a szülői szabadság igénybevételére (Duvander et al. 2021: 3–4, 7). Mindennek alapja a nemek közötti egyenlőségre törekvés elfogadása és támogatása (Rostgaard 2014: 4–5).

Összességében Svédországban a férfiak egyre nagyobb arányban veszik ki a részüket a gyermekek gondozásából és a házimunkák végzéséből. 2001 és 2010 között az apák 88,3%-a vett igénybe szülői szabadságot, és 48,5%-uk kvótán felül is kihasználta a szabadságnapokat (Marynissen et al 2019: 11). Jelenleg a szülői szabadságot igénybe vevők közel fele apa, de az ő igénybevételük az összes szülői szabadságnapnak körülbelül egyötödét teszi ki évente (Försäkringskassan 2006b). 2021-ben a kivett és fizetett szülői szabadságnapok száma 50 350 volt, melyet 70%-ban az anyák, 30%-ban az apák vettek igénybe. A férfiak aránya 2023-ban történelmileg magas volt, 31% (Försäkringskassan 2024). Úgy tűnik, hogy az apák által igénybe vett szülői szabadság fontos ahhoz, hogy a termékenységi rátát viszonylag magasan tartsák Svédországban, mivel bizonyítottan növeli a második és/vagy harmadik gyermek vállalására való hajlandóságot (Oláh et al 2008: 1134).

4. táblázat. Nők és férfiak háztartási munkamegosztása
1998 és 2002 között 17 országban (perc/nap)

	Nők	Férfiak	Nő/összes (%)
Olaszország	320	95	77,1
Spanyolország	295	97	75,3
Románia	328	148	68,9
Lettország	236	110	68,2
Litvánia	269	129	67,6
Lengyelország	285	142	66,7
Franciaország	270	142	65,5
Magyarország	298	160	65,1
Szlovénia	298	160	65,1
Egyesült Királyság	255	138	64,9
Észtország	302	168	64,3
Németország	251	141	64
Finnország	236	136	63,4
Belgium	272	158	63,3
Hollandia	244	151	61,8
Svédország	222	149	59,8
Dánia	212	143	59,7

Forrás: Herche (2010: 71)

A háztartási munka megosztása fontos témakör a nemi egyenlőség vizsgálatában, az időmérleg-vizsgálatok pedig különösen érdekes módszert kínálnak ennek tanulmányozására. Lehetővé teszik a férfiak és a nők közötti munkaidő-elosztás részletes elemzését, feltárva, hogy mennyi időt fordítanak házimunkára és más egyéb tevékenységekre. Ezek a vizsgálatok rávilágítanak a nemi különbségekre a háztartási munka mennyiségében és típusában, valamint segítenek megérteni, hogyan változik a munka megosztása az élet különböző szakaszaiban, például a gyermekek születése után (Bianchi et al. 2000). 1998 és 2002 között 20 és 74 év közötti férfiak és nők körében vizsgálták a házimunkával eltöltött időt 17 országban (4. táblázat); eszerint a svédországi háztartási munkamegosztás a dániai mellett a legegálatáriusabb. Itt az adatok azt mutatják, hogy a svéd nők kicsit több mint egy órával végeznek több házimunkát a férfiaknál, ami arányaiban azt jelenti, hogy a nők az összes házimunka 59,8%-át végezték el (Herche 2010: 71).

Fontos azonban megjegyezni, hogy a házimunka és a gondozó munka tényleges megosztása, valamint az erre vonatkozó ideálok között szakadék van napjainkban is (Oláh 2008: 1137). Egy 2021-es svédországi nagymintás időmérleg-vizsgálat szerint háztartási munkával, vásárlással, kertgondozással és karbantartással a nők 289 percet, a férfiak pedig 217 percet töltenek, ami a nő/összes munkavégzés arányt tekintve 57,1%-ot jelent (Statistic Sweden 2021: 16–17).

Összességében a nők munkaerőpiaci részvételével kapcsolatban megállapítható, hogy részmunkaidős lehetőségek biztosítják, hogy a nők a kisgyermekek nevelése mellett is a munkaerőpiacon maradhassanak. Azokban a családokban, ahol több gyermek van, a részmunkaidős foglalkoztatás aránya nő, ami lehetővé teszi a nők számára, hogy összeegyeztessék a munkát és a családi életet. Ez a családi dinamika szempontjából pozitívum, azonban a nők karriereljárás szempontjából hátráltató tényező lehet.

A családpolitikának köszönhetően a férfiak nagyobb mértékben vesznek részt a gyermekgondozásban és a házimunkában. Az apák által kivett szülői szabadság elősegíti, hogy az anyák kevesebb időt töltsenek távol a munkaerőpiactól, ami hozzájárul a fizetett és fizetetlen munka egyenlőbb megosztásához. Bár a munkaerőpiacon még mindig fennáll a nemi szegregáció, és a nők aránya magasabb a közszférában, a férfiak gyermekgondozásban való szerepvállalása pozitív hatással van a családok egyenlőbb háztartási munkamegosztására, és segíti a nők termékenységi döntéseit.

A családpolitika összefüggésrendszere és elemzési nehézségei

Ez a fejezet arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen nehézségekkel szembesülhetünk a családpolitika demográfiai hatásainak elemzésekor. Egy-egy ország családpolitikai intézményrendszerét tág összefüggésrendszerben szükséges vizsgálni, ugyanis makro- és mikroszinten egyaránt figyelembe kell venni a hatásmechanizmusokat.

Egy 24 európai országot vizsgáló kutatás megállapította, hogy a nemek közötti egyenlőséget támogató családpolitika szignifikáns összefüggést mutat a családon belüli egalitáriusabb szerepmegosztással (Goldscheider et al. 2015: 228). A skandináv országokban ehhez köthető attitűdöket találunk a nemek tekintetében. A pozitív társadalmi környezet

segíti a nőket gyermekvállalási és munkaerőpiaci terveik megvalósításában is (Pongrácz és S. Molnár 2011: 192–193). A háztartási munkában a férfiak nagyobb részvétele jellemző, és az állami szakpolitika a felelősség egyenlőbb megosztását ösztönzi a gyermekgondozásban is (Fahlén 2016: 1432) A nők munkaerőpiaci részvételének és a férfiak háztartásbeli szerepvállalásának támogatása egymással kölcsönösen összefüggő folyamatoknak tekinthetők (Goldscheider et al. 2015: 228).

Ezekhez a kutatásokhoz kapcsolódnak azok az eredmények is, melyek arra jutottak, hogy a családpolitika befolyásolhatja a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket. Ilyenek például a gondozási terheket enyhítő és az anyák munkaerőpiaci részvételét ösztönző politikai intézkedések, amelyek összefüggenek a dolgozó anyák támogatásával, míg a hagyományos munkamegosztást erősítő családtámogatások a tradicionális meggyőződések nagyobb mértékű elterjedtségével állnak összefüggésben (Jozwiak 2022). A családtámogatások a gyermek születésekor és a gyermek első néhány évében a támogatások időtartamától függően képesek befolyásolni azt, hogy a nők és a férfiak hogyan strukturálják a munkaerőpiacon és az otthon töltött idejüket (Wesolowski et al. 2021).

Más kutatások azt hangsúlyozzák, hogy a generációk között is átadódhatnak ezek a nemi szereppel kapcsolatos elképzelések, vagyis nem csupán a családpolitikai környezet befolyásolhatja, hanem a szülők attitűdjei és viselkedése is hatással van a gyermekekben kialakuló preferenciákra és háztartási szerepmegosztásokra (Dawson et al. 2016; Wang és Cheung 2023). Emellett fontos kiemelni, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket – a családpolitika hatásait megelőzve – egy társadalmi konstrukciós folyamat alakítja, amely a nemi szerepek hagyományos és egalitárius felosztását tükrözi (Andrade 2016). A családpolitikai intézkedések és a társadalmi konstrukciós folyamatok azonban országonként eltérőek lehetnek, ezeket az adott ország történelmi, kulturális és társadalmi-gazdasági összefüggései befolyásolják (Robila 2014).

Ezek alapján megállapítható, hogy a szakirodalomban nincs konszenzus a családpolitikai intézkedések befolyásoló hatásával kapcsolatban a nemi szerepek és a háztartási munkamegosztás tekintetében. Tanulmányok rámutattak a családpolitikai intézkedések mérésének összetettségére és az ebből fakadó nehézségekre, miszerint különböző intézkedéseknek különböző hatása lehet. A szülői szabadságra szánt idő és a családi jövedelem maximalizálása a gyermekek megfelelő gondozásának fenntartása érdekében nagyobb súllyal eshet latba, mint a nemek közötti egyenlőség kérdései (Doucet és McKay 2020).

További kutatások arra is rávilágítanak, hogy a nemek közötti egyenlőség támogatása főként szociodemográfiai tényezőkkel magyarázható, de nem elhanyagolható a társadalmi-gazdasági lehetőségek szerepe sem. Emellett megerősítést nyert a szülői szabadság rendszerének a nemek közötti egyenlőség egyéni támogatására gyakorolt gyenge hatása (Lomazzi et al. 2019: 20). Fontos kiemelni, hogy a családpolitikai intézkedések egyéni attitűdökre gyakorolt hatását sok esetben hosszabb távon szükséges vizsgálni. A családpolitika többretű vizsgálatára hívja fel a figyelmet az a kutatási eredmény, amely a munka és a magánélet egyensúlyát támogató politikai intézkedések (munkaidő, rugalmas munkaidő megválasztása) pozitív hatását mutatta ki a nemi egyenlőség támogatására. Kangas és Rostgaard (2007) kutatásából kiderült az intézményi tényezők (például a gyermekgondozási szolgáltatások és szülői szabadságok elérhetősége)

kontextuális hatása a nők munkaerőpiaci részvétellel kapcsolatos egyéni preferenciáira (Lomazzi et al. 2019: 21). Mindezek alapján látható, hogy a családpolitika összefüggéseinek és hatásának elemzése országoktól, társadalmi kontextustól, valamint a családpolitikai intézkedés típusától is függ, ezek függvényében pedig különböző kutatási eredményeket hozhat.

Összegzés

A tanulmány célja az volt, hogy bemutassa a családpolitikai intézményrendszer történeti hátterét, a családtámogatásokat és a szülői szabadságokat, a gyermekgondozási intézményrendszert, nagy vonalakban ismertesse a svéd termékenységi trendeket, valamint a családtámogatási rendszer szerepét a családi munkamegosztásban szakirodalmak és különböző adatbázisok alapján.

A korábbi kutatások fényében elmondható, hogy a svéd családtámogatási rendszernek legfőbb célja nem a gyermekvállalás ösztönzése. Ugyanakkor felismerték, hogy a nemek közötti egyenlőség támogatása, a nők munkaerőpiaci pozíciójának megerősítése és a férfiak családi szerepvállalásának ösztönzése kulcstényező lehet abban, hogy a teljes termékenységi ráta minél közelebb maradjon a reprodukciós szinthez. A családpolitikai törekvések segítségével bár napjainkban csökkenő, de európai viszonylatban 2020-ig magasnak tekinthető termékenységgel, magas női munkaerőpiaci részvétellel és a szülői szabadság férfiak általi nagyobb arányú igénybevételével találkozunk Svédországban. Ezt az irányt folytatva továbbra is szükség van az egalitárius nézetek érvényesítésére, hiszen az apák bevonása a gyermeknevelésbe pozitív hatást gyakorol a termékenységi magatartásokra korábbi kutatások szerint (Rønsen és Skrede 2010: 324).

A családokkal és a férfi-női szerepekkel kapcsolatos alapvetések törvénybe iktatása és a svéd társadalom egyetértő légköre még nem garantálja az elvek ugyanilyen mértékű megvalósulását. A magánszektorban elmarad a politikai retorikától és az országos átlagtól a férfiak és a nők családi kötelezettségeinek teljes elismerése. A vezető pozíciókban továbbra is nagyobb arányban találhatók férfiak, és bár a nők jelenléte a munkaerőpiacon magas, a jövedelmi különbségek továbbra is fennállnak, valamint bizonyos szakmákban (például gondozás, oktatás) a nők felülreprezentáltak, míg a magasabb jövedelemmel járó szektorokban (például IT, mérnöki területek) alulreprezentáltak. A férfiak és nők közötti egyenlőségre irányuló politikai szándék ellenére a családi kötelezettségek (például gyereknevelés, háztartás) gyakran még mindig egyenlőtlenül oszlanak meg. Bár a szülői szabadságot mindkét szülő igénybe veheti, a nők jellemzően hosszabb ideig maradnak otthon, ami hátrányosan befolyásolhatja karrierlehetőségeiket. Bár az állam számos családbarát intézkedést (például szülői szabadság, részmunkaidő, rugalmas munkaidő) támogat, a magánszektorban ezek az intézkedések nem mindig valósulnak meg a gyakorlatban. A munkáltatók eltérően reagálhatnak ezekre a szabályokra, és gyakran a nők kerülhetnek hátrányba, ha családi kötelezettségeik miatt rugalmasabb munkavégzést igényelnek (Haas 2014: 76).

A tanulmány nem titkolt célja volt a fenti kutatási kérdések megválaszolásán túl, hogy megvilágítsa a svéd családpolitikai intézményrendszerben előforduló disszonanciákat.

Mint azt a tanulmányban láthattuk, a munkaerőpiaci szegregáció néhány foglalkozás esetén továbbra is fennáll mind a közszférában, mind a magánszférában. Ezekben közös, hogy a szegregáció nagyobb mértékben érinti a nőket, mint a férfiakat. A gyermeknevelés szempontjából pozitív, rugalmas lehetőségeket biztosító részmunkaidő a nők karriercéljaira negatív hatást gyakorolhat, megakadályozva őket a nagyobb felelősséggel és magasabb fizetéssel járó pozíciók betöltésében. Az apai szabadságok tekintetében megállapítható, hogy az apák általánosságban igénybe veszik a nem átruházható szabadságnapokat, valamint a fizetetlen napok kis részét is felhasználják, azonban a szabadságnapok nagy részével továbbra is a nők élnek. Ennek egyik legfőbb oka, hogy az apák még mindig szembesülnek bizonyos társadalmi elvárásokkal. Sok férfi tart attól, hogy ha hosszabb ideig marad otthon, az hátrányosan befolyásolja a karrierjét. Ugyanakkor a társadalmi normák is változóban vannak, és egyre elfogadottabbá válik, hogy az apák aktív szerepet vállalnak a gyermeknevelésben. Ez alapján elmondható, hogy az egyenlően megosztott háztartási és családi szerepvállalás jelenleg még nem teljesül, azonban folyamatosan fejlődő és egyre elfogadottabb családpolitikai eszköz.

Az utóbbi évek termékenységszökkenését több tényező együttes hatása befolyásolhatja. Az egyik legfőbb tényező a gyermekvállalás későbbre tolódása. A nők egyre később vállalják első gyermeküket, ami a teljes gyermekszám csökkenéséhez vezethet. A magasabb iskolai végzettség megszerzése és a karrierépítés fontos szerepet játszik ebben. Az életkor növekedése az első gyermek vállalásakor növeli annak kockázatát is, hogy a nők kevesebb gyermeket vállalnak, vagy termékenységi problémákkal szembesülnek. Bár Svédország gazdasága erős, a munkaerőpiaci bizonytalanság, különösen a fiatalabb generációk körében, fontos szerepet játszik a gyermekvállalás késleltetésében. A fiatalok gyakran bizonytalan munkahelyekkel rendelkeznek, ami csökkentheti a gyermekvállalási hajlandóságot: stabil munkahely és a biztos jövedelem hiányában elhalasztják a családalapítást. A svéd családpolitika, amely hagyományosan a magas termékenységi ráták fenntartására volt tervezve (szülési szabadság, gyermekgondozási intézmények), nem változott jelentősen az elmúlt években. Ennek ellenére a termékenység csökkenése folytatódik, ami arra utal, hogy a hagyományos családpolitikai eszközök jelenleg nem képesek ellensúlyozni az új társadalmi és gazdasági trendek hatásait. Az apák és anyák közötti gyermekgondozási feladatok megoszlása továbbra is egyenlőtlen marad, és ez hosszú távon negatívan befolyásolja a gyermekvállalási kedvet.

A nők munkaerőpiaci szerepvállalása a szülői szabadság igénybevétele szempontjából is fontos, hiszen magasabb kompenzációra számíthatnak a szülést megelőzően jövedelemszerző tevékenységet végző anyák. Ez is magyarázatot adhat (más tényezők mellett) az anyává válás életkori kitolódására is Svédországban. Épp ezért a munkahelyek elérhetősége és minősége, valamint a magas foglalkoztatottság a skandináv modell egyik alapeleme. További kritikus pont lehet a szabadságok hossza, mivel a munkaerőpiactól való hosszabb távolmaradás csökkenti a foglalkoztatásba visszatérés esélyét, ugyanakkor növeli a harmadik gyermek születésének valószínűségét (Ellingsæter 2009: 14; Rønsen és Skrede 2010: 324).

Nem elhanyagolható szempont a családpolitikai intézményrendszerek elemzésekor, hogy egy családpolitikai intézményrendszer bizonyos társas közegben, adott társadalmi normák esetén fejt ki legjobban hatását. Ennek következtében nem ültethető át egy az

egyben egy másik társadalmi környezettel rendelkező országra. Mindez a családpolitika elemzésében, az országok összehasonlításában is nehézségeket okozhat. Az egyes intézkedések és a változó társadalmi, gazdasági és kulturális környezet kombinációja együttes hatása az, ami például a svédek esetén magas foglalkoztatottságot és magas termékenységet volt képes elérni (Ellingsæter 2009: 16).

Hivatkozott irodalom

- Adema, Willem és Pauline Fron (2019): *The OECD SOCX Manual – 2019 edition: A guide to the OECD Social Expenditure Database*. Interneten: http://www.oecd.org/social/soc/SOCX_Manuel_2019.pdf (letöltve: 2022. október 10.).
- Aidukaite, Jolanda és Donata Telisaukaite-Cekanavice (2020): The Father's Role in Child Care: Parental Leave Policies in Lithuania and Sweden. *Social Inclusion* 8(4): 81–91. DOI: <https://doi.org/10.17645/si.v8i4.2962>
- Andersson, Gunnar (2008): A review of policies and practices related to the „highest-low” fertility of Sweden. *Vienna Yearbook of Population Research* 6: 89–102. Interneten: <http://www.jstor.org/stable/23025496> (letöltve: 2022. május 2.).
- Andersson, Gunnar (2020): A Review of Policies and Practices Related to the „Highest-Low” Fertility of Sweden: A 2020 update. *Stockholm Research Reports in Demography*. DOI: <https://doi.org/10.17045/sthlmuni.13217516.v2>
- Andersson, Gunnar, Lisbeth B. Knudsen, Gerda Neyer, Kathrin Teschner, Marit Rønsen, Trude Lappegård, Kari Skrede és Andres Vikat (2009): Cohort fertility patterns in the Nordic countries. *Demographic Research* 20(14): 313–352. DOI: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2009.20.14>
- Andrade, Claudia (2016): Adaptation and factorial validation of the attitudes toward gender roles scale. *Paidéia (Ribeirão Preto)* 26(63): 7–14. DOI: <https://doi.org/10.1590/1982-43272663201602>
- Andorka Rudolf (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest: Gondolat, 33–69.
- Ashraf, Quamrul H., David N. Weil, és Joshua Wilde (2013): The Effect of Fertility Reduction on Economic Growth. *Population and Development Review*, 39(1):97–130. Interneten: <https://www.jstor.org/stable/41811954?seq=1> (letöltve: 2022. június 2.).
- Bianchi, Suzanne M., Melissa A. Milkie, Liana C Sayer és John P. Robinson (2000): Is Anyone Doing the Housework? Trends in the Gender Division of Household Labor. *Social Forces* 79(1): 191–228. DOI: <https://doi.org/10.2307/2675569>
- Bongaarts, John (2015): Global Fertility and Population Trends. *Seminars in Reproductive Medicine* 33(1): 5–10. DOI: 10.1055/s-0034-1395272
- Bukodi Erzsébet (2003): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 34–82.
- Daly, Mary (2015): Family Policy. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Neil J. Smelser és Paul B. Baltes (főszerk.). H. n.: Pergamon, 799–804.
- Dawson, Anneka, Alison Pike és Lauren Bird (2016): Associations between parental gendered attitudes and behaviours and children's gender development across middle childhood. *European Journal of Developmental Psychology* 13(4): 452–471. DOI:10.1080/17405629.2015.1109507
- Demény Pál (2004): Európa népességpolitikai dilemmái a huszonegyedik század kezdetén. *Demográfia* 47(1–2): 4–40. Interneten: <https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/601/413> (letöltve: 2021. január 17.).
- Doucet, Andrea és Lindsay McKay (2020): Fathering, parental leave, impacts, and gender equality: what/how are we measuring? *International Journal of Sociology and Social Policy* 40(5-6): 441–463. DOI: 10.1108/IJSSP-04-2019-0086
- Duvander, Ann-Zofie és Gunnar Andersson (2006): Gender Equality and Fertility in Sweden. *Marriage & Family Review* 39(1–2): 121–142. DOI: 10.1300/J002v39n01_07 (letöltve: 2023. október 8.).
- Duvander, Ann-Zofie és Tommy Ferrarini (2013): Sweden's Family Policy under Change: Past, Present, Future. *International Policy Analysis*. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: library.fes.de/pdf-files/id/10232.pdf (letöltve: 2023. szeptember 27.).
- Duvander, Ann-Zofie, Eleonora Mussino és Jussi Tervola (2021): Similar Negotiations over Childcare? A Comparative Study of Fathers' Parental Leave Use in Finland and Sweden. *Societies* 11(3): 67. DOI: <https://doi.org/10.3390/soc11030067>

- Ellingsæter, Anne Lise (2009): Leave policy in the Nordic welfare states: a 'recipe' for high employment/high fertility? *Community, Work & Family* 12(1): 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1080/13668800801890152>
- Eurostat adatbázis. Interneten: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database>. (letöltve: 2024. március 10.).
- Försäkringskassan (2008): Social Insurance Report 2008: 15. *Family policy in Sweden 2008*. Interneten: https://www.forsakringskassan.se/wps/wcm/connect/fff41e54-76cc-4415-a7e8-3790ea717b60/socialforsakringsrapport_2008_15.pdf?MOD=AJPERES (letöltve: 2022. május 3.).
- Försäkringskassan. Internet: <https://www.forsakringskassan.se/privatperson/foralder> (letöltve: 2024. szeptember 16.).
- Haas, Linda (1996): Family policy in Sweden. *Journal of Family and Economic Issues* 17(1): 47–92. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF02265031>
- Hengstebeck, Natalie D., Heather M. Helms és Danielle Crosby (2016): Family Policies. In *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Family Studies*. Constance L. Shehan (főszerk.). H. n.: John Wiley & Sons, 748–753. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781119085621.wbefs118>
- Herche Veronika (2010): Háztartási munkamegosztás – azonosságok és különbségek Európában. *Demográfia* 53(1): 67–90.
- Hoem, Jan M. (2005): Why does Sweden have such high fertility? *Demographic Research* 13(22): 559–572. DOI: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2005.13.22>
- Jalovaara, Marika, Gerda Neyer, Gunnar Andersson, Johan Dahlberg, Lars Dommermuth, Peter Fallesen, Trude Lappegård (2019): Education, Gender, and Cohort Fertility in the Nordic Countries. *European Journal of Population* (35): 563–586. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10680-018-9492-2>
- Jozwiak, Andreas (2022): It's a Family (Policy) Affair: Family Policies and Heterogeneity in Gender Attitudes. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 29(1): 215–239. DOI: <https://doi.org/10.1093/sp/jxab007>
- Karu, Marre és Diane-Gabrielle Tremblay (2017): Fathers on parental leave: an analysis of rights and take-up in 29 countries. *Community, Work & Family* 21(3): 344–362. DOI: <https://doi.org/10.1080/13668803.2017.1346586>
- Korpi, Tomas és Charlotta Stern (2006): Women's Employment in Sweden: Globalization, Deindustrialization, and the Labor Market Experiences of Swedish Women 1950 – 2000. In *Globalization, Uncertainty, and Women's Careers: An International Comparison*. Hans Peter Blossfeld és Heather Hofmeister (szerk.). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781781007495.00014>
- Livi Bacci, Massimo (1999): *A világ népeiségének rövid története*. Budapest: Osiris.
- Lohmann, Henning és Hannah Zagel (2017): Összehasonlító családpolitika: A familizálás és defamilizálás fogalma és mérése. *Esély* 2017(5): 3–30. Internet: http://www.esely.org/kiadvanyok/2017_5/ATT00470.pdf (letöltve: 2022. június 9.).
- Lomazzi, Vera, Sabine Israel és Isabella Crespi (2019): Gender Equality in Europe and the Effect of Work-Family Balance Policies on Gender-Role Attitudes. *Social Sciences* 8(1): 5. DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci8010005>
- Luci, Angela és Olivier Thévenon (2011): Does Economic Development Explain the Fertility Rebound in OECD Countries? *Population & Societies* (8): 1–4. Interneten: https://www.researchgate.net/publication/281592256_Does_economic_development_explain_the_fertility_rebound_in_OECD_countries (letöltve: 2022. június 2.).
- Luci-Greulich, Angela és Olivier Thévenon (2014): Does Economic Advancement 'Cause' a Re-increase in Fertility? An Empirical Analysis for OECD Countries (1960–2007). *European Journal of Population* (30): 187–221. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10680-013-9309-2>
- Marynissen, Leen, Eleonora Mussino, Jonas Wood és Ann-Zofie Duvander (2019): Fathers' Parental Leave Uptake in Belgium and Sweden: Self-Evident or Subject to Employment Characteristics? *Social Sciences* 8(11): 312. DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci8110312>
- Neyer, Gerda, Jan M. Hoem és Gunnar Andersson (2017): Education and Childlessness: The Influence of Educational Field and Educational Level on Childlessness among Swedish and Austrian Women. In *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*. M. Kreyenfeld és D. Konietzka (szerk.). H. n.: Springer, 183–208. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-44667-7_9
- OECD (2017): *The Pursuit of Gender Equality: An Uphill Battle*. Paris: OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/9789264281318-en>.
- OECD (2021): *Education at a Glance 2021: OECD Indicators*. Paris: OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/b35a14e5-en>
- OECD-adatbázis. Interneten: <https://data.oecd.org/>
- Oláh, Livia Sz. és Eva M. Bernhardt (2008): Sweden: Combining childbearing and gender equality. *Demographic Research* (19): 1105–1144. DOI: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19.28>
- Pintér Tibor (2019): A természetes termékenységé ráta gazdasági meghatározói, különös tekintettel az európai uniós és magyar viszonyokra. *Polgári Szemle* 15(1–3): 306–323. DOI: <https://doi.org/10.24307/psz.2019.0920>
- Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit (2011): Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In

- Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011.* Nagy Ildikó és Pongrácz Tiborné (szerk.). Budapest: TÁRKI, 192–206.
- Proposition 2015/16: 1, *Om vårdnadsbidragets avskaffande* [A gyermekgondozási támogatás megszüntetéséről]. Stockholm: Regeringskansliet.
- Robila, Mihaela (2014): Family policies across the globe: Development, implementation, and assessment. In *Handbook of Family Policies Across the Globe*. Mihaela Robila (szerk.). New York: Springer, 3–11. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4614-6771-7_1
- Rønsen, Marit és Kari Skrede (2010): Can public policies sustain fertility in the Nordic countries? Lessons from the past and questions for the future. *Demographic Research* 22(13): 321–346. DOI: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2010.22.13>
- Rostgaard, Tine (2014): *Family policies in Scandinavia*. Interneten: https://vbn.aau.dk/ws/files/216735568/Rostgaard_Family_policies_in_Scandinavia.pdf (letöltve: 2022. május 2.).
- Sainsbury, Diane (2001): Gender and the Making of Welfare States: Norway and Sweden. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 8(1): 113–143. DOI: <https://doi.org/10.1093/sp/8.1.113>
- Statistics Sweden (2016): *Women and men in Sweden 2016: Women have lower salaries, incomes and pensions than men*. Interneten: <https://www.scb.se/en/finding-statistics/statistics-by-subject-area/living-conditions/gender-statistics/gender-statistics/pong/statistical-news/women-and-men-in-sweden-2016/> (letöltve: 2022. szeptember 20.).
- Statistics Sweden (2020): *Women and men in Sweden 2020. Facts and figures*. Stockholm. Interneten: https://www.scb.se/contentassets/95fcd4b3f394877abb3bd41e40df0a0/le0201_2019b20_br_x10br2002eng.pdf (letöltve: 2022. október 28.).
- Statistic Sweden (2021): *En fråga om tid (TID2021). En studie av tidsanvändning bland kvinnor och män 2021*. Interneten: https://www.scb.se/contentassets/4e98132b0b784a01b6e4762e909a6fa2/le0103_2021a01_br_lebr2202.pdf (letöltve: 2022. november 23.).
- Statistics Sweden (2022): *Women and men in Sweden 2022. Facts and figures*. Stockholm. Interneten: https://www.scb.se/contentassets/1fbf4f9815374356a786278faca6a7f0/le0201_2021b22_x10br2202.pdf (letöltve: 2022. november 16.).
- Svédkalauz (2021): *Barnbidrag – a svéd családi pótlék*. Interneten: <https://svedkalauz.wordpress.com/2021/09/05/barnbidrag-a-sved-csaladi-potlek/>
- Svéd Statisztikai Hivatal adatbázisa. Interneten: <https://www.scb.se/en/data-collection/>
- Somlai Péter (2013): *Család 2.0*. Budapest: Gondolat.
- Tomka Béla (2009): *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris.
- Thévenon, Olivier (2011): Family Policies in OECD Countries: A Comparative Analysis. *Population and Development Review* 37(1): 57–87. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2011.00390.x>
- Wang, Iris Yili és Rebecca Y.M. Cheung (2023): Parents' Gender Role Attitudes and Child Adjustment: The Mediating Role of Parental Involvement. *Sex Roles* (89): 425–441. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11199-023-01386-6>
- Wesolowski, Katharina, Sunnee Billingsley és Gerda Neyer (2021): Family policy support for the earner-carer and traditional-family models in Lithuania and Sweden. In *Challenges to the Welfare State: Family and Pension Policies in the Baltic and Nordic Countries*. Jolanta Aidukaite, Sven E.O. Hort és Stein Kuhnle (szerk.). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing: 72–94.

Glázer-Kniesz Adrienn

doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Demográfia és Szociológia Doktori Iskola

Abstracts

Social Ontology

Balázs Ónya: The Nature of Social Entities – Ontological and Methodological Issues

Abstract: In this paper, I briefly present the main topics, problems, directions, and concepts of the special issue of *Replika* 132 titled *Social Ontology*. In parallel, I will outline the main philosophical and historical milestones of the issue, which may help to understand the antecedents, historical development, and context of social ontology. I also briefly present the issues and results of the articles.

Keywords: social ontology, natural kinds, social kinds, methodology of social sciences

Csaba Mészáros: Societies or Lifeworlds? On the Changing Concept of Society in Anthropology

Abstract: The ontological turn in anthropology has led to a shift in how we understand radical difference, moving from epistemological differences to ontological ones. This shift has made researchers aware that fundamental categorical and typological differences can be discovered during anthropological fieldwork. The ways in which boundaries between animate and inanimate entities, as well as between humans and non-humans, are drawn, also affects how the boundaries of society are defined. It raises questions about whether the concept of “society” as understood by anthropologists is applicable to every community. This article discusses the challenges in conceptualizing society and highlights a key methodological pitfall in ontological anthropology: the tendency to impose rigid onto-typological models, similar to how traditional anthropological approaches treated the concept of culture as a monolithic system. Rather than fixating on fixed categories, embracing the fluidity of ideas may be more helpful in understanding the “native point of view”. One of the main lessons from ontological anthropology is that unclear fieldwork leads to fuzzy concepts, which is not necessarily a negative outcome.

Keywords: Ontological Anthropology, phenomenology, lifeworld, ethnos, society

Abstract: Discourses on social reality are still influenced by a conception of logical positivism that regards all empirically unverifiable statements as pseudo-statements and the entities to which these statements refer as non-existent. Elevating the reality of social kinds and social facts to the same level as that of natural kinds and natural facts could ensure the legitimacy of such discourses. I will not offer such a positive defence, but rather a negative one. I am going to argue that the latter kinds and facts do not have a more definitive or indisputable status than the former ones. In support of my claim, I'll draw on two ideas that are, in my view, converging on the question of revisability and relative status of conceptual frameworks: The first is Wilfrid Sellars' philosophical criticism of the 'categorical given', and the other is Özséb Horányi's communication-theoretical framework, the Participation Theory of Communication (PTC). One consequence of these approaches is the idea that the privileged status of the brute, natural facts and kinds is merely contingent fact: it is only because the concepts belonging to physical objects and perceptual properties are fundamental components of the conceptual framework (in PTC: capacity) that we acquire as our first language.

Keywords: social ontology, natural kinds, social kinds, conceptual frameworks, Wilfrid Sellars, PTC

Csaba Pléh: Social and Societal Distinction in Classical and Contemporary Psychology

Abstract: This historical overview shows how the relationship between social and societal has evolved over the more than 150-year history of modern psychology. I would point out that in the early stages of thinking about the social mind, at the end of the 19th century, concepts reminiscent of the 'group mind' or 'national soul' were still easily used, which was then passed down to the beginning of the 20th century through the mediation of the group mind notion of McDougall, and the debates about social representations proposed by Durkheim. By the mid-1920s, however, primarily due to the rise of American social psychology, methodological individualism challenged this social conceptual frame. After the 100-year history of individualistic social psychology, it has recently come to the fore that we still need to do something about the relationship between social and societal factors in shaping the human mind. I will deal specifically with how the interaction of immediately social and societal processes separates the ideal of man's inherent sociality from the metatheoretical assumption that expresses the oppressive effects of a society regarded as an evil archivist acting in a top-down manner. In the new framework that starts from the inherent biological social nature of the human mind, Machiavellian humans, who seek to deceive others, and empathic humans who seek to cooperate are assumed to coexist for some two hundred thousand years in the history of *homo sapiens*, and that we have to contend with these complex dualities in modern societies as well.

Keywords: Völkerpsychologie, societal, social, social representation, imitation

Abstract: Conceptual amelioration is one of the most discussed topics in social ontology. As originally proposed by Sally Haslanger (2000), conceptual amelioration is a conceptual revision or introduction of a new concept by first asking which questions or problems we want to use the concept to solve and to define it accordingly. In her programmatic study, Haslanger develops ameliorated concepts of gender and race, with the aim of exposing the unjust power asymmetries between women and men, and between white and non-white, and of creating a new social reality by the help of them. The paper first examines Sally Haslanger's original proposal, and then two other philosophical projects that explicitly draw on the method of conceptual amelioration: Katherine Jenkins' plural concept of woman and Kate Manne's concept of misogyny. Exploring the main ambiguities, theoretical and practical difficulties, the author argues for a revised form of conceptual amelioration, according to which it is legitimate to change the meaning of a social concept or to introduce a new concept if and only if the new concept gives better explanations for a wider range of social phenomena, especially for those who suffer disadvantages as a result of the social injustices in question.

Keywords: Conceptual engineering, feminism, conceptual amelioration, conceptual revisionism, misogyny, Sally Haslanger

Women in the Kitchen

Veronika Troll: Women in the Kitchen. The Portrayal of Women in Hungarian Cookbooks at the Beginning and End of the 20th Century

Abstract: In my research I examine the texts of Hungarian cookbooks published in the first and last ten years of the 20th century. I am looking for answers to the question of what kind of women's image the cookbooks portray and what changes can be seen in the image of women in the two periods. Through textual analysis and by revealing narratives, I show the dimensions of the social expectations towards the housewife. I will highlight the narratives framing the relations between men and women in the sources and the ways in which women's emancipation is represented in the texts. The main conclusion of my research is that social expectations of women in the kitchen sphere at the beginning and the end of the century are almost identical. In both periods, women are predominantly portrayed as housewives in the patriarchal gendered domestic sphere. Cookbooks from the two periods present similar expectations, tasks and responsibilities.

Keywords: cookbook, gender, gender order, portrayal of women, housewife, social expectations

Spatial Mobility and Social Inequalities

Flóra Zsinka: Spatial Mobility and Social Inequalities. Theoretical Perspectives

Abstract: In recent decades a number of theoretical works have emerged within the social sciences that argue against static explanations of social phenomena and describes late modern society as a space of mobilities and flows. Several authors argue that spatial mobility will be the most important social structuring factor in the 21st century. The aim of this paper is to shed light on the links between mobility and social inequalities from a theoretical point of view. In order to do so, I will try to present some theoretical perspectives that thematize this connection. The paper will first discuss the concepts of transport studies related to this topic, which problematise unequal access to transport networks. Then, drawing on the international literature, I will try to show how the concept of segregation can be extended to patterns of spatial mobility. The paper then discusses approaches related to the new mobility paradigm, which define mobility as capital. Finally, I will outline a theoretical framework drawing on Bourdieu's theory, that interprets mobility practices as practices that maintain symbolic distinctions. In conclusion, I will try to show how these approaches can be applied to the analysis of the spatial-social processes that emerged or intensified in Hungary in the decades following the change of regime.

Keywords: mobility, inequalities, exclusion, network capital, motility, habitus
Aspects of Swedish Family Policy

The Aspects of the Swedish Family Policy

Adrienn Glázer-Kneisz: The Institutional System of Family Policy in Sweden

Abstract: The paper discusses the development of Swedish family policy institutions from the first half of the 20th century to the present. It asks how the principle of gender equality has been at the heart of Swedish family policy and how this is reflected in family policy actions. What role does this policy play in fertility development, women's labour market participation and the lives of families with children? The relevance of the question is that Sweden has maintained fertility relatively close to replacement level with high female employment, which has only started to decline in the last few years (in common with most countries in Europe). The questions are answered through a synthesis of literature, a narrative literature analysis and a descriptive data analysis.

The results of the study point to the main features of Swedish family policy, the benefits of the support system and the dissonance between principles and practice. The results highlight the role of family policy in family dynamics and the complexity of the issue. The most important conclusion is that gender equality promotion can be a key factor for families and fertility that may not only be relevant in Sweden.

Keywords: family policy, gender equality, institutional system, fertility, gender roles